

Van ambachts- en handelswijk tot Nieuwe Haagse Passage

rapport 3468

Van ambachts- en handelswijk tot Nieuwe Haagse Passage

Onder redactie van
N. Bouma

Van ambachts- en handelswijk tot Nieuwe Haagse Passage

Een inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven en een archeologische opgraving in de Grote Marktstraat 44-46 in Den Haag

Onder redactie van N. Bouma

Auteurs:

N. Bouma
M.J.A. Melkert (MarianMelkert)
C. Moolhuizen
C. Nooijen
S. Ostkamp
M. Rijkelijkhuisen (Elpenbeen)
J. Verweij (Van Welleer)

Colofon

ADC Rapport 3468

Van ambachts- en handelswijk tot Nieuwe Haagse Passage

Een inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven en een archeologische opgraving in de Grote Marktstraat 44-46 in Den Haag

Onder redactie van N. Bouma

In opdracht van: Ontwikkelingsmaatschappij Spuimarkt CV (OMS)

Directievoering: Hazenberg Archeologie

Foto's en tekeningen: ADC ArcheoProjecten, tenzij anders vermeld

© ADC ArcheoProjecten, Amersfoort, november 2013

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie of op welke wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgevers.

ADC ArcheoProjecten aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit de toepassing van de adviezen of het gebruik van de resultaten van dit onderzoek.

Autorisatie
C.Y. Burnier

ISSN 1875-1067

ADC ArcheoProjecten
Postbus 1513
3800 BM Amersfoort
Tel 033 299 8181
Fax 033 299 8180
Email info@archeologie.nl

Dit project werd mogelijk
gemaakt door

NIEUWE HAAGSE PASSAGE

ONTWIKKELINGSMATSCHAPPIJ SPUIMARKT CV (OMS)
POSTBUS 875 | 2800 AW GOUDA | T 0182 690 900 | F 0182 690 690 | KVK 27 248 905
ONTWIKKELINGSMATSCHAPPIJ SPUIMARKT CV IS EEN SAMENWERKING VAN MULTI VASTGOED BV EN AM BV
NIEUWE HAAGSE PASSAGE IS ONDERDEEL VAN DE ONTWIKKELING SPUIMARKT

Inhoud

Administratieve gegevens van het onderzoeksgebied	5
Samenvatting	7
1 Inleiding - N. Bouma	11
1.1 Algemeen	11
1.2 Doel van het onderzoek en onderzoeksvragen	12
1.3 Opzet van het rapport	13
2 Archeologische en historische achtergrond - N. Bouma	15
2.1 De vorming van het land	15
2.2 De vroegste sporen van menselijke aanwezigheid op Haags grondgebied	15
2.3 Het gehucht Die Haghe en het grafelijk hof	16
2.4 Wevers en looiers aan de stadsrand	18
2.5 Van ambachtswijk naar handelswijk in de zeventiende en achttiende eeuw	19
2.6 Historische kaarten van het plangebied	19
2.7 Archeologisch onderzoek in de directe omgeving van het plangebied	21
2.8 Opgravingen in de Bierstraat	22
2.9 Archeologisch onderzoek nabij het grafelijk hof	23
2.10 Recente geschiedenis	23
2.11 Archeologische verwachting voor het plangebied	24
3 Methoden - N. Bouma	27
3.1 Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven	27
3.1.1 Methoden en technieken	28
3.2 Definitieve Opgraving	29
3.2.1 Methoden en technieken	30
4 Fysisch geografisch onderzoek - N. Bouma	31
5 Sporen en structuren - N. Bouma	35
5.1 Fase 1: De vroegste sporen van ontginning (vóór 1450-1550)	35
5.2 Fase 2: Sporen op het achterterrein (vijftiende, zestiende en vroege zeventiende eeuw)	35
5.2.1 Beerputten	35
5.2.2 Mogelijke veenwinningskuilen in het centrale deel van het plangebied	38
5.2.3 Afvalkuilen en mestkuilen in het centrale deel van het plangebied	39
5.3 Fase 3: De vroegste sporen van baksteenbouw (begin zeventiende eeuw)	39
5.4 Fase 4: Vijf hofwoningen achter huis 8 langs de Voldersgracht (1725-1906)	64
5.5 Fase 5: Huis 2 (ca. 1850-1906)	78
5.6 Fase 6: Grand Bazar de la Paix (vanaf 1906)	79
6 Vondstmateriaal	81
6.1 Aardewerk, glas en kleipijpen - S. Ostkamp	81
6.1.1 Het Deventer-systeem	82
6.1.2 Het aardewerk, het glas en de kleipijpen	83
6.1.3 De vondsten uit de verschillende bewoningsfasen	83
6.1.4 De vondsten uit enkele gesloten contexten	89
6.1.5 Contexten vnr. 139 en 64, twee gebruikslagen uit een laat zeventiende- en achttiende-eeuwse beerput	91
6.1.6 Conclusie	98
6.2 Metaal - C. Nooijen	99
6.2.1 Inleiding	99
6.2.2 Beschrijving	99

6.3	Leer - J. Verweij	106
6.3.1	Inleiding	106
6.3.2	Methode	106
6.3.3	Het leer	106
6.4	Natuursteen: gebruik en hergebruik - M.J.A. Melkert	107
6.4.1	Inleiding	107
6.4.2	Onderzoeksvragen	107
6.4.3	Methode van onderzoek	107
6.4.4	Resultaten van het natuursteenonderzoek	108
6.4.5	Beantwoording van de onderzoeksvragen	120
6.5	Hout - N. Bouma	122
6.6	Archeobotanisch onderzoek - C. Moolhuizen en M. Hondelink	123
6.6.1	Inleiding	123
6.6.2	Methoden	123
6.6.3	Resultaten	124
6.6.4	Discussie en conclusies	131
6.7	Archeozoologisch onderzoek: dierlijke resten uit een beerkelder van huis 8 - E. Esser	133
6.7.1	Inleiding	133
6.7.2	De dierlijke resten	133
6.7.3	Interpretatie en conclusie	136
6.7.4	Koning David en een luizenkam – Ivoren vondsten van de opgraving Den Haag Grote Marktstraat - M. Rijkelijhuizen	137
7	Synthese - N. Bouma	141
7.1	Algemeen	141
7.2	Beantwoording van de onderzoeksvragen	146
	Literatuur	153
	Lijst van afbeeldingen	157
	Lijst van tabellen	159
	Bijlage 1 Overzicht van zoogdierresten	161
	Bijlage 2 Leeftijdgegevens op basis van het postcraniale skelet	162
	Bijlage 3 Overzicht van de vogelresten	163
	Bijlage 4 Overzicht van de visresten uit S243	164
	Bijlage 5 Enkele aardewerk- en glasvondsten uit het onderzoek Den Haag Grote Marktstraat - S. Ostkamp en J.F.P. Kottman	165
	Verklarende woordenlijst	177
	Afkortingen in de database	178

Administratieve gegevens van het onderzoeksgebied

Provincie:	Zuid-Holland
Gemeente:	Den Haag
Plaats:	Den Haag
Toponiem:	Grote Marktstraat 44-46
Kaartblad:	30G
Coördinaten:	Noordwest: 81.331,8 / 454.843,8 Noordoost: 81.359,1 / 454.861,4 Zuidoost: 81.368,6 / 454.845,8 Zuidwest: 81.337,8 / 454.832,3
Projectverantwoordelijke:	Drs. N. Bouma
Bevoegde overheid:	Gemeente Den Haag, mevr. drs. M. Alkemade
Directievoerder:	Hazenberg Archeologie, mevr. drs. M.K. Dütting en dhr. drs. P. Jongste
ARCHIS-onderzoeksmeldingsnummer (CIS-code):	47471
ADC-projectcode:	4130381 (IVO-P) en 4140007 (DAO)
Complex en ABR codering:	Nederzetting stad (NS)
Periode(n):	Late Middeleeuwen en Nieuwe tijd
KNA versie:	3.2
Geomorfologische context:	Strandwalvlakte
NAP hoogte maaiveld:	Tussen 0,69 en 1,05 m +NAP
Maximale diepte onderzoek:	Ca. 2,33 m -NAP
Uitvoering van het veldwerk:	1 tot en met 4 augustus 2011 (IVO-P) 20 februari tot en met 7 maart 2012 (DAO)
Beheer en plaats documentatie:	Gemeentelijk archeologisch depot Den Haag
e-depot link:	http://persistent-identifier.nl/?identificer=urn:nbn:nl:ui:13-7odt-lx

---

Samenvatting

De Nieuwe Haagse Passage wordt het sluitstuk van een grootschalige vernieuwingsoperatie rond de Grote Marktstraat, vanaf de jaren twintig van de vorige eeuw een belangrijke doorgaande route waarlangs alle grootschalige warenhuizen zich hadden gevestigd. Op deze locatie verrees rond 1906 reeds het grote winkelmagazijn Grand Bazar de la Paix, maar vanaf 1930 ontwikkelde de Grote Marktstraat zich echt tot winkelboulevard. De Nieuwe Haagse Passage verrijst in een wijk die van oudsher in het teken stond van ambacht en nijverheid en vanaf de zeventiende en achttiende eeuw zich ontwikkelde tot een echte handelswijk. Goed bewaard gebleven sporen van dit verleden kwamen eerst aan het licht tijdens een inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven dat in opdracht van Ontwikkelingsmaatschappij Spuimarkt CV (OMS) door ADC ArcheoProjecten is uitgevoerd. Omdat de nieuwbouw volledig wordt onderkelderd en behoud *in situ* niet mogelijk is, is het onderzoek opgeschaald naar een definitief archeologisch onderzoek in de vorm van een vlakdekkende opgraving.

Het plangebied is gelegen in het veengebied van de strandwalvlakte direct ten zuiden van de strandwal waarop het centrum van Den Haag ligt. Het veen wordt in het plangebied afgedekt door een dik pakket antropogene ophogingslagen. De oudste vondsten die in de top van het veen en in de vroegste ophogingslagen zijn aangetroffen, dateren uit de Late Middeleeuwen en vormen de vroegste getuigen van menselijke activiteiten in het huidige plangebied. Om dit veengebied geschikt te maken voor bewoning was ontwatering van het veen, door middel van het graven van afwateringsgreppels en sloten, en ophoging van het terrein noodzakelijk. Getuige het vondstmateriaal vonden deze activiteiten op zijn vroegst in de tweede helft van de veertiende of eerste helft van de vijftiende eeuw plaats. Omstreeks het midden van de veertiende eeuw werd het terrein mogelijk reeds voor bewoning geschikt gemaakt. Toch lijkt de bewoning op basis van het aantal vondsten pas goed in de tweede helft van de vijftiende eeuw op gang te zijn gekomen. De oudste sporen in het plangebied zijn twee evenwijdig aan elkaar lopende greppels die in het noordoostelijke deel van het plangebied werden aangetroffen. De greppels zijn ingegraven in de top van het veen en zijn haaks op de Voldersgracht georiënteerd. Op basis van het uit de greppels verzamelde vondstmateriaal en de oversnijdingen kan gesteld worden dat de greppels uiterlijk voor 1550 buiten gebruik moeten zijn geraakt. Waarschijnlijk hebben deze greppels een functie gehad in de afwatering van dit veengebied. Mogelijk hebben één of beide greppels ook als perceels- of erfgrans gediend of heeft hier een pad tussen gelopen. De oriëntatie van de beide greppels komt overeen met de parcelering van de gebouwen/erven op de kaart van Elandts uit 1570 haaks op de Voldersgracht.

In het centrale en noordoostelijke deel van het plangebied zijn op vlak 2 verschillende sporen aangetroffen die erop wijzen dat dit deel van het onderzoeksterrein in de vijftiende, zestiende en wellicht nog in de vroege zeventiende eeuw in gebruik was als achterterrein of achtererf. Hierop wijzen zes houten tonnen die als beerput hebben gefunctioneerd, afvalkuilen, een mestkuil en een houten mestbak. Uit de vijftiende en zestiende eeuw zijn geen sporen van bebouwing gevonden in het plangebied, maar de beertonnen en afvalkuilen wijzen wel op bewoning in de directe omgeving. Op de kaart van Elandts uit 1570 en de kaart van Bos en Van Harn uit 1616 is goed te zien dat er in deze periode huizen gesitueerd waren langs de Voldersgracht en de 1^e Haagpoort.

In de vijftiende eeuw beleefde de lakennijverheid in Den Haag haar hoogtepunt en dit gebied was het centrum van de lakenproductie. De namen Voldersgracht, Verwerssloot en Vellewasserssloot wijzen nog op dit verleden en tonen aan dat met name volders en ververs hier gevestigd waren. Archeologisch zijn er in het huidige plangebied echter nauwelijks aanwijzingen gevonden die wijzen op lakennijverheid. Er is één Haags lakenloodje gevonden en fragmenten van waarschijnlijk twee knijpscharen. Uit de stort van het nabijgelegen tramtunneltracé zijn door amateurarcheologen wel relatief veel lakenloodjes gevonden.

De vroegste sporen van baksteenbouw die in het plangebied werden aangetroffen, dateren mogelijk al uit de late zestiende eeuw, maar zeker uit de vroege zeventiende eeuw. Uit deze periode zijn overblijfselen van vier bakstenen huizen gevonden die gedocumenteerd zijn als huis 1, 8, 9 en 10. Drie hiervan lagen in het noordoostelijke deel van het plangebied aan de Voldersgracht zijde, waarvan huis 8 direct langs de Voldersgracht gesitueerd was. Huis 1 werd aangetroffen in het westelijke deel van het onderzoeksgebied en lag langs de 1^e Haagpoort.

Een relatief groot pand langs de Voldersgracht (huis 8) dateert mogelijk al uit de late zestiende eeuw en bleef bewoond en in gebruik tot het begin van de twintigste eeuw. Bij het grote pand aan de Voldersgracht horen twee beerkelders, waaruit het grootste deel van het vondstmateriaal van de opgraving vandaan komt. De vulling van de beerkelders beslaat een vrijwel continue gebruikperiode van bijna twee eeuwen, tussen 1600 en ca. 1775. Het gehele vondstassemblage wijst zeker niet op de allerarmste lieden uit de toenmalige samenleving. Echter, ook vondsten die wijzen op een hoge mate van welstand ontbreken volledig. Het ligt dan ook voor de hand dat de vondsten afkomstig zijn van lieden die behoorden tot de brede middenlaag van die dagen.

Ten westen van dit grote pand werden restanten aangetroffen van twee zeventiende-eeuwse gebouwen, huis 9 en 10. Bij huis 10 hoorde ook een waterkelder. Door de bouw van een huizenblok in de late zeventiende of vroege achttiende eeuw op deze locatie en door latere verstoringen van het warenhuis zijn beide gebouwen enigszins gefragmenteerd bewaard gebleven. Wel kon worden opgemaakt dat deze huizen relatief groot waren, zeker ten opzichte van de later gebouwde hofwoningen of cameran, en noordoost-zuidwest georiënteerd waren. Op de kaart van Elandts uit 1570 is langs de Voldersgracht één rij huizen zichtbaar, maar op de kaart van Bos en Van Harn uit 1616 zijn achter deze rij huizen verschillende gebouwen herkenbaar met dezelfde oriëntatie als de gebouwen die hier zijn opgegraven. Het aangetroffen vondstmateriaal bevestigt deze vroeg zeventiende-eeuwse datering. De jongste houten beerput kan waarschijnlijk aan één van deze twee gebouwen worden toegeschreven. De huizen worden aan het eind van de zeventiende eeuw gesloopt om plaats te maken voor een huizenblok van vijf kleine hofwoningen of cameran. Huis 1 bevond zich langs de 1e Haagpoort.

Aan het eind van de zeventiende of het begin van de achttiende eeuw wordt op het achterterrein van het grote pand langs de Voldersgracht een huizenblok van vijf kleine hofwoningen of cameran gerealiseerd. Het meest oostelijke pand van dit huizenblokje grensde direct aan de achtergevel van het grote huis aan de Voldersgracht en lag ten westen van de twee beerkelders. Deze huizen waren zogenaamde *cameran*, kleine lage huizen met één woonlaag. De huisjes zijn niet groter dan ca. 5,25 bij 3,3 m. Elke cameran kende een onderverdeling in twee verschillende ruimten met een woongedeelte in het zuiden en een kleine bijkamer of mogelijke keukenruimte aan de noordkant. In het woongedeelte van bijna elk huisje is een aspot aangetroffen. Tegen de noordgevel van de huisjes aan zijn in een latere fase kleine kelders aangebouwd. De toegangsdeur tot de hofwoningen bevond zich waarschijnlijk bij alle huisjes in de zuidwest hoek, aangezien bij twee hofwoningen op deze locatie de drempel van de toegangsdeur werd aangetroffen.

Verschillen in welstand kunnen archeologisch worden aangetoond aan de hand van de woonlocatie, het type en/of grootte van het huis, het huisraad van de bewoners (anorganische vondsten van gebruiksgoed zoals keramiek, glas etc.) en de resten van hun maaltijden (organische vondsten in de vorm van zaden, pitten, dierlijk bot en schelp- en schaaldieren). In Den Haag bestaat er een duidelijk verschil in welstand en sociale status tussen bewoners op het zand (bovenop de strandwal) en de bewoners van het veen. Op het zand, bijvoorbeeld aan het Lange Voorhout, woonden de zeer welgestelden, terwijl in het veen overwegend tamelijk armoedige mensen woonden.

Toch kunnen er ook in het huidige plangebied, gelegen in het veen, verschillen in welstand worden aangetoond. Wat mogelijk begon als een wat rijkere bewoning in de zestiende eeuw lijkt al vrij snel te zijn verworden tot een woonplaats van sociale middengroepen en de minder bedeedden van weleer. De laatste woonden in eenvoudige huisjes aan een steeg. Ze leefden rond een centrale haardplaats waarop een open haardvuur brandde. Als ze gingen slapen, schoven ze de nog gloeiende kooltjes in een aspot. Hun huisraad bevatte onder meer het nodige rood- en witbakkende aardewerk, terwijl hun pronkgoed bestond uit met slib versierd aardewerk en majolica. Verder liet hun leven relatief weinig sporen na. Probleem is dat de juist op dit soort locaties woonachtige lieden zich archeologisch vaak maar moeilijk laten vatten. Meestal ontbreekt het bij cameran bijvoorbeeld aan beerputten en ook afvalkuilen zijn door de dichte en kleinschalige bebouwing betrekkelijk zeldzaam. De kleine cameran zelf zijn echter ook al een aanwijzing voor een tamelijk armoedig bestaan.

De lieden uit de middenlaag woonden in een groter huis. Van hun levens getuigen vooral laat zeventiende en achttiende-eeuwse vondsten. Hun afval is onze voornaamste bron van informatie. Zowel het organische als anorganische vondstmateriaal wijzen op enige welstand van de bewoners van het grotere pand aan de Voldersgracht, maar zeker geen hoge sociale status.

Uit historische bronnen weten we dat vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw zich joden in Den Haag vestigden in het handelsbuurtje rond de Voldersgracht. De meesten woonden in de sloppen van de St. Jacobstraat, de Lange Gracht (later de Gedempte Gracht) en de Voldersgracht. Joodse en niet-joodse Hagenaars woonden in deze buurt naast elkaar in de sloppen of hofjeswoningen, rijen eenkamerwoningen op de achtererven van de huizen. Vanwege het gezamenlijk gebruik van beerputten en beertonnetjes (die werden opgehaald waardoor het afval archeologisch gezien is verdwenen), is het hier niet mogelijk de joodse bewoners op grond van specifiek afval te onderscheiden van hun christelijke burens. Ook het huidige archeologische onderzoek heeft geen aanwijzingen opgeleverd die eenduidig wijzen op joodse bewoning in het plangebied.

Tabel 1.1 Overzicht van de verschillende (pre)historische perioden.

Periode	Tijd in jaren	
Nieuwe tijd		1500 - heden
Nieuwe tijd C	1850 - heden	
Nieuwe tijd B	1650 - 1850 na Chr.	
Nieuwe tijd A	1500 - 1650 na Chr.	
Middeleeuwen:		450 - 1500 na Chr.
Late Middeleeuwen B / Late Middeleeuwen	1250 - 1500 na Chr.	
Late Middeleeuwen A / Volle Middeleeuwen	1050 - 1250 na Chr.	
Vroege Middeleeuwen D / Ottoonse periode	900 - 1050 na Chr.	
Vroege Middeleeuwen C / Karolingische tijd	725 - 900 na Chr.	
Vroege Middeleeuwen B / Merovingische tijd	525 - 725 na Chr.	
Vroege Middeleeuwen A / Volksverhuizingstijd	450 - 525 na Chr.	
Romeinse tijd:		12 voor Chr. - 450 na Chr.
Laat-Romeinse tijd	270 - 450 na Chr.	
Midden-Romeinse tijd	70 - 270 na Chr.	
Vroeg-Romeinse tijd	12 voor Chr. - 70 na Chr.	
IJzertijd:		800 - 12 voor Chr.
Late IJzertijd	250 - 12 voor Chr.	
Midden-IJzertijd	500 - 250 voor Chr.	
Vroege IJzertijd	800 - 500 voor Chr.	
Bronstijd:		2000 - 800 voor Chr.
Late Bronstijd	1100 - 800 voor Chr.	
Midden-Bronstijd	1800 - 1100 voor Chr.	
Vroege Bronstijd	2000 - 1800 voor Chr.	
Neolithicum (Jonge Steentijd):		5300 - 2000 voor Chr.
Laat-Neolithicum	2850 - 2000 voor Chr.	
Midden-Neolithicum	4200 - 2850 voor Chr.	
Vroeg-Neolithicum	5300 - 4200 voor Chr.	
Mesolithicum (Midden-Steentijd):		8800 - 4900 voor Chr.
Paleolithicum (Oude Steentijd):		tot 8800 voor Chr.

Bron: Archeologisch Basis Register 1992

Afb. 1.1 Locatie van het onderzoeksgebied.

Afb. 1.2 Impressie van de Nieuwe Haagse Passage.

1 Inleiding

N. Bouma

1.1 Algemeen

In opdracht van Ontwikkelingsmaatschappij Spuimarkt CV (OMS) heeft ADC ArcheoProjecten een Archeologische Opgraving uitgevoerd voor het plangebied Grote Marktstraat 44-46 (afb. 1.1). Ter plaatse van het winkelpand aan de Grote Marktstraat 44-46, tussen de Grote Marktstraat en Spuistraat, wordt de Nieuwe Haagse Passage gerealiseerd (afb. 1.2). De Nieuwe Haagse Passage wordt volledig onderkelderd. Bij de werkzaamheden wordt een deel van de kelder (aan de Grote Marktstraat gelegen) gegraven in een deel dat bij de bouw van de huidige bebouwing niet onderkelderd is en waar mogelijk sporen van bebouwing uit eerdere perioden in de bodem bewaard gebleven zijn.

Om te bepalen of er archeologische waarden in het plangebied aanwezig waren die door de nieuwbouw werden bedreigd, is in eerste instantie een inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven uitgevoerd. Dit proefsleuvenonderzoek had tot doel de aanwezigheid van archeologische sporen en resten vast te stellen, de mate van gaafheid te bepalen en op basis daarvan door de bevoegde overheid een selectiebesluit te laten nemen over de behoudenswaardigheid van de vindplaats. Bij het proefsleuvenonderzoek kwamen goed geconserveerde sporen en vondsten aan het licht van bewoning en bebouwing vanaf in ieder geval de vroege zeventiende eeuw. Op basis van de opgravingsresultaten van het proefsleuvenonderzoek heeft de bevoegde overheid gesteld dat er sprake was van een behoudenswaardige vindplaats en is het onderzoek opgeschaald naar een definitief archeologisch onderzoek in de vorm van een vlakdekkende opgraving. Behoud *in situ* was namelijk niet mogelijk. De opgraving heeft niet aansluitend op het inventariserend veldonderzoek plaatsgevonden (zie onder).

Het plangebied heeft een oppervlakte van ca. 4250 m². Het onderzoeksgebied was ongeveer 750 m² groot. Ten tijde van het inventariserend veldonderzoek was het plangebied nog bebouwd en stond hier een voormalig winkelpand. Voorafgaand aan de opgraving was dit winkelpand gesloopt. Het plangebied ligt in de binnenstad van Den Haag en wordt begrensd door de Grote Marktstraat in het zuiden, de 1^e Haagpoort in het westen, de Spuistraat in het noorden en de Voldersgracht in het oosten.

Bij het inventariserend veldonderzoek zijn twee proefsleuven aangelegd met een totale oppervlakte van 92,8 m² eerste vlak. In werkput 1 zijn een tweede en derde vlak aangelegd met een oppervlakte van respectievelijk 13,6 en 1,8 m². Het tweede vlak in werkput 2 had een oppervlakte van ca. 10,9 m². In totaal is er 24,5 m² tweede vlak en 1,8 m² derde vlak aangelegd.

Bij de opgraving is één werkput aangelegd met een totaal oppervlak van 607 m² eerste vlak. Tussen het eerste en tweede vlak zijn zogenaamde sonderingsvlakken aangelegd. Dit betroffen plaatselijke verdiepingen vanaf het eerste vlak om te zien wat zich direct onder de sporen van het eerste vlak bevond en om in beeld te krijgen waar het tweede vlak het beste aangelegd kon worden. De sonderingen beslaan in totaal een oppervlak van 415 m². Dit grote aantal sonderingen was noodzakelijk om de vele vloerniveaus van de verschillende huizen te kunnen onderzoeken. Het tweede vlak had een oppervlakte van 461 m².

Het veldwerk van het proefsleuvenonderzoek is uitgevoerd van 1 tot en met 4 augustus 2011. Het veldwerk van de opgraving is uitgevoerd van 20 februari tot en met 7 maart 2012. In deze perioden zijn de werkputten aangelegd en onderzocht conform het Programma van Eisen (PvE), dat door M. Benjamins van de gemeente Den Haag is opgesteld.¹ Dit ontwerp is goedgekeurd door C. Bakker van de gemeente Den Haag.

In het PvE is gesteld dat als er sprake is van een behoudenswaardige vindplaats de uitwerking van het proefsleuvenonderzoek gedaan wordt als integraal onderdeel van de uitwerking van de definitieve opgraving. De vondsten en bijbehorende documentatie die tijdens het proefsleuvenonderzoek en de opgraving zijn verzameld, zijn gedeponeerd in het gemeentelijk archeologisch depot te Den Haag.

¹ Benjamins 2010: Goedgekeurd op 06-07-2010.

Het veldteam bestond uit de volgende personen: N. Bouma (projectverantwoordelijke en veldarcheoloog), T. Hos en J. Loopik (veldarcheologen), H. van Engeldorp Gastelaars en R.C.A. Geerts (junior archeologen), E. Mertens (veldassistent) en G. Snoeij (kraanmachinist van de firma Verkade). Senior archeoloog en wetenschappelijk begeleider was C.Y. Burnier.

Het vondstmateriaal is bestudeerd door S. Ostkamp (aardewerk en kleipijpen), J.F.P. Kottman (glas), C. Nooijen (metaal), M.J.A. Melkert (natuursteen), J. Verweij (leer), E. Esser (dierlijk bot) en C. Moolhuizen (archeobotanie). Hun bevindingen zijn in de betreffende deelrapporten beschreven. De vondsten zijn, waar nodig, geconserveerd en gerestaureerd door K. Abelskamp en J. Langelaar van het ADC Conserveringsatelier. Controle en coördinatie van documentatie en vondstverwerking is uitgevoerd door M.G. Nieuwenhuijsen en J.W. Beestman.

De archeologisch directievoerder voor dit project tijdens het veldwerk is P. Jongste (Hazenberg Archeologie) en tijdens de uitwerking M. Dutting (Hazenberg Archeologie). De projectleider van de Ontwikkelingsmaatschappij Spuimarkt CV is H. Neervoort.

1.2 Doel van het onderzoek en onderzoeksvragen

De archeologische opgraving heeft tot doel het materiaal van de vindplaats veilig te stellen en de gegevens te documenteren om daarmee informatie te behouden die van belang is voor de kennisvorming over het verleden. Het onderzoek moet leiden tot een toename van onze kennis van de ontwikkeling van de stad Den Haag door het beantwoorden van de vragen uit dit PvE.

In het PvE zijn verschillende onderzoeksvragen gesteld, die in dit rapport worden beantwoord op basis van hetgeen in de werkputten is aangetroffen. Voor de opgraving geldt als algemene vraagstelling welke informatie de archeologische gegevens in het onderzoeksgebied bieden over het stadsleven in de Middeleeuwen en Nieuwe tijd en eventuele ontwikkelingen daarin.

Horizontale en verticale stratigrafie:

1. Zijn er voorafgaand aan de ingebruikname van het plangebied grondverbeteringen aangebracht, en zo ja, welke?
2. Welke stratigrafische niveaus zijn vastgesteld en wat is de datering?
3. Hoe was de waterhuishouding geregeld? Heeft de Vellewasserssloot door het plangebied gelopen?
4. Kan de aanwezige infrastructuur worden gekoppeld aan die van het omringende stadsgebied?

Bewoning en ontwikkeling:

5. Is er op basis van de materiële cultuur een uitspraak te doen over verschillen of overeenkomsten tussen de verschillende huizen/erven?
6. Hoe ontwikkelen de activiteiten op de percelen en kavels zich in de loop der tijd (diachroon)?
7. Hoe hebben de achtererven van de Voldersgracht zich ontwikkeld?
8. Zijn er sporen van Joodse hofjes aantoonbaar?
9. Is bebouwing aan de Verwerssloot (1^e Haagpoort) archeologisch aantoonbaar?
10. Is de tuin van Gerrit van Rennooy archeologisch zichtbaar (wel op historische kaarten vanaf de vroege 17^e eeuw tot aan het begin van de 20^e eeuw)? Hebben er specifieke activiteiten in deze tuin plaatsgevonden, en zo ja, welke?

Economie en uitwisseling:

11. Zijn er op basis van de sporen en het vondstmateriaal specifieke activiteiten aan specifieke percelen toe te kennen?
12. Zijn er handelscontacten (buiten de stad) archeologisch vast te stellen?
13. Zijn er archeologische aanwijzingen voor interactie tussen de historische stadskern en het omringende platteland?
14. Zijn er lakenloodjes aanwezig in het plangebied, en zo ja, welke productieonderdelen vertegenwoordigen zij en wat is hun herkomst? Kunnen specifieke Haagse kenmerken van de Haagsche lakenloodjes aangeduid worden?
15. Is in de bebouwing en inrichting van de kavels het verdwijnen van de lakenindustrie en de ontwikkeling tot handelsplaats zichtbaar? Zo ja, welke kenmerkende elementen zijn aangetoond en beschrijf die.

Maatschappij en religie:

16. Kan er een uitspraak worden gedaan over sociale structuur, religieuze gebruiken, voedselpatroon, welvaart, gezondheid en leefgewoonten van de vroegere gebruikers van het onderzoeksgebied?
17. Is de uit historische bronnen bekende vestiging van joodse immigranten herkenbaar in de materiële cultuur?
18. Zijn er sporen van een synagoge of andere religieuze bouwwerken/structuren aanwezig?

1.3 Opzet van het rapport

Dit rapport betreft een standaardrapport zoals genoemd in de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA 3.2 -specificatie OS15). In dit rapport worden de resultaten van het onderzoek gepresenteerd, waarna de eerste conclusies volgen. Indien nodig kan altijd worden teruggegrepen op de basisgegevens in het e-depot (zie e-depot link in de tabel met administratieve gegevens).

Na de samenvatting en dit inleidende hoofdstuk volgt eerst een overzicht van de historische en archeologische achtergrond van het onderzoek in hoofdstuk 2. Dan volgt een omschrijving van de onderzoeksmethoden in hoofdstuk 3. Vervolgens zullen de verschillende deelonderzoeken aan de orde komen. De auteurs staan telkens bij de betreffende hoofdstukken vermeld. Allereerst wordt ingegaan op de resultaten van het fysisch geografisch onderzoek, waarin de bodemopbouw in het plangebied aan de orde komt, in hoofdstuk 4. Daarna worden de aangetroffen sporen en structuren behandeld in hoofdstuk 5. Vervolgens komen de verschillende vondstcategorieën aan bod die bij de opgraving verzameld zijn in hoofdstuk 6. Dit zijn achtereenvolgens aardewerk, kleipijpen, glas, metaal, natuursteen en keramische objecten, leer, hout, archeobotanisch onderzoek en dierlijk bot. Hoofdstuk 7 bevat de synthese van het onderzoek en hier worden de onderzoeksvragen uit het PvE zo nauwkeurig mogelijk beantwoord op basis van de resultaten van het onderzoek. Achterin het rapport zijn alle bijlagen te vinden, gevolgd door een verklarende woordenlijst en een lijst met verklaringen van in de database gebruikte afkortingen.

2 Archeologische en historische achtergrond

N. Bouma

2.1 De vorming van het land

Ongeveer zeventuizend jaar geleden was het gebied dat nu door de gemeente Den Haag in beslag wordt genomen nog het domein van de Noordzee. Door het warmer worden van het klimaat na de laatste ijstijd, het Weichselien, rukte de zee op. In de dagelijkse cyclus van eb en vloed vormde de zee langs de kust zandbanken. Door de permanente aanvoer van zand door de zee werden deze zandbanken steeds hoger en ontstonden de zogenaamde strandwallen. Op een gegeven moment werden de strandwallen zo hoog dat de zee deze alleen nog in extreme omstandigheden, zoals bij stormvloed, overspoelde. De top van de strandwal kon hierdoor verdrogen en het zand verstuiwen tot duinen, de zogenaamde Laag van Voorburg. Zo ontstond over een groter gebied een min of meer gesloten lijn van strandwallen en duinen. In de loop van de tijd werd dit proces enkele malen in westelijke richting herhaald, zodat er nu landinwaarts, min of meer parallel aan de kust, enkele rijen strandwallen en duinen aanwezig zijn, afgewisseld met lagergelegen strandvlaktes.

Het strandwallengebied van Den Haag wordt gekenmerkt door een aantal zandige ruggen, de strandwallen, met daar tussenin laaggelegen gebieden, de strandvlaktes, waar zich in de loop van de tijd veen kon ontwikkelen. In de strandvlaktes is Hollandveen tot ontwikkeling gekomen tussen ongeveer 2500 en 500 v. Chr. als gevolg van het feit dat de ontwatering van het gebied achter de strandwallen verslechterde en het grondwaterniveau steeg. Dit veen ontwaterde gedeeltelijk nadat in het laatste millennium voor Chr. het water via geulen en kreken afgevoerd kon worden naar zee doordat die doorbroken was in de Maasmonding bij Rotterdam. De toplaag van het ontwaterde veen veraarde vanaf ongeveer 500 v. Chr. en werd vanaf dat moment mogelijk weer begaanbaar en bruikbaar voor menselijke activiteiten.

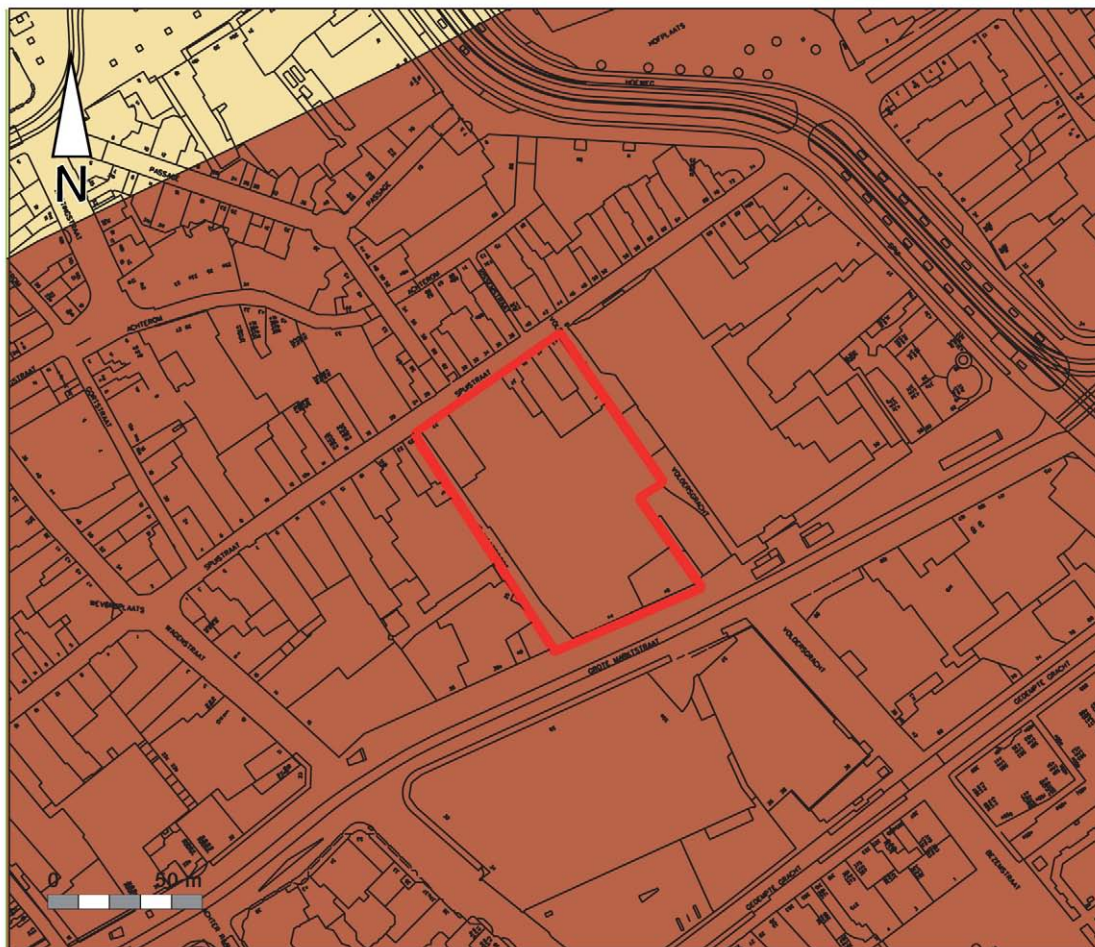
De strandwal waarop het centrum van Den Haag ligt, bevindt zich vlak ten noorden van het plangebied, op een afstand van ca. 100 m. Het plangebied zelf bevindt zich in het veengebied direct ten zuiden van de strandwal waarop het centrum van Den Haag ligt in een strandvlakte (afb. 2.1).²

2.2 De vroegste sporen van menselijke aanwezigheid op Haags grondgebied

De oudste vondsten die uit de Haagse regio bekend zijn, dateren uit het vierde millennium voor Chr., het Midden-Neolithicum (zie voor periodisering tabel 1.1). In de Vinex-locatie Ypenburg (ten tijde van de ontdekking van de vindplaats overigens nog Rijswijks grondgebied) werden een nederzetting en een grafveld uit deze periode ontdekt (tussen 3800 en 3400 v. Chr.). De vindplaats bevond zich op een cluster van losse duintjes achter de oudste strandwal. Dat de strandwallen reeds in de prehistorie als een gunstige vestigingslocatie werden beschouwd, moge blijken uit de vele vondsten en sporen uit het Laat-Neolithicum, Bronstijd en de IJzertijd die van de strandwallen in de gemeente Den Haag tevoorschijn zijn gekomen. Tot één van de meest in het oog springende neolithische vondsten behoort een vuursteen bijl die reeds in 1912 aan de Lange Poten tijdens de bouw van Hotel Central werd gevonden. Door de ligging van het centrum van Den Haag op een strandwal kan het voorkomen dat dergelijke oude vondsten uit de huidige binnenstad naar boven komen. De neolithische objecten uit Den Haag zelf betreffen echter maar enkele losse vondsten. Uit de Bronstijd zijn sporen van bewoning aangetroffen in de vorm van huisplattegronden, aardewerk, vuursteen pijlpunten, vijf bronzen bijlen, maar ook sporen van landbewerking in de vorm van eergetouwkrassen. Het archeologisch onderzoek van de afgelopen jaren heeft steeds meer duidelijk gemaakt dat de duinstreek gedurende de hele Bronstijd werd bewoond. Het aantal vindplaatsen uit de IJzertijd in Den Haag is een veelvoud van dat uit de Bronstijd. Dat is overigens voor een deel veroorzaakt door gemeentelijke herindelingen waardoor gebieden die voorheen buiten Haags grondgebied lagen nu binnen de gemeente Den Haag zijn komen te liggen.³ Ook uit de

² Vos, Rieffe & Bulten 2007.

³ Het valt buiten de scope van dit onderzoek om hier uitgebreid in te gaan op de resultaten van het archeologisch onderzoek naar de Bronstijd en IJzertijd binnen de gemeente Den Haag. Het wordt in dit hoofdstuk enkel kort aangestipt om aan te geven dat de gemeente Den Haag en ook de historische binnenstad rijk is aan archeologische vindplaatsen uit alle mogelijke perioden. Zie voor recente publicaties over de Brons- en IJzertijd in Den Haag: Stokkel 2012 en Bulten & Boonstra 2013.

Geologie:

	Plangebied		Laag van Voorburg op Laag van Rijswijk
			Hollandveen op Laag van Voorburg op Laag van Rijswijk

Afb. 2.1 Ligging van het plangebied op de Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk.

Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen zijn op verschillende locaties in de gemeente Den Haag sporen en vondsten aangetroffen. De belangrijkste vroegmiddeleeuwse vindplaatsen in de gemeente Den Haag zijn Solleveld (zesde- en zevende-eeuwse bewoning en grafveld) en Johan van Oldenbarneveltlaan 91-95 (nederzetting uit de zesde tot en met achtste eeuw) en uit de Karolingische tijd zijn vondsten bekend van het Frankenslag, Bronovo, de Oude Waalsdorperweg en het Congresgebouw. Van de bewoning, landgebruik en het grafbestel uit deze periode is relatief weinig bekend binnen de gemeente Den Haag. De sporen en vondsten die van de strandwallen rond Den Haag afkomstig zijn, wijzen in ieder geval op een vrijwel continue gebruik van het land en aanwezigheid van de mens over een periode van zo'n 5.000 jaar. Vanaf de Middeleeuwen komen steeds meer schriftelijke bronnen beschikbaar die informatie verschaffen over het ontstaan en de ontwikkeling van het gehucht Die Haghe tot de latere stad Den Haag.

2.3 Het gehucht Die Haghe en het grafelijk hof

Net als in de prehistorie waren in de Middeleeuwen in de regio rond Den Haag alleen in de duinen en langs de rivieren hoge en droge gronden aanwezig. Verder bestond het gebied uit moeras(bossen) en was het land grotendeels onbewoonbaar. Daar kwam verandering in toen men begon om dit enorme Hollandse veengebied te ontwateren en in cultuur te brengen. De ontginningen werden in sterke mate

gestimuleerd door de graven van Holland. Hun politieke macht was onder meer gebaseerd op hun grondbezit. Ook de woeste gronden, de gronden die niet in cultuur waren gebracht, waren hun eigendom en ontginning ervan leverde hen onder andere nieuwe inkomsten op.

In 1229 liet graaf Floris IV een begin maken met de aanleg van een grafelijk hof op de strandwal. Het hof bestond aanvankelijk uit een aantal woongebouwen die achter de huidige Ridderzaal lagen. Mogelijk is dit de uit historische bronnen bekende 'hofstede van vrouwe Meilendis' die Floris in 1229 van de heer van Wassenaar kocht. Op dit langgerekte duin stonden ook de eerste huizen van het dorp, gegroepeerd rond de houten voorganger van de Grote of Sint Jacobskerk. In 1242 vaardigde de zoon van Floris, Willem II, in *Haga* een oorkonde uit. Dit is de oudste vermelding van Die Haghe. Haghe betekent zoiets als 'begrensd gebied', een terrein dat binnen een haag of omheining lag. De aanwezigheid van het grafelijke hof vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw had een zeer sterke invloed op de ontwikkeling van het dorp Die Haghe. De groei van Den Haag was in eerste instantie geheel te danken aan de vestiging van het grafelijk hofcomplex dat zich in de dertiende en veertiende eeuw voortdurend uitbreidde. In tegenstelling tot vele andere steden bezat Den Haag in deze periode geen stadsrechten noch stadsmuren en had daardoor een veel opener karakter. Er waren grote onbebouwde terreinen, zoals het Voorhout en het Plein.

Vanaf 1270 hielden de graven van Holland, in het bijzonder Floris V, steeds vaker hof in Den Haag. De aantrekkelijkheid van deze locatie lag vooral in het ontbreken van een stedelijke elite. In zijn algemeenheid vormden de opkomende steden een potentiële bedreiging voor de grafelijke macht. In Die Haghe was dit risico geheel afwezig. Rond 1276 maakte Floris V van Die Haghe een zelfstandig bestuurslichaam en hij liet het grafelijke kasteel uitbouwen tot een prestigieus complex, met onder meer de grote zaal die in de negentiende eeuw Ridderzaal zou gaan heten. Hoewel het hofcomplex niet was ingericht op werkelijke militaire verdediging was het wel met grachten omgeven en van diverse poorten voorzien.

De aanwezigheid van het grafelijk hof trok aanvankelijk mensen aan die diensten verleenden aan dat hof en de daaraan verbonden ambtenaren. Zij woonden in de directe omgeving van het hof, voornamelijk in houten huizen. Vanaf de veertiende eeuw bouwden regelmatig ook niet-adellijke personen hun huizen (gedeeltelijk) in baksteen. Bewoningssporen uit die tijd zijn nog steeds schaars en alleen bekend van het Binnenhof, de Dagelijkse Groenmarkt en de Drie Hoekjes. De activiteiten van het grafelijk hof en de toenemende bevolkingsgroei hadden handels- en ambachtslieden aangetrokken. Geleidelijk aan werd Den Haag een regionaal productiecentrum, van waaruit allerlei artikelen in de omgeving aan de man werden gebracht. In 1373 verleende de Hollandse graaf Den Haag tolvrijheid en in 1407 werd het recht verkregen om jaarmarkten te houden.

Van zeer groot belang voor de ontwikkeling van de stad en de handel was het graven van het Spui en de Trekvluit rond 1345. Het Spui is ontstaan als natuurlijk veenstroompje, maar werd in deze periode gekanaliseerd. Hierdoor kwam een waterverbinding tot stand tussen het grafelijk kasteel en de Vliet bij Rijswijk. Hiermee kreeg Die Haghe een directe vaarverbinding met belangrijke plaatsen als Leiden, Gouda, Delft, Rotterdam en Dordrecht en daarmee een goede aan- en afvoerroute voor grondstoffen en producten. Het belang van het Spui werd na 1350 zo groot dat mensen zich daar in het veen gingen vestigen.

Vanaf het eind van de veertiende eeuw breidde het dorp zich in het zuidoosten uit in de richting van de venige strandvlakte. De eerste bewoning langs het Spui dateert uit het derde kwart van de veertiende eeuw. Deze huizen waren nog grotendeels van hout. Bij een opgraving op de locatie Spui 39-43 bleken sporen van die vroegste houten huizen opgeruimd te zijn toen het terrein werd opgehoogd in de late veertiende of vroege vijftiende eeuw. De oudst bewaard gebleven steenbouw dateert hier uit de tweede helft van de vijftiende eeuw.⁴

Na 1375 was de bebouwing tussen de weg naar Delft en het Spui al opgerukt tot voorbij de Spuistraat. Daar ontstond een heel haven- en industriewijkje. Historische bronnen en archeologisch onderzoek laten zien dat in deze handwerkerswijk, die wordt begrensd door de (Achter) Raamstraat in het westen, de Spuistraat in het noorden en de Gedempte Gracht in het zuiden, de ambachten van het vroegere dorp geconcentreerd waren: de leerlooierijen, schoenmakerijen, kuiperijen en de textielwerkplaatsen. Dat men zich op het minder aantrekkelijke veen vestigde, had vooral te maken met de nabijheid van allerlei

⁴ De Hingh & Van Ginkel 2009, 150.

veenstroompjes in de vlakke. Deze waren van belang voor veel ambachten die afhankelijk waren van stromend water zoals textiel- en leerbewerking.

De toename van de bevolking en bebouwing binnen Den Haag blijkt ook uit de stichting van een Leprozenhuis in 1355, de aanwezigheid van een gasthuis (1385) op het kerkmarkterrein en de stichting van een Dominikanerklooster aan het einde van de veertiende eeuw. Rond het midden van de vijftiende eeuw had Den Haag een bescheiden omvang met tussen de 6.000 en 7.000 inwoners.

2.4 Wevers en looiers aan de stadsrand

De enige nijverheid van betekenis die Den Haag in de Middeleeuwen heeft gekend, is de lakennijverheid geweest. De oudste vermelding van lokale lakennijverheid is de aanwezigheid van een Haagse voller in de grafelijke rekening van 1351.

Vanaf 1425 werd de lakennijverheid een belangrijke werkgever in Die Haghe en gedurende de vijftiende eeuw beleefde de Haagse textielindustrie haar grootste bloei. Het werd te druk langs de gracht waar de vollers de weefsels uitspoelden, zodat haaks daarop een nieuwe brede gracht werd gegraven.

Vermoedelijk verbreedde men daarvoor één van de talrijke veenstroompjes in dit gebied. Deze nieuwe gracht ging voortaan speciaal als 'voldersgracht' dienst doen en vormt de oostelijke begrenzing van het huidige plangebied.⁵ De oudere gracht werd sindsdien meestal aangeduid als de 'Lange Gracht' en bleef die naam houden tot 1825 toen hij werd gedempt. De overblijvende straat staat vanaf die tijd bekend als de 'Gedempte Gracht'.

Het centrum van de productie van laken (geweven wollen stoffen) lag tussen de Spuistraat en de Gedempte Gracht, aan de rand van de bebouwde kom. Straatnamen als Weverplaats, Voldersgracht en Raamstraat herinneren nog aan de honderden ambachtlieden die hier werkzaam moeten zijn geweest. Het is niet verwonderlijk dat de lakenproductie zich aan de zuidrand van het dorp concentreerde. Het vollen was smerig werk en het schoonspoelen van de stoffen had een sterke verontreiniging van sloten en vaarten tot gevolg. Het vollen was zware en slecht betaalde arbeid. Volders moesten de weefsels vermengd met urine en mergelklei dagenlang met hun voeten kneden en na afloop de stoffen grondig uitspoelen.

Na het vollen werden de intussen geverfde weefsels op houten ramen strak gespannen om te voorkomen dat ze bij het drogen tot vormeloze lappen zouden krimpen. Eén van de laatste bewerkingen bestond ten slotte uit het gladscheren van de lakenstof. De droogramen bestonden uit rechtopstaande palen die door dwarslatten verbonden waren. Metalen haken dienden om de gespannen lakenstof op zijn plaats te houden. De ramen stonden in het open veld, aan de andere kant van de Wagenstraat, aan weerszijden van de tegenwoordige Raamstraat.

Archeologische restanten van deze activiteiten zijn echter zeldzaam.⁶ Naast enkele houten en benen spullen en aardewerken spinsteeentjes zijn alleen de merkloodjes die aan de geweven stoffen werden vastgemaakt, bewaard gebleven.⁷

Wel zijn er bij opgravingen sporen van de activiteiten van leerbewerkers aangetoond. In 1984 zijn bij opgravingen aan de Wagenstraat, bij het voormalige gebouw van de Haagsche Courant, een groot aantal leersnippers en schoenfragmenten gevonden. Dit schoenmakersafval wordt rond 1400 gedateerd.⁸ Bij archeologisch onderzoek in 1986 aan de Gedempte Gracht, achter de Bijenkorf, werden op het achtererf van de middeleeuwse panden afvalkuilen gevonden, met daarin afval van leerbewerking uit de vijftiende eeuw.⁹ In 1997 heeft archeologisch onderzoek plaatsgevonden in het kader van de aanleg van de tramtunnel in de Grote Marktstraat. Bij dit onderzoek werd de kade van de Voldersgracht aangetroffen. Bij het onderzoeken van de kadeophogingen werd een kuil gevonden met een vulling bestaande uit onderpoten van schapen of geiten.¹⁰ Deze kuil wordt ook geassocieerd met zestiende-eeuwse activiteiten ten behoeve van textielproductie. Waarschijnlijk gaat het om het afval van iemand die schapehuiden waste en van hun wol ontdeed.¹¹

---

5 Van Veen & Stal 2005, 15.

6 Kersing 1993, 32.

7 De Hingh & Van Ginkel 2009, 150.

8 Kersing 1993, 32.

9 Idem.

10 Van Veen 1999.

11 Van Veen & Stal 2005, 14.

Vanaf het eind van de zestiende eeuw was de bloeiperiode van de Haagse lakenindustrie voorbij en werden verschillende sloten en grachten in de directe omgeving van het plangebied gedempt. De Voldersgracht is volgens historische bronnen gedempt tussen 1614 en 1616. Bij onderzoek ter hoogte van de Voldersgracht in 2005, naar aanleiding van de sloop en nieuwbouw van het Spuimarkt-complex, is vondstmateriaal uit de grachtvulling tevoorschijn gekomen dat bevestigt dat de gracht in het eerste kwart van de zeventiende eeuw gedempt moet zijn.¹² Het zuidelijke deel van de 1^e Haagpoort was aanvankelijk een sloot, de Verwerssloot, en deze werd net als de Voldersgracht gedempt. De datering hiervan is echter niet bekend. De eerste 50 meter van de 1^e Haagpoort vanaf de Spuistraat was oorspronkelijk een gang tussen twee huizen. De oudste melding van een steeg op die plek dateert reeds uit 1387. Uit archiefonderzoek blijkt dat er vaak afval in de steeg werd gestort dat veel overlast veroorzaakte voor de omwonenden.

Waar in de omgeving van het plangebied verschillende sloten en grachten werden gedempt, was men in 1613 juist begonnen met de aanleg van een grachtenstelsel dat geheel Den Haag moest omsluiten. De bedoeling was Den Haag te beschermen tegen onverhoedse aanvallen, maar bijkomend voordeel was bijvoorbeeld dat de singelgrachten bij het Spui extra havencapaciteit leverden. Aan weerszijden van het Spui lagen drukke volksbuurten, waar lang niet iedereen direct aan de straat woonde. De vraag naar woonruimte was hier zo groot dat men nu ook op de binnenerven woningen ging bouwen. Deze letterlijk achteraf gelegen woningen telden doorgaans maar één vertrek en waren in de eerste plaats bestemd voor mensen met een smalle beurs. De straat bleef meestal voorbehouden aan min of meer gezeten burgers, kleine zelfstandigen en neringdoenden.¹³ Zodoende kon men achter de huizen en terzijde van de doorgaande straten bij het Spui dichtbevolkte sloppen aantreffen.

2.5 Van ambachtswijk naar handelswijk in de zeventiende en achttiende eeuw

Na demping van de Voldersgracht werd deze in 1627 toegewezen als handelsplaats aan marskramers en handelaren in tweedehands kleding en ongeregelde goederen. Dat voor de handel de keus was gevallen op deze middeleeuwse volkswijk zal geen toeval zijn geweest. Hier hadden handelaars en kopers de meeste kans elkaar te treffen en aan deze kant van de stad kwamen de marskramers binnen. Daardoor werden vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw joden naar dit deel van de stad toe getrokken. Deze hadden door allerlei restricties als voornaamste mogelijkheid om in hun levensonderhoud te voorzien het soort handel dat aan de Voldersgracht werd bedreven. Vanwege het tolerante klimaat in de Republiek vestigden zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw en de achttiende eeuw talloze joden uit Duitsland in het gebied en ontstond een joodse gemeenschap. Geestelijk middelpunt werd de Voldersgracht waar in 1722 de eerste synagoge werd gesticht. In 1728 kwam iets ten zuidoosten van het plangebied de stadsarmenschool aan de Voldersgracht te liggen. Terwijl er in 1749 nog zeven joden aan de straat woonden, was dat aantal in 1789 toegenomen tot zestien. Veel meer, namelijk 38, huisden toen aan de Voldersgracht in woninkjes op achterterreinen. In 1809 telde de joodse buurt, die zich toen concentreerde rond de Voldersgracht, de Lange Gracht (later Gedempte Gracht), de St. Jacobstraat en de Bezemstraat niet minder dan 54% joden. Slechts 46% van de woningen stond er aan de straat: meer dan de helft van de gezinnen woonde dus in een hofje. De leefomstandigheden van de meeste bewoners van de buurt waren slecht. De woontoestanden zouden in de loop van de negentiende eeuw alleen maar slechter worden

2.6 Historische kaarten van het plangebied

De geschilderde kaart van Den Haag uit 1570 van Elandts toont het plangebied in redelijk detail (afb. 2.2). Aan de Spuistraat worden in het plangebied twee redelijk grote huizen weergegeven. Uit een analyse van historische bronnen blijkt dat één van deze huizen in bezit was van de heer Gerrit van Rennooy. Dit is van belang omdat in een ander archief (in een getuigenis) wordt verwezen naar de Vellewasserssloot die naast de tuin van deze Gerrit van Rennooy lag en op de kaart van Elandts te zien is als een onbenoemde watergang tussen de Voldersgracht en de Verwerssloot, midden in het plangebied.

¹² Pavlovic & Van Veen 2005.

¹³ Van Veen & Stal 2005, 26.

Afb. 2.2 Uitsnede uit de kaart van Elandts, 1570, met daarop een globale aanduiding van het plangebied.

De Vellewasserssloot wordt beschreven als een sloot met een kade, gescheiden van de tuin door een greppel. Over de kade vervoerde de toenmalige gemeente van Den Haag met wagens vellen naar de vellewassersput, die achter de tuin van Rennooy lag. De kade liep door tot in de Gedempte Gracht. De put was blijkens de getuigenis in 1560 niet meer in gebruik en gedempt.

Uit de periode van demping van de Voldersgracht dateert de gedetailleerde kaart van Bos en Van Harn uit 1616 (afb. 2.3). Hierop staat de inmiddels gedempte Voldersgracht en een redelijk open bebouwing daaromheen. Een aantal kleine huisjes (eenlagig met kap) staat aan de voormalige gracht. Dit kunnen goed volderswoningen zijn geweest. In vergelijking met de kaart van Elandts is op de kaart van Bos en Van Harn de gedempte Voldersgracht een stuk smaller en lijkt het alsof de rooilijn is veranderd, doordat de huizen over de voormalige weg langs de gracht zijn gebouwd. Aan de Spuistraat staan tussen de

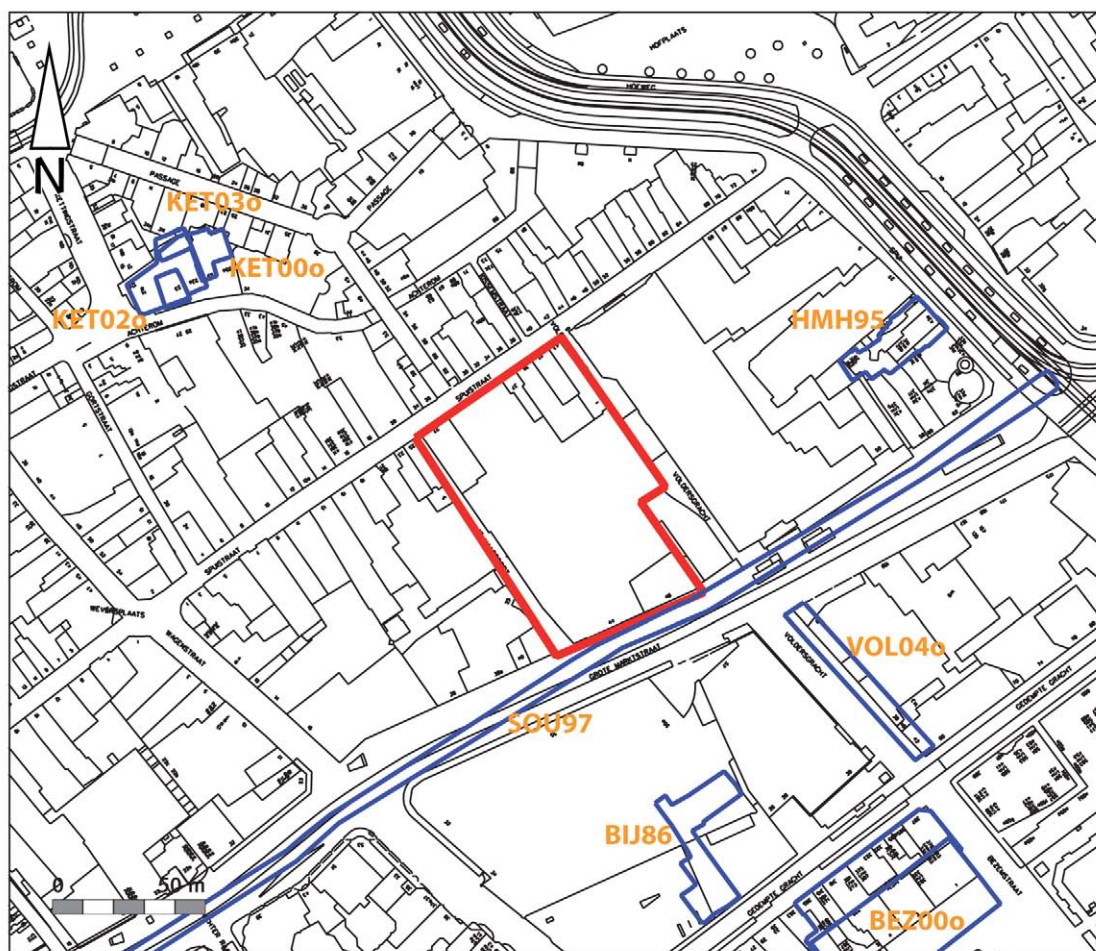
Afb. 2.3 Uitsnede uit de kaart van Bos en Van Harn, 1616, met daarop bij benadering aangegeven de locatie van het plangebied.

Haagpoort en Voldersgracht de grotere huizen (tweelagig met kap) aangegeven. De Vellewasserssloot is op deze kaart niet afgebeeld, en mogelijk al gedempt. Aan de Haagpoortzijde van het gebied tussen de Haagpoort en de Voldersgracht is op deze kaart duidelijk een grote tuin aangegeven. Dit was de tuin van de heer Van Rennooy.

2.7 Archeologisch onderzoek in de directe omgeving van het plangebied

Verschillende opgravingen in de omgeving van het plangebied hebben archeologische sporen en vondsten aan het licht gebracht (afb. 2.4). De resultaten van al deze onderzoeken getuigen van het bedrijvige ambachtenkwartier dat zich hier in de Late Middeleeuwen en Nieuwe tijd heeft bevonden. Het meest relevant zijn de onderzoeken naar aanleiding van de aanleg van de tramtunnel onder de Kalvermarkt en Grote Marktstraat in 1997 en 1998 (SOU97). Bij deze onderzoeken zijn direct onder het asfalt van de Grote Marktstraat muurresten aangetroffen van middeleeuwse en postmiddeleeuwse bebouwing. Bovendien zijn delen van de kades van de Voldersgracht en Verwerssloot onderzocht. In het gebied rond de 1^e Haagpoort en de Voldersgracht bloeide in de Late Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe tijd vooral de lakenindustrie. Rond de Voldersgracht en de huidige Gedempte Gracht woonden en werkten vele volders en andere ambachtslieden die zich met de textielproductie bezighielden. De naamgeving Voldersgracht wijst hier ook op. Het vollen van de weefsels is een activiteit waarbij weefsels in een mengsel van urine en mergelklei gekneet worden, waardoor het vervilt en bleekt. In de gracht werden de gevolve weefsels vervolgens uitgespoeld. Bij onderzoek ter hoogte van de Voldersgracht in

- Huidig plangebied
- HMH95 Projectcode
- Begrenzing onderzocht gebied

Afb. 2.4 Archeologisch onderzoek in de omgeving van het plangebied.

2005 (VOL04o) naar aanleiding van de sloop en nieuwbouw van het Spuimarkt-complex aan de overkant van de Grote Marktstraat is vondstmateriaal uit de grachtvulling tevoorschijn gekomen dat bevestigt dat de gracht in het eerste kwart van de zeventiende eeuw gedempt moet zijn. Ook bij deze opgraving zijn resten van de kadebeschoeiingen van de vroegere Voldersgracht opgegraven. De resten bestonden uit palen die door het veen tot in het zand waren geslagen met daar horizontaal tegenaan geplaatste grenen planken. Vondstmateriaal uit de insteek tussen beschoeiing en kant dateert uit het begin van de vijftiende eeuw, de periode van aanleg van de gracht. Huizen die langs de Voldersgracht hebben gestaan, zijn bij deze opgraving niet aangetroffen, omdat die zijn verdwenen bij de aanleg van een grote kelder in de twintigste eeuw.

Sporen van huizen zijn wel aangetroffen aan de andere kant van de Grote Marktstraat bij het onderzoek in het kader van de aanleg van de tramtunnel in 1997 (SOU97). In het segment direct oostelijk van de Voldersgracht bevonden zich huisfunderingen en hardvloeren opgebouwd uit gebroken kloostermoppen. Aspotten en een haardmuur waren ook aanwezig. Deze dateerden uit de vijftiende tot zestiende eeuw en lagen onder huisfunderingen en kelders van twee huizen uit de zeventiende en achttiende eeuw. Voor de huizen lag de kade van de Voldersgracht. Bij het onderzoeken van de kadeophogingen werd een kuil gevonden met een vulling bestaande uit onderpoten van schapen of geiten. De kuil wordt ook geassocieerd met zestiende-eeuwse activiteiten ten behoeve van de textielproductie. Waarschijnlijk gaat het om het afval van iemand die schapehuiden waste en van hun wol ontdeed. Door tijdsdruk is tijdens dit onderzoek niet met meerdere vlakken gewerkt en is de diepte van de sporen niet overal vastgesteld. Sporen waarvan de diepte wel is ingemeten in dit segment (vloeren, huisfunderingen en kelders) lagen op maximaal 0,8 m -NAP. Ook de kuil met botten was niet dieper.

Bij archeologisch onderzoek (SOU97) in het segment van de tramtunnel direct ten westen van de 1^e Haagpoort, grenzend aan het plangebied, zijn naast een stuk beschoeiing van de Verwersslot en meerdere afvalkuilen ook spaarboogfunderingen van een groot vijftiende-eeuws huis gevonden. De sporen bevonden zich op een diepte van ongeveer 1,20 m -NAP, wat overeenkomt met bijvoorbeeld de diepte van de sporen die bij de opgravingen ter hoogte van het Haags Modehuis in 1995 zijn ingemeten. De beschoeiingsdelen van de Verwersslot lagen op een vergelijkbare diepte. De palen van de beschoeiing waren tot een diepte van 2,15 m -NAP ingeslagen. De kuilen in dit segment hadden een diepte van maximaal 1,80 m -NAP.

2.8 Opgravingen in de Bierstraat

De Bierstraat ligt ongeveer 400 m ten zuidoosten van het huidige plangebied en is ook aangelegd in het veen van de strandvlakte. De resultaten van opgravingen uit 1992, 1994 en 1995 zijn recentelijk gepubliceerd.¹⁴ In de Bierstraat werden vanaf 1634 huizen met één of twee verdiepingen gebouwd. Huizen met slechts één verdieping werden op staal gefundeerd. Enkele huizen, waarvan bekend is dat ze meteen twee verdiepingen hadden, stonden op een palen- en plankenfundering. In de straat was plaatselijk ruimte voor een deftiger huis waarvoor een dubbele kavel werd benut, iets dat vrij uitzonderlijk lijkt te zijn voor zo'n zijstraat in deze buurt. De indeling van de huizen is in de loop der eeuwen aangepast. Bij enkele panden zijn resten gevonden van de oorspronkelijke indeling uit de periode 1634-1642: via de voordeur stapte men in het voorhuis, een kleine kamer van ongeveer 3 m diep die dienst deed als entree en in veel gevallen als werk- en verkoopruimte. Daarachter was een gang die toegang gaf tot de woon-slaapkamer-keuken, de *camer*. Tussen beide ruimtes was er in een aantal gevallen een dwars geplaatste steektrap naar boven. Onder de trap was een ruimte voor een voorraadkelder met een bedstede daarboven. Bij sommige huizen was er vermoedelijk een spiltrap, eveneens met een betegelde voorraadkelder of voorraadkast eronder. Bij enkele huizen werd er meteen bij de nieuwbouw al een smalle achterkeuken of bijkeuken gebouwd. Bij andere huizen kwam die uitbouw er later of nooit. In veel gevallen deelden twee huishoudens een waterput. De put ligt in dat geval op de perceelgrens. De zeventiende-eeuwse putten zijn door de veenlaag heen gegraven naar het waterhoudende strandzand. De onderzijde bestaat uit hergebruikte tonnen, de bovenzijde is van baksteen. Rondom de put is schoon zand ingebracht. In één geval was er met behulp van een schelpenlaag in de bovenste ton een

---

14 Van Veen 2012.

filtersysteem gecreëerd. Dit hangt waarschijnlijk samen met de aanvoer van regenwater via een zinkput en een goot vanaf de negentiende eeuw, misschien al vanaf de achttiende eeuw. Regenwater werd opgevangen in waterkelders die tegen achtergevels en onder binnenplaatsen zijn aangebracht. Het dubbelhuis (7/7a) heeft aan de noordzijde een vrij gebruikelijke indeling met een ondiepe voorkamer en grotere achterkamer. Daarnaast is er een grote (ontvangst-)kamer extra die iets verhoogd ligt zodat er ruimte is voor een kelder. Verder is er een aparte keuken en zeer lange smalle uitbouw tot de achterkant van het perceel met daarin vermoedelijk een bijkeuken. Het is ook het enige pand waar aantoonbaar al vanaf aanvang gebruik werd gemaakt van rechthoekige beerkelders. In een later stadium waren deze door middel van een goot verbonden met een ronde verzamelput op het achtererf. Bij andere panden in de Bierstraat zijn er aanwijzingen dat er eerst ingegraven tonnen zijn gebruikt voor de opvang van de ontlasting.

2.9 Archeologisch onderzoek nabij het grafelijk hof

Het grafelijk hof ligt zo'n 300 m ten noorden van het huidige plangebied. De vroegste archeologische ontdekkingen dateren al uit de late achttiende eeuw toen enige verbouwingen werden uitgevoerd aan de voormalige grafelijke Hofkapel. Deze kapel lag aan de Hofvijver ten noorden van de Grote Zaal en hier gingen de bewoners van het Binnenhof vanaf het eind van de dertiende eeuw ter kerke. In de periode tussen 1349 en 1433 had de kapel als laatste rustplaats gediend voor verschillende Hollandse graven uit het Beierse Huis. Bij een funderingsonderzoek in 1770 stuitte men op grafkelders. In 1879, dus ruim een eeuw later, vond hier een tweede onderzoek plaats. Wie er in de kelders begraven liggen, is niet met zekerheid te zeggen. Waarschijnlijk gaat het om naaste, maar overigens weinig vooraanstaande familieleden van de Hollandse graven. De Hofkapel is in 1879 afgebroken.

Ook verdwenen is de zuidoostelijke toegang tot het Binnenhof, de Spuiport. Hoewel het Hofcomplex niet was ingericht op werkelijke militaire verdediging was het wel met grachten omgeven (de Hofsingel) en van poorten voorzien. Eén daarvan is de nu nog bestaande Gevangenpoort, die voor het eerst wordt vermeld in 1280. Hier heeft in 1964 een kleinschalig archeologisch onderzoek plaatsgevonden, waarbij onder meer een ronde toren en wenteltrap werden aangetroffen.

De Spuiport wordt voor het eerst genoemd in 1354 maar moet uit dezelfde tijd dateren als de Gevangenpoort. Bij opgravingen in 1987 werden de fundamenten van deze poort gevonden, voorafgaand aan de nieuwbouw voor de Tweede Kamer. Er bleek sprake te zijn geweest van twee bouwfases. De eerste poort, die rond 1300 gebouwd moet zijn, bestond uit een rechthoekig poortgebouw met twee ronde torens aan weerszijden daarvan. Deze torens stonden half in het water van de meest oostelijk gelegen hofgracht. Aan het begin van de vijftiende eeuw werd de inmiddels bouwvallige poort opnieuw opgetrokken. Het poortgebouw kreeg een iets andere oriëntatie en werd geflankeerd door twee achthoekige torens. In 1861 werd de poort gesloopt.

2.10 Recente geschiedenis

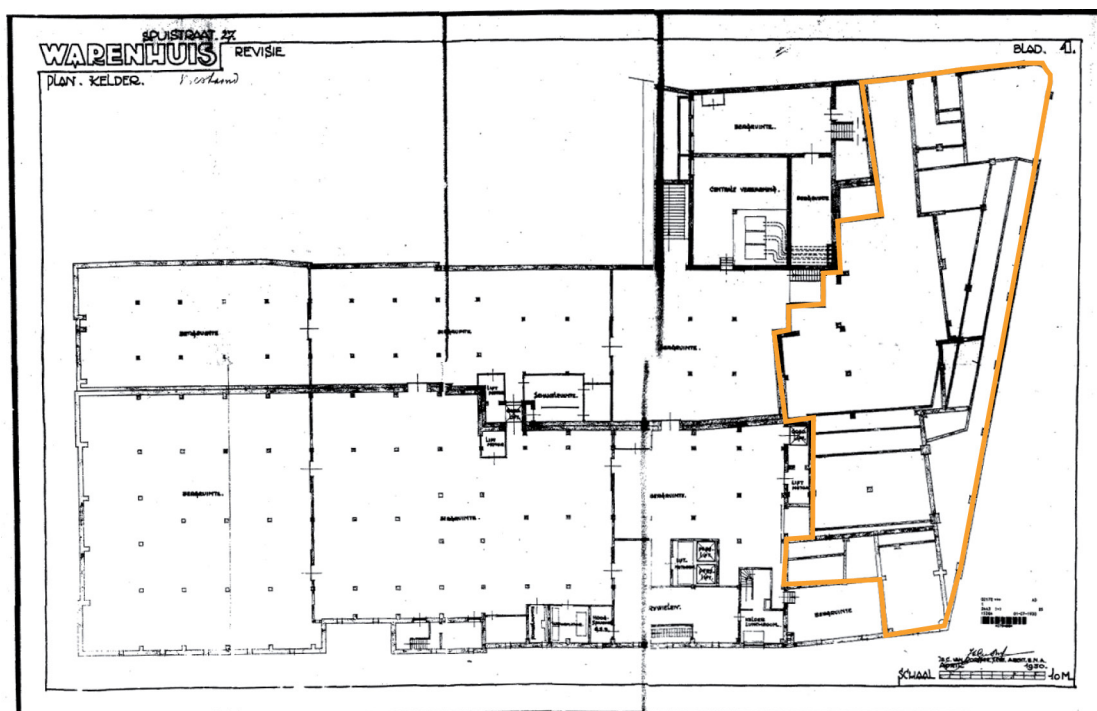
De recente geschiedenis van het plangebied wordt beschreven om vast te stellen of er verstoringen van de bodemopbouw hebben plaatsgevonden waardoor eventuele archeologische waarden verloren zijn gegaan. De ontwikkelingen van na 1800 zelf worden door de afdeling Archeologie van de gemeente niet als onderzoekswaardig beschouwd. Voor deze periode zijn andere meer geschikte bronnen beschikbaar. Wat bij bestudering van negentiende-eeuws kaartmateriaal opvalt, is dat de tuin van Gerrit van Rennooy die op de kaart van Bos en Van Harn stond en ook onbebouwd was op de kaart van Elandts tijdens de hele negentiende eeuw onbebouwd is gebleven. Pas op de huisnummerkaart uit 1916 staat op dit perceel een slop aangegeven, dat onderdeel uitgemaakt zal hebben van de Joodse buurt. Naast de tuin bevond zich halverwege de 1^e Haagpoort en Voldersgracht volgens de kadastrale minuut uit 1820 en de kaart van Last en Lobatto uit 1868 al eerder een slop. Op deze plek is in het laatste kwart van de negentiende eeuw een tweede synagoge gesticht. Deze was in gebruik tussen 1879-1924 en werd gesloopt bij de aanleg van de Grote Marktstraat. Verder vonden er in de negentiende eeuw geen noemenswaardige ontwikkelingen plaats in het plangebied.

In de twintigste eeuw vonden in of direct naast het plangebied wel enkele grote ontwikkelingen plaats. Als eerste werd rond 1906 de Grand Bazar de la Paix gebouwd, een groot warenhuis dat het grootste deel van het plangebied besloeg. Alleen drie percelen op de hoek met de Voldersgracht maakten geen onderdeel uit van deze ontwikkeling. Uit de bouwtekeningen van de Grand Bazar de la Paix in het

bouwarchief van de gemeente blijkt dat dit warehouse volledig onderkelderd was. Het vloerniveau lag 2,40 m onder maaiveld, hetgeen overeenkomt met een NAP-hoogte van -1,90 m. De drie percelen aan de Voldersgrachtzijde zijn blijkens het bouwarchief niet onderkelderd.

In de jaren twintig van de twintigste eeuw is de Grote Marktstraat aangelegd. Hierbij is alle oude bebouwing in het tracé gesloopt. Voor de Grand Bazar de la Paix ontstond de mogelijkheid om met een kleine uitbreiding een tweede prominente gevel voor het warehouse te ontwikkelen. In 1930 werd deze uitbreiding gerealiseerd waardoor de winkel de hele lengte van het plangebied in beslag nam (afb. 2.5). Het nieuwe deel van de winkel is niet onderkelderd. Wel bevindt zich hier blijkens de tekeningen veel funderingsmuurwerk.

In 1948 kochten Vroom en Dreesman de Grand Bazar. Aanvankelijk bestond de V&D hierdoor uit meerdere verspreide en (onder andere door de Voldersgracht) gescheiden winkels, maar in 1962 werden deze alle samengevoegd en ontstond het grootste warehouse van Nederland op dat moment. In 1992 stootte de V&D het gedeelte van de vroegere Grand Bazar af, waarna Marks & Spencer het gebouw tot 2001 in gebruik heeft gehad.

Afb. 2.5 Plattegrond uitbreiding Grand Bazar de La Paix 1930, met daarop met een oranje lijn aangegeven het niet onderkelderde gedeelte.

2.11 Archeologische verwachting voor het plangebied

Het gebied waar het plangebied in gelegen is, heeft volgens de Archeologische Waarden- en Verwachtingenkaart (AWVK) een archeologische verwachting.¹⁵ Die verwachting geldt niet voor de pre- en vroeg-historische perioden. Strandvlaktes waren vanwege hun moerassige karakter niet geschikt voor bewoning; hooguit konden de randzones ervan voor bijvoorbeeld akkerbouw of veeteelt worden gebruikt. Wel geldt de verwachting voor de periode Late Middeleeuwen en Nieuwe tijd.

De Spuistraat is een zeer oude straat in Den Haag, die in ieder geval teruggaat tot de veertiende eeuw. Op oude kaarten staan aan dit deel van de Spuistraat grote huizen weergegeven. Funderingsresten van bebouwing aan deze straat kunnen dus een zeer hoge ouderdom hebben. Aangezien het achterterrein gedurende lange tijd grotendeels onbebouwd was, kunnen zich daar putten en afvalkuilen hebben

¹⁵ Alkemade 2011. De Archeologische Waarden- en Verwachtingenkaart is vastgesteld gemeentelijk beleid.

bevonden. Het plangebied maakte vanaf de vijftiende eeuw deel uit van het deel van de stad waar de lakenindustrie tot bloei kwam en met name het deel waar de ververs en volders gevestigd waren. Vandaar de Voldersgracht, de Verwersslot en de in het verleden het plangebied doorsnijdende Vellewassersslot. Alle drie zijn vroeg in de Nieuwe tijd gedempt (zestiende en zeventiende eeuw) en herbergen mogelijk vondstmateriaal dat ons meer over de bewoners en arbeiders en hun ambacht kan vertellen. De 1^e Haagpoort is gedeeltelijk een gedempte sloot en verder van oudsher een steeg waarin afval en vuil werd gestort. Toen de sloot nog open was, zal hier ook afval en vuil in terecht zijn gekomen. Daarom bestaat in de hele huidige 1^e Haagpoort een verwachting op vondstmateriaal vanaf het begin van de veertiende eeuw.

Het is gezien de resultaten van eerdere opgravingen in de omgeving niet waarschijnlijk dat sporen zich onder 1,80 m -NAP bevinden. De enige sporen die onder die diepte zijn gevonden, zijn palen van de beschoeiing van de Verwersslot. Bij de bouw van de Grand Bazar de La Paix in 1906 is het grootste deel van het plangebied onderkelderd tot een diepte van ongeveer 1,90 m -NAP. Uitzonderingen vormen de percelen op de hoek Voldersgracht-Spuistraat en dat deel van het plangebied dat grenst aan de Grote Marktstraat. In die delen kunnen zich archeologische sporen uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe tijd bevinden onder de bebouwing. Deze sporen kunnen bestaan uit funderingsresten, kuilen en putten, met een grote variëteit aan vondstmateriaal, mogelijk gerelateerd aan de lakenindustrie. Door het plangebied heeft bovendien tot het eind van de zestiende eeuw een watergang gelopen, de Vellewassersslot, waarin eveneens veel vondstmateriaal terecht kan zijn gekomen en die gedeeltelijk in het niet onderkelderde stuk van het plangebied bewaard kan zijn. Uit historische bronnen is de Vellewassersput bekend die ergens in het plangebied heeft gelegen, achter de tuin van Gerrit van Rennooy. Het is niet uit te sluiten dat deze put zich in het onverstoorde deel van het plangebied bevond. Sporen van bewoning die ter plaatse van de voormalige tuin van Gerrit van Rennooy (de Haagpoortzijde van het plangebied) worden aangetroffen, dateren of uit de periode 1300-1600 of van na 1900.

3 Methoden

N. Bouma

Het onderzoek is uitgevoerd conform de KNA 3.2 en het PvE. Het veldwerk is gefaseerd uitgevoerd. De eerste fase betrof het inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven. Fase twee bestond uit de opgraving. De onderzoeken hebben niet aansluitend plaatsgevonden. Beide onderzoeksfasen worden hieronder apart behandeld.

3.1 Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven

Het archeologische proefsleuvenonderzoek is in overleg met de opdrachtgever, directievoerder en het bevoegd gezag ingepast in de complexe logistiek van het sloop- en bouwproject. Hierbij is ervoor gekozen het proefsleuvenonderzoek voorafgaand aan de sloop van het gebouw en dus inpandig uit te voeren. Dit had als gevolg dat alleen met een elektrische minikraan gewerkt kon worden en dat alle onderzoekslocaties met bouwlampen langs de werkputten verlicht moesten worden (afb. 3.1 en 3.2). Dit proefsleuvenonderzoek was het eerste archeologische onderzoek in de binnenstad van Den Haag dat inpandig met een elektrisch minigravertje is uitgevoerd. Er is voor deze aanpak gekozen op verzoek van de opdrachtgever en directievoerder om in een zo vroeg mogelijk stadium binnen het gehele nieuwbouwproject inzicht te krijgen in de eventuele aanwezigheid van een archeologisch waardevolle vindplaats.

Afb. 3.1 Het proefsleuvenonderzoek werd inpandig uitgevoerd met een elektrisch aangedreven minikraantje.

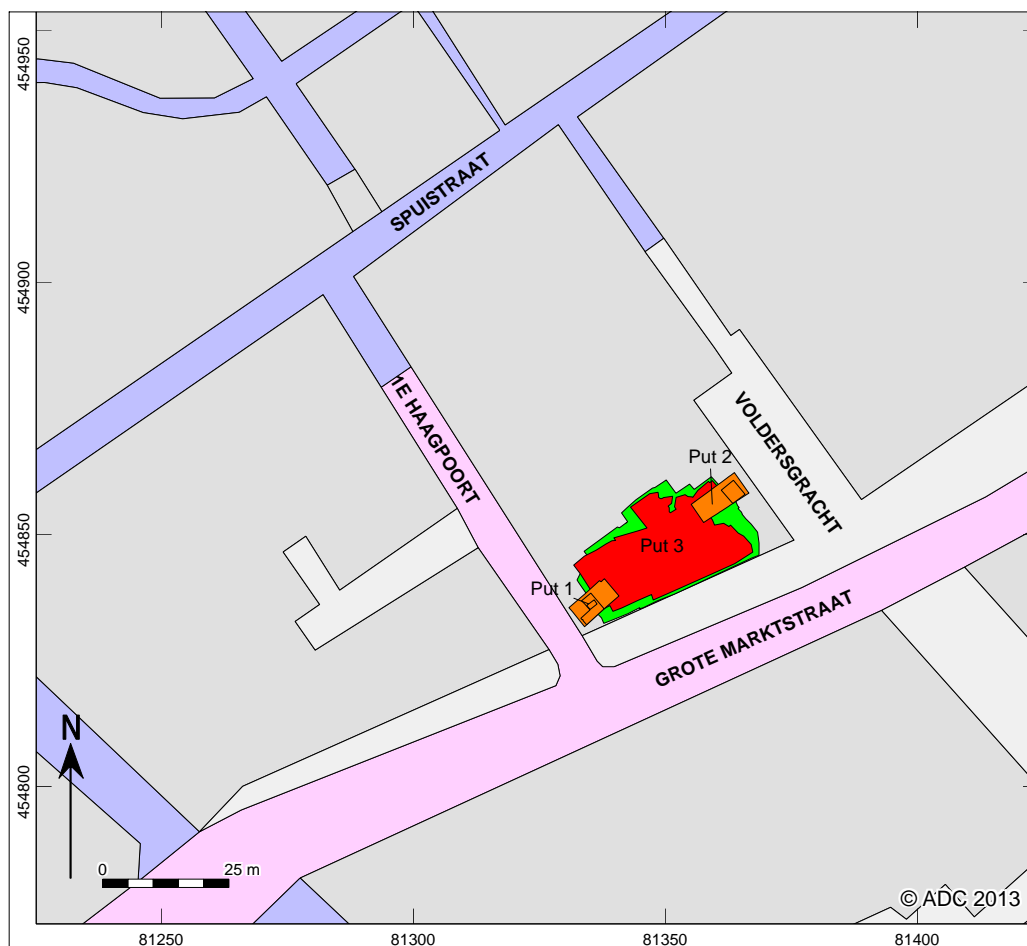

Afb. 3.2 Impressie van het veldwerk tijdens het proefsleuvenonderzoek.

3.1.1 Methoden en technieken

Tijdens het proefsleuvenonderzoek zijn twee proefsleuven aangelegd en onderzocht in minimaal twee vlakken. De westelijke proefsleuf aan de 1^e Haagpoort is gedocumenteerd als werkput 1. De oostelijke sleuf langs de Voldersgracht is geadmistreerd als werkput 2 (afb. 3.3). Voorafgaand aan het veldwerk was op de locaties van beide werkputten de betonvloer al verwijderd door de opdrachtgever. Op voorhand was in het Plan van Aanpak een werkplan opgesteld voor de aanleg van twee vlakken in beide werkputten. De strategie zag er als volgt uit. Op basis van het aangepaste puttenplan en rekening houdend met de aanwezige funderingen zou de oostelijke werkput ca. 10 x 5 m groot worden en de westelijke werkput ca. 10 x 4 m. In totaal zou dit voor vlak 1 ca. 90 m² te onderzoeken vlak betekenen. In het PvE was er vanuit gegaan dat de bovenste meter grondig vergraven zou zijn. De verwachting was dan ook dat het eerste vlak op ca. 1 m -mv aangelegd zou worden. Indien op een hoger niveau al archeologische resten aanwezig waren, zou op dit niveau een vlak aangelegd moeten worden. Het eerste vlak van werkput 1 is aangelegd tussen 0,23 m +NAP en 0,05 m -NAP. Dit is tussen ongeveer 67 en 95 cm onder vloerniveau. In werkput 2 is het eerste vlak aangelegd tussen ca. 0,27 m +NAP en 0,11 m -NAP. Dit is ongeveer tussen 63 en 101 cm onder vloerniveau. De daadwerkelijk onderzochte oppervlakte van werkput 1 vlak 1 bedroeg 43,2 m² en van werkput 2 vlak 1 ca. 49,6 m². In totaal is 92,8 m² eerste vlak aangelegd en onderzocht.

Afb. 3.3 Overzicht van de aangelegde werkputten met in oranje de proefsleuven, in groen werkput 3 vlak 1 en in rood het tweede vlak van opgravingsput 3.

Ten behoeve van vlak 2 zou in werkput 1 ca. 15 m² onderzocht worden en in werkput 2 ongeveer 12,5 m² (kijkgaatjes). In totaal zou dit voor vlak 2 een kleine 30 m² te onderzoeken vlak betekenen. In het veld bleek dit werkplan niet helemaal uitvoerbaar voor vlak 2 in beide sleuven. Zowel de geplande locaties als de omvang van het tweede vlak in beide proefsleuven konden niet precies worden gerealiseerd zoals dat op voorhand was bedacht. Daarom is ter plekke in overleg en overeenstemming met de directievoerder/

opdrachtgever en het gevoegd gezag van het oorspronkelijke (vooraf opgestelde) werkplan afgeweken met betrekking tot de aanleg van kijkgaatjes in sleuf 1 en 2. De gemaakte afspraken zijn schriftelijk vastgelegd door de directievoerder.¹⁶

In werkput 1 zijn een tweede en derde vlak aangelegd met een oppervlakte van respectievelijk 13,6 en 1,8 m². De aanleg van het tweede vlak in werkput 1 is begonnen direct ten zuiden van het aangetroffen muurwerk en is in oostelijke richting doorgezet waarbij ophogingslaag S2000 laagsgewijs is verdiept. Het verdiepen naar een tweede vlak zorgde er voor dat de onderkant van de fundering kon worden blootgelegd. Tevens werd inzicht verkregen in de bodemopbouw en er konden vondsten worden verzameld uit de verschillende ophogingslagen. Het tweede vlak is aangelegd op ca. 0,60 m -NAP (1,50 m beneden vloerniveau). Tijdens de aanleg van het diepste vlak in werkput 1 (vlak 3 op ongeveer 1,12 m -NAP, is 202 cm onder vloerniveau) is een profielkolom aangelegd, waarna vanaf dit niveau verder is gegutst tot in de natuurlijke ondergrond.

In werkput 2 is in het oostelijke deel van de sleuf verdiept naar een tweede vlak over een oppervlakte van ca. 10,9 m². In eerste instantie zou een deel van een natuurstenen vloer worden verwijderd om te kijken of er op een dieper niveau eventueel oudere sporen zouden worden aangetroffen. Bij het voorzichtig verdiepen langs een restant van een fundering kwam daaronder een oudere fundering tevoorschijn en op korte afstand daarvan delen van funderingen en mogelijke vloer- of straatniveaus. Om deze reden is ook niet verder verdiept tot in de natuurlijke ondergrond, omdat anders delen van structuren zouden moeten worden afgebroken. Het tweede vlak is aangelegd tussen 0,26 en 0,48 m -NAP (116 tot 138 cm onder vloerniveau). Hiermee heeft het tweede vlak in werkput 2 niet hetzelfde niveau (diepte) bereikt als het tweede vlak in werkput 1.

In totaal is in de proefsleuven 24,5 m² tweede vlak en 1,8 m² derde vlak aangelegd en gedocumenteerd.

Het graafwerk is verricht met een ca. 1 tons elektrisch aangedreven rupskraan door een kraanmachinist met ruime ervaring in archeologisch veldwerk. Omdat de glazen pui van het winkelpand afgeplakt was en er daardoor beperkt buitenlicht was, moest in de proefsleuven met bouwlampen gewerkt worden. Het vlak is met een gladde bak laagsgewijs verdiept tot op het niveau waarop grondsporen zich begonnen af te tekenen. Voor het aanleggen van de vlakken en het vrijleggen van muurwerk zijn verschillende bakbreedtes ingezet. Rondom muurwerk bleek het in veel gevallen noodzakelijk om het vlak verder met de hand vrij te leggen in verband met de beperkte graafruimte voor de bak van de kraan en de kans op beschadiging van sporen en structuren. Alle op het eerste vlak aangetroffen sporen, zoals muurresten, stenen vloeren en kelders zijn uitvoerig schoongemaakt met troffels en borstels. Het vlak is ingekrast, gefotografeerd en digitaal ingemeten met een *robotic Total Station* (rTS). Alle sporen zijn beschreven en gedocumenteerd. Van alle stenen constructies zijn bouwkundige details fotografisch vastgelegd en beschreven. Van bakstenen zijn de formaten genoteerd, evenals de hardheid en kleur van de baksteen, gebruikte mortel, metselverband, indien mogelijk een vijf of tien lagen maat en de relatie met ander muurwerk. Bij muurwerk is van zowel de bovenzijde, onderzijde als iedere versnijding een hoogtemaat bepaald. Ook zijn hoogtematen ingemeten aan het begin en aan het eind van de betreffende muur, alsmede op hoeken en/of aanhechtingen. Sporen die onderdeel uitmaken van structuren zijn zo min mogelijk verstoord om bij eventueel vervolgonderzoek als geheel volledig en in meer detail te kunnen onderzoeken. Zowel tijdens als na de aanleg zijn alle vlakken en de stort intensief met de metaaldetector onderzocht. Metalen objecten en andere bijzondere vondsten zijn als puntvondst ingemeten. Vondsten zijn verzameld per spoor, vulling en laag. Alle vondsten die niet gerelateerd konden worden aan een spoor, zijn verzameld in vakken van maximaal 3 bij 3 m of ingemeten als puntvondst. De profielkolom is gefotografeerd, getekend en beschreven.

3.2 Definitieve Opgraving

Bij de start van de opgraving was het winkelpand gesloopt en waren de betonnen vloeren reeds door de opdrachtgever verwijderd. De funderingen van de voormalige bebouwing bleven gespaard, omdat mogelijk oudere funderingen direct hieronder aanwezig konden zijn. Rondom het gehele plangebied zijn

¹⁶ Datum: dinsdag 2 augustus 2011.

damwanden geslagen. Binnen een zone van 5 à 7 m tot de damwanden mocht niet gegraven worden in verband met de stabiliteit en gronddruk. Hierdoor vielen de beide proefsleuven niet volledig in de uiteindelijke opgravingsput. De opgravingsput is volledig gedocumenteerd en geadmistreerd als werkput 3 (afb. 3.3).

In het PvE is uitgegaan van de aanleg van twee vlakken. Het eerste vlak had een oppervlakte van ca. 607 m² en week significant af van het vooraf veronderstelde oppervlak van vlak 1 van 750 m². Deze afwijking werd vrijwel geheel veroorzaakt door een strook van enkele meters breed langs de Grote Marktstraat die ten tijde van het archeologisch onderzoek als bouwweg en aan- en afvoerroute voor materieel en materiaal in gebruik was. Tevens vormde dit de bufferzone tussen het plangebied en de direct ten zuiden hiervan gelegen tramtunnel. Het vermoeden was sterk dat deze zone door het grote aantal diep aangelegde betonnen funderingen van het inmiddels gesloopte warenhuis vrijwel geheel zou zijn verstoord. In overleg met de directievoerder en het bevoegd gezag is besloten deze zone niet op te graven. Tussen het eerste en tweede vlak zijn zogenaamde sonderingen aangelegd. Dit betroffen plaatselijke verdiepingen vanaf het eerste vlak om te zien wat zich direct onder de sporen van het eerste vlak bevond en om in beeld te krijgen waar het tweede vlak het beste aangelegd kon worden. De sonderingen zijn gedocumenteerd als vlak 11 tot en met 16. Sonderingsvlak 15 is later in mapinfo bij vlak 14 en 16 gevoegd. De sonderingen beslaan in totaal een oppervlak van 415 m². Dit grote aantal sonderingen was noodzakelijk om de vele vloerniveaus van de verschillende huizen te kunnen onderzoeken. Het tweede vlak had een oppervlakte van ongeveer 461 m².

3.2.1 Methoden en technieken

Hoewel de condities waaronder de opgraving plaatsvond wezenlijk verschilden van die van het proefsleuvenonderzoek, waren de gehanteerde methoden en technieken vrijwel gelijk (afb. 3.4). Hieronder wordt alleen nog aangevuld wat bij de methoden en technieken van het proefsleuvenonderzoek niet aan de orde is geweest. Bij de opgraving is het graafwerk verricht door een ca. 20 tons rupskraan.

Gesloten vondstcomplexen zoals beerkelders, beertonnen, waterputten en waterkelders zijn handmatig leeggeschept en afgewerkt. Vondsten zijn verzameld per vulling. De inhoud van één beerput is vanwege de vondstrijke vulling integraal verzameld in grote kraakzakken om eventueel gezeefd te kunnen worden op kleine vondsten. Sporen met organische vullingen zoals beerkelders en beertonnen zijn bemonsterd voor macrobotanisch onderzoek. Van één houten waterput is vanwege het nagenoeg ontbreken van dateerbaar vondstmateriaal een houtmonster genomen voor dendrochronologisch onderzoek. Alle houten tonnen zijn schoongemaakt en onderzocht op het voorkomen van eventuele merken op de duigen.

In de werkput zijn twee profielwanden aangelegd, geschaafd, ingekrast, gefotografeerd, getekend op schaal 1:20 en beschreven. Eén profiel is zoveel mogelijk haaks op het strandwallenlandschap aangelegd en het tweede profiel lag evenwijdig aan de strandwallen. Vondsten zijn per laag verzameld en gedocumenteerd.

Afb. 3.4 Bij het aantreffen van muren en vloeren werd het graafwerk met de schep voortgezet.

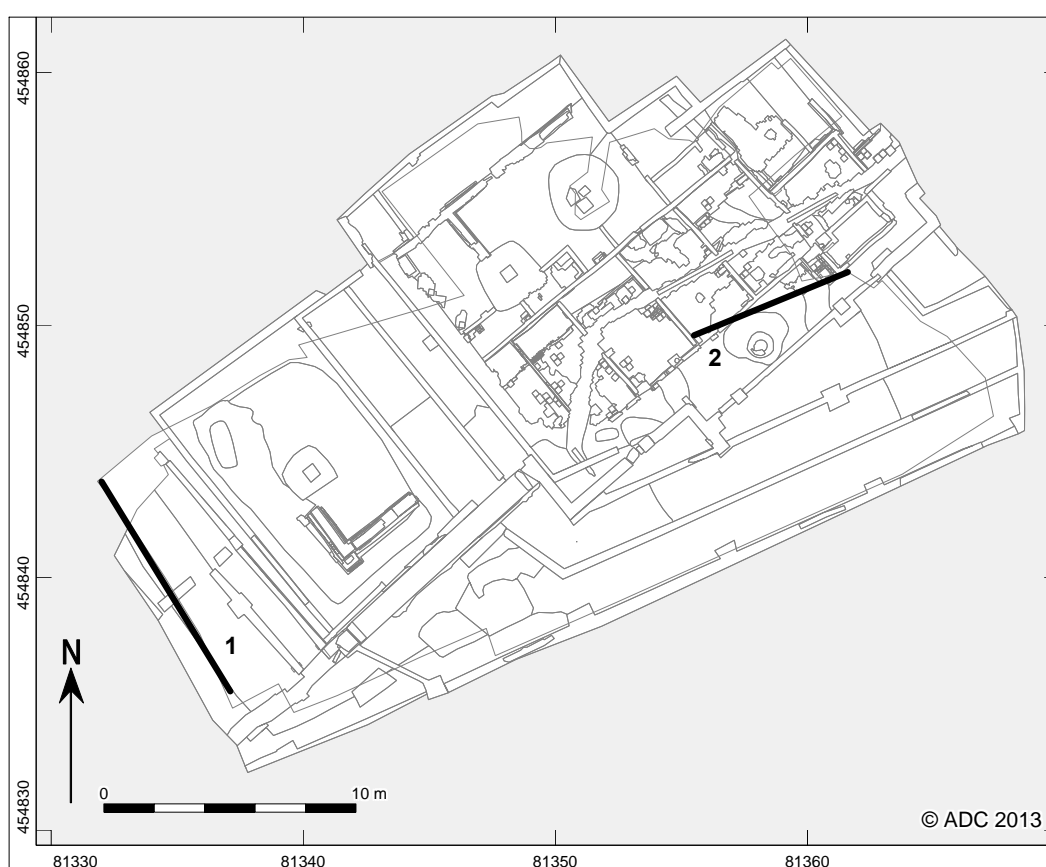

4 Fysisch geografisch onderzoek

N. Bouma

Het plangebied ligt volgens de Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk in het veengebied direct ten zuiden van de strandwal waarop het centrum van Den Haag ligt in een strandvlakte (afb. 2.1).¹⁷ In het plangebied is een noordwest-zuidoost georiënteerde profielwand aangelegd zoveel mogelijk haaks op het strandwallenlandschap (profiel 1) en een noordoost-zuidwest profiel evenwijdig aan de strandwallen (profiel 2). De profielen zijn geschaafd, gefotografeerd, ingekrast en nogmaals gefotografeerd, getekend op schaal 1:20 en beschreven. Vervolgens is getracht uit alle verschillende lagen vondstmateriaal te verzamelen om zo de antropogene bodemopbouw in het plangebied te kunnen dateren. Op afbeelding 4.1 staat de ligging weergegeven van de in werkput 3 aangelegde profielen geprojecteerd op sporenvlak 1. De locatie van de aangelegde profielen was namelijk in sterke mate bepaald door de in het plangebied aanwezige en aangetroffen funderingen en verstoringsen.

Afb. 4.1 Locatie van de aangelegde profielen geprojecteerd op sporenvlak 1.

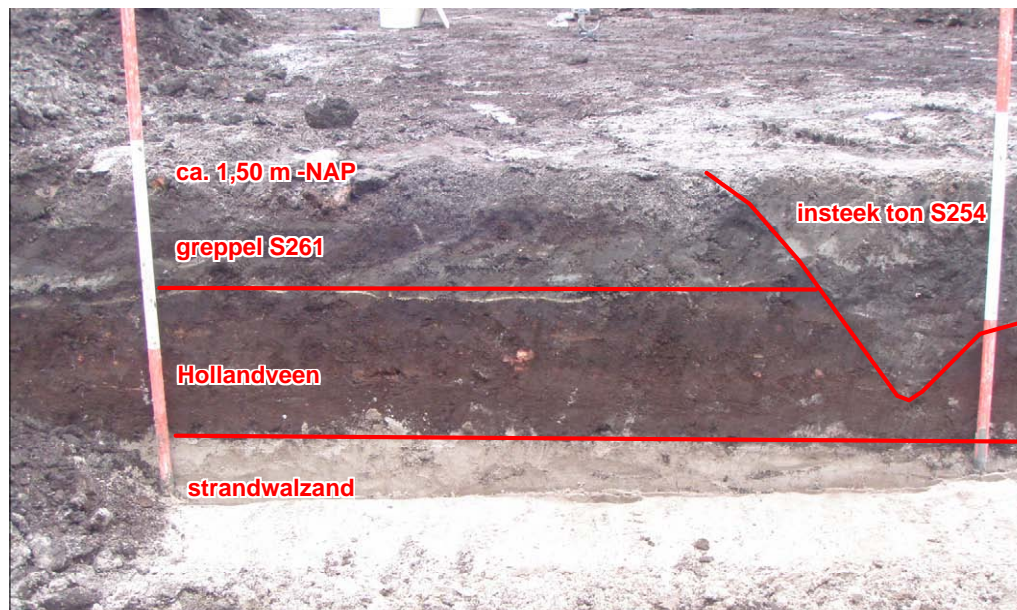
De profielen bestaan aan de basis uit iets siltig, grijs tot licht geel fijn zand. Deze afzettingen worden geïnterpreteerd als strandwalafzettingen behorende tot de Laag van Voorburg.

Het strandwalzand bevindt zich in het uiterste westen van het plangebied op een diepte van ca. 1,60 m -NAP. In het meest noordelijke deel van deze profielwand loopt de top van het strandwalzand licht af naar ca. 1,70 m -NAP. In het centrale oostelijke deel van het plangebied loopt de top van het strandwalzand af van ca. 2,03 m -NAP in het zuidwesten tot ongeveer 2,20 m -NAP richting het

¹⁷ Vos, Rieffe & Bulten 2007.

noordoosten. Bij opgravingen in de Bierstraat op een kleine 400 m ten zuidoosten van het huidige plangebied bevond dit niveau zich tussen ca. 2,5 en 2,3 m -NAP.

Het strandwalzand wordt afgedekt door lagen bruin, donkerbruin tot bijna zwart uiterst humeus zand Zs1 H3. In sommige van deze lagen waren hout- en rietresten aanwezig (afb. 4.2). Deze afzettingen worden gerekend tot het Hollandveen. Het veenpakket was maximaal 98 cm dik, maar dit verschilt echter sterk binnen de opgravingsput. In het westelijke deel van het plangebied was het veenpakket niet dikker dan 26 cm. De top van het veen bevond zich in het westen van het plangebied tussen ongeveer 1,40 en 1,50 m -NAP. In het oosten lag de top van het veen tussen 1,16 (zuidwest) en 1,42 m -NAP (noordoost). In de top van de veenlaag was sprake van vermenging met zand en klei en hierin werden ook vondsten aangetroffen.

Afb. 4.2 Profiel 2. Hollandveen met houtresten op strandwalzand. Rechts is de insteek van een houten ton zichtbaar die een greppel oversnijdt waarvan de vulling als een grijze laag boven het veen herkenbaar is.

Het veen wordt afgedekt door een dik pakket antropogene ophogingslagen (afb. 4.3 en 4.4). Deze bestaan voornamelijk uit bruin tot donkergrijs matig siltig zand met daarin aardewerk, metalen objecten, dierlijk bot, natuursteen, bouwpuin en baksteenresten. Om dit veengebied geschikt te maken voor bewoning was ontwatering van het veen, door middel van het graven van afwateringsgreppels en sloten, en ophoging van het terrein noodzakelijk. Getuige het vondstmateriaal vonden deze activiteiten op zijn vroegst in de tweede helft van de veertiende of eerste helft van de vijftiende eeuw plaats. De oudste vondsten die in de top van het veen en in de vroegste ophogingslagen zijn aangetroffen, dateren uit de Late Middeleeuwen. Het betreft fragmenten van ongeglazuurde steengoed kannen uit de periode 1350-1450 en roodbakkerd aardewerk uit 1300-1500. Deze vondsten vormen de vroegste getuigen van menselijke activiteiten in het huidige plangebied.

De jongste ophogingslagen bevatten relatief veel bouw- en afbraakpuin in de vorm van baksteenfragmenten en mortelresten. Dit is voor een belangrijk deel veroorzaakt door de bouw van de Grand Bazar de la Paix aan het begin van de twintigste eeuw.

De bovengrond, direct gelegen onder het voormalige vloerniveau van het warenhuis, bestaat uit een pakket beige tot lichtgrijs zand met veel puin en kan geïnterpreteerd worden als het voormalige funderingsbed van zand van het voormalige warenhuis. Ter plaatse van de funderingen van het voormalige warenhuis is de bodem tot grote diepte geroerd.

Op basis van het vondstmateriaal kan gesteld worden dat vanaf de late veertiende of vroege vijftiende eeuw tot aan het begin van de twintigste eeuw sprake is geweest van een continue gebruik van dit gebied. Door dit eeuwenlange gebruik en door verschillende bouw- en afbraakfasen van bebouwing in het gebied is er geen duidelijke fasering (meer) in de ophogingslagen herkenbaar. De meeste lagen bevatten vondstmateriaal uit verschillende perioden door elkaar heen.

Afb. 4.3 Westelijke profielwand van werkput 3, profiel 1, gezien richting het zuidwesten.

Afb. 4.4 Detail van profiel 1 met onderin nog een dun bandje veen.

5 Sporen en structuren

N. Bouma

Bij het archeologisch onderzoek zijn in totaal 373 spoornummers uitgedeeld. Hiervan waren er 94 bij het proefsleuvenonderzoek uitgedeeld en bij de opgraving zijn nog eens 279 sporen aangetroffen. De meeste sporen bestaan uit funderingen en vloerniveaus van gebouwen en kelders, maar er zijn ook beerkelders, houten tonnen, afval- en mestkuilen, veenwinningskuilen, greppels, een waterkelder en een waterput aangetroffen. De grootste sporenconcentratie bevond zich in het centrale en noordoostelijke deel van het plangebied. Hier bleek de bouw van het warenhuis Grand Bazar de la Paix rond 1906 relatief weinig verstoord te hebben. Het meest zuidelijke en zuidoostelijke deel van de opgravingsput was wel grotendeels verstoord door de aanleg van funderingsmuurwerk bij de uitbreiding van het warenhuis in 1930. Hetzelfde geldt voor het noordwestelijke deel van het plangebied. Dit is ook goed terug te zien in het aangelegde westprofiel (afb. 4.3).

5.1 Fase 1: De vroegste sporen van ontginning (vóór 1450-1550)

In het noordoostelijke deel van het plangebied zijn twee evenwijdig aan elkaar lopende greppels aangetroffen met een noordoost-zuidwest oriëntatie (afb. 5.1). Deze oriëntatie is haaks op de Voldersgracht. Gerekend vanaf het hart van beide greppels liggen deze ca. 4,7 m uit elkaar. De greppels zijn ingegraven in de top van het veen op ongeveer 1,43 m -NAP. Greppel S249 is ca. 1,10 m breed en 20 cm diep en de zuidelijker gelegen greppel S261 is ongeveer 0,65 m breed en 30 cm diep. Greppel S249 is opgevuld met bruin venig materiaal (afb. 5.2). Uit de vulling komen roodbakkend aardewerk en steengoed kannen uit de vijftiende eeuw en enkele fragmenten van roodbakkend aardewerk uit de periode 1450-1550. Greppel S261 is opgevuld met een meer grijs vermengd pakket van zand en veen en oogt daardoor 'vuiler' dan de opvulling van greppel S249. Greppel S261 heeft echter geen enkele vondst opgeleverd. Deze greppel wordt wel oversneden door een houten ton die als beerput heeft gefunctioneerd. Uit de insteek van de beerput, S252, komt aardewerk uit de periode 1450-1550. Uit de vulling van de beerton, S255, zijn vondsten verzameld die gedateerd zijn in de periode 1450-1600. Op basis van de datering van het vondstmateriaal en de oversnijdingen zijn de greppels uiterlijk voor 1550 buiten gebruik geraakt. Waarschijnlijk hebben deze greppels een functie gehad in de afwatering van dit veengebied. Mogelijk hebben één of beide greppels ook als perceels- of erfgrans gediend. De oriëntatie van de beide greppels komt overeen met de percelering van de gebouwen/erven haaks op de Voldersgracht, zoals te zien op de kaart van Elandts uit 1570. De ruimte tussen beide greppels, ca. 3,8 m, is echter erg smal voor een erf dus wellicht heeft slechts één van beide greppels als begrenzing gefunctioneerd. Een andere mogelijkheid is dat het twee greppels betrof met een pad ertussen.

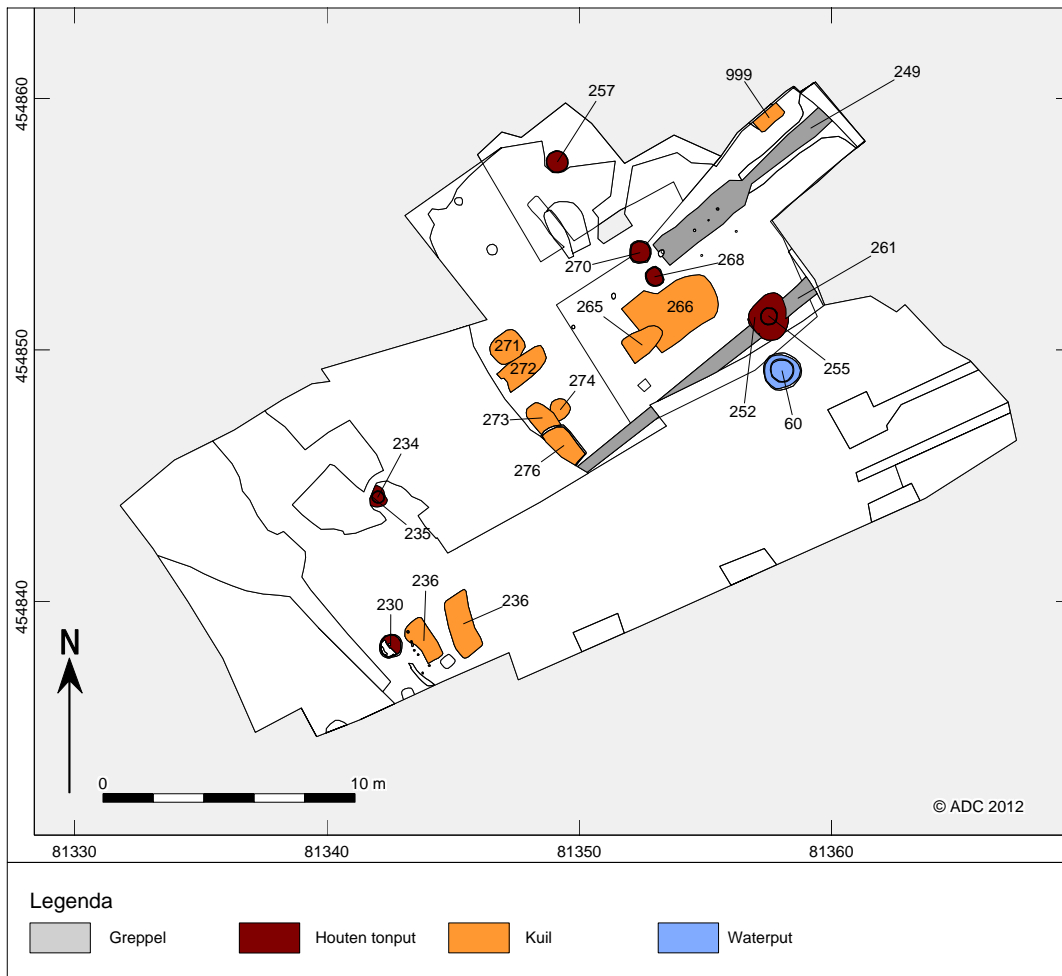
5.2 Fase 2: Sporen op het achterterrein (vijftiende, zestiende en vroege zeventiende eeuw)

In het centrale en noordoostelijke deel van het plangebied zijn op vlak 2 verschillende sporen aangetroffen die erop wijzen dat dit deel van het onderzoeksterrein in de vijftiende, zestiende en vroege zeventiende eeuw in gebruik was als achterterrein of achtererf. Hierop wijzen zes houten tonnen die als beerput hebben gefunctioneerd, afvalkuilen, een mestkuil en een houten mestbak (afb. 5.1). Uit de vijftiende en zestiende eeuw zijn geen sporen van bebouwing gevonden in het plangebied, maar de beertonnen en afvalkuilen wijzen wel op bewoning in de directe omgeving. Op de kaart van Elandts uit 1570 en de kaart van Bos en Van Harn uit 1616 is goed te zien dat er huizen gesitueerd zijn langs de Voldersgracht en de 1^e Haagpoort. In de locatie van de houten beertonnen is deze tweedeling ook terug te zien. Vier van deze houten beertonnen bevinden zich in het noordoostelijke deel van de opgravingsput, op het achterterrein van huizen gelegen aan de Voldersgracht. De andere twee tonnen zijn op het westelijke deel van het terrein aangetroffen en hebben mogelijk toebehoord aan bebouwing langs de 1^e Haagpoort.

5.2.1 Beerputten

Beerput S254/255

Deze beerput oversnijdt greppel S261. De insteek van de ton is gedocumenteerd als S252 en de vulling als S255. De houten ton zelf is gedocumenteerd als S254 (afb. 5.3). De bovenkant van de houten ton

Afb. 5.1 Overzicht van de belangrijkste sporen op vlak 2 van werkput 3.

Afb. 5.2 Greppel S249 ingegraven in de top van het veen.

bevond zich op ongeveer 1,50 m -NAP en was ca. 1 m hoog bewaard gebleven. De ton had een diameter van ca. 65 cm. Rondom waren houten hoepels aangebracht ter versteviging. In de vulling van de ton zijn vondsten aangetroffen uit de periode 1450-1550 en 1500-1600.¹⁸ De meeste vondsten betreffen aardewerkfragmenten, maar er zijn ook botresten, een fragment Namense kolenkalksteen en een spijker verzameld. De meeste aardewerkvondsten bestaan uit roodbakkend aardewerk. Er zijn fragmenten van een bord, melkteil, olielamp en bloempot gevonden, maar ook een fragment van een steengoed kan.

Afb. 5.3 Beerput S254.

Beerput S267/268

Van de houten ton S267 was slechts de onderkant bewaard gebleven. De ton werd aangetroffen op ca. 1,32 m -NAP. Van de duigen van de ton was vrijwel niets bewaard gebleven. Onderin restte nog een deel van de houten hoepels die rondom de ton hadden gezeten. De bodem van de ton was enigszins ovaal van vorm en had een diameter tussen de 60 en 70 cm, de onderkant lag op ca. 1,55 m -NAP. De vulling van de ton is gedocumenteerd als S268. Uit de opvulling kon een gering aantal vondsten verzameld worden waaronder aardewerk, glas, bot en natuursteen.¹⁹ Het aardewerk bestaat volledig uit roodbakkend aardewerk en dateert uit de periode 1475-1525.

Beerput S256/257

De top van deze beerput bevond zich op ongeveer 1,06 m -NAP en was iets meer dan een halve meter hoog bewaard gebleven (afb. 5.4). De onderkant lag op ca. 1,59 m -NAP. De houten ton had een diameter van ongeveer 80 cm en was verstevigd met houten hoepels rondom. De vulling van de ton is gedocumenteerd als S257. Het vondstmateriaal uit de opvulling van de beerput bestaat uit aardewerk, glas, dierlijk bot en een knikker.²⁰ Het roodbakkende aardewerk dateert uit de periode 1450-1550 en 1475-1525. Ook een glasfragment van een fles dateert uit deze periode, namelijk 1400-1550. Tussen de vondsten bevinden zich echter ook een stuk vensterglas en een knikker die beiden tussen 1600 en 1800 gedateerd moeten worden. Deze twee veel jongere vondsten moeten door latere activiteiten in deze context terecht zijn gekomen. Mogelijk hangt dit samen met de bouw van huis 10, waarvan de noordelijke fundering over deze beerput heen is aangelegd. Huis 10 dateert vermoedelijk uit de vroege zeventiende eeuw en mogelijk al uit de late zestiende eeuw. Ten behoeve van de bouw zal het terrein zijn opgehoogd en geëgaliseerd. Mogelijk zijn de vondsten bij deze werkzaamheden in de beerton terecht

¹⁸ Vondstnummer 225 en 226.

¹⁹ Vondstnummer 217.

²⁰ Vondstnummer 212 en 213.

gekomen.²¹ Een andere mogelijkheid is dat het hout van de ton is gaan rotten en dat er grond van een hoger niveau in de ton is gezakt.

Beerput S230/233

De houten beerput S233 bevindt zich geheel in het zuidwesten van het plangebied. De ton is ca. 82 cm in doorsnede en werd aangetroffen op ongeveer 1,34 m -NAP. De bodem van de ton lag op ca. 2,02 m -NAP. De inhoud van de ton is gedocumenteerd als S230. De onderkant van de ton was opgevuld met zand en bovenin lag een donkere zandige laag vermengd met kleine puntjes. Eén helft van de put was aan de bovenzijde dichtgezet met machinale bakstenen van 21 x 10 x 5 cm. Mogelijk is men tijdens de bouw van het warehouse deze houten ton tegengekomen en vond men het noodzakelijk om deze vol te storten met zand en gedeeltelijk dicht te zetten met bakstenen. Deze houten ton ligt precies onder één van de funderingen van het warehouse. In de opvulling werden twee fragmenten roodbakkerd aardewerk aangetroffen die gedateerd kunnen worden in de eerste helft van de vijftiende eeuw.

Beerput S235/234

Deze houten ton ligt ca. 5 m ten noorden van beerput S233. De ton meet ca. 44 cm in doorsnee en is de kleinste ton die in het plangebied is aangetroffen. De bovenkant bevond zich op ongeveer 1,40 m -NAP en de onderkant op ca. 1,93 m -NAP. Rondom de duigen van de ton waren houten hoepels aanwezig. De vulling van de ton is gedocumenteerd als S234. De houten ton was vrijwel volledig opgevuld met schoon zand (afb. 5.5). Er is geen vondstmateriaal aangetroffen.

5.2.2 Mogelijke veenwinningskuilen in het centrale deel van het plangebied

Er zijn twee kuilen aangetroffen die mogelijk als veenwinningskuil geïnterpreteerd kunnen worden. Kuil S266 is enigszins rechthoekig van vorm, meet ca. 3,4 bij 2,3 m en is opgevuld met een gevlekte, brokkige vulling die wijst op het dichtgooien van de kuil. Deze vulling bevatte geen vondsten of insluitsels. Kuil S272 is een rechthoekige kuil van ongeveer 2 bij 0,9 m en is opgevuld met schoon zand zonder enige vondst of insluitsel. Door het ontbreken van vondstmateriaal kunnen beide kuilen niet gedateerd worden. Kuil S266 wordt oversneden door een mestkuil S265, maar deze heeft ook geen dateerbare vondsten opgeleverd.

Afb. 5.4 Beerput S256.

Afb. 5.5 Beerput S235, volledig opgevuld met schoon zand.

21 De onderkant van fundering S132 ligt hier op ca. 0,37 m -NAP, terwijl de bovenkant van de houten ton werd aangetroffen op ca. 1,06 m -NAP.

5.2.3 Afvalkuilen en mestkuilen in het centrale deel van het plangebied

In het centrale deel van de opgravingsput zijn drie kuilen aangetroffen die op basis van de opvulling als afvalkuil geïnterpreteerd zouden kunnen worden. Alleen kuil S236 ligt hier op enige afstand vandaan in het zuidwesten van het gebied. Doordat kuilen veelal secundair als afvalkuil werden gebruikt, is de primaire functie van kuilen vaak moeilijk te achterhalen. Kuilen kunnen namelijk voor verschillende doeleinden zijn gebruikt, zoals opslag van goederen, materialen of werktuigen, ambachtelijke activiteiten of turfwinning zoals hierboven reeds genoemd. De dateringen van deze kuilen liggen tussen het eind van de vijftiende eeuw en het begin van de zeventiende eeuw. De oudst gedateerde kuil, op basis van een fragment roodbakend aardewerk, betreft S274 met een datering rond 1475-1525. De jongste kuil op vlak 2 in het centrale deel van het plangebied betreft S273 en is gedateerd op 1575-1625. Kuil S236 in het zuidwesten dateert uit de eerste helft van de zeventiende eeuw.

Op hetzelfde vlak zijn ook twee mestkuilen aangetroffen. Kuil S265 betreft een enigszins rechthoekige kuil van ca. 1,6 bij 1 m. Spoor 275 betreft een ingegraven houten bak die was opgevuld met mest (S276). Aan de westzijde was de houten bak uitgebroken en verstoord. De bak was ongeveer 1,6 m lang en minimaal 0,87 m breed. Beide sporen hebben geen dateerbaar vondstmateriaal opgeleverd. Op basis van stratigrafie en de sporen in de directe omgeving hiervan, kunnen de beide mestkuilen waarschijnlijk gedateerd worden tussen ca. 1475 en 1650. In mestkuil S265 is wel een fragment van een zwartgrijze leisoort aangetroffen dat geïnterpreteerd zou kunnen worden als fragment van een schrijfleif of wastafel, de voorloper van de schrijfleif.

Mogelijk nog tot in de vroege zeventiende eeuw was dit deel van het plangebied onbebouwd en in gebruik als achtererf of wellicht als tuin. In de vroege zeventiende eeuw worden op deze locatie de huizen 9 en 10 gebouwd.

Vellewasserssloot

Bij het opschaven van een profiel ter hoogte van de waterput S60, direct ten noorden van enkele diep ingegraven betonnen funderingen van het warenhuis, werd een insteek aangetroffen van een spoor dat werd geïnterpreteerd als sloot. Het vlak direct ten noorden van dit profiel bevatte ook aanwijzingen dat dit spoor in licht noordwestelijke richting zou doorlopen. Het westelijke deel van het profiel van de sloot leek precies door de insteek van S60 verstoord te zijn. Na de volledige documentatie van waterput S60 is het profiel, na te zijn gefotografeerd, getekend en beschreven, nog geen 2 m naar achteren gezet in noordelijke richting. Dit profiel is aangelegd ter hoogte van de houten beerton S254. De oostelijke insteek van de sloot was hier niet aanwezig en een westelijke insteek van een sloot werd ten noorden van de waterput niet aangetroffen. Vervolgens is het gehele vlak ten noorden van beerton S254 schavend verdiept, maar een mogelijke noordwest-zuidoost lopende sloot werd niet aangetroffen. De in het eerste profiel ontdekte insteek moet daarom van een ander spoor zijn, wellicht een diepe kuil. Een andere mogelijkheid is dat deze insteek misschien bij de houten waterput hoort, die vervolgens zelf weer wordt doorsneden door de zandige insteek van de bakstenen waterput die hierboven is gemetseld.

Uit de kaart van Elandts uit 1570 kan opgemaakt worden dat de Vellewasserssloot een ongeveer noordwest-zuidoost oriëntatie gehad moet hebben. In de opgravingsput is echter geen enkel spoor in de vorm van een eventuele sloot of greppel aangetroffen met een dergelijke oriëntatie. De twee hierboven genoemde greppels die zijn gevonden, kennen een oriëntatie die haaks ligt op de uit de bronnen bekende Vellewasserssloot. Deze greppels kunnen geïnterpreteerd worden als perceels- of erfgreppels, maar kunnen ook een afwaterende functie hebben gehad. Mogelijk hebben deze greppels zelfs afgewaterd op de Vellewasserssloot, die dan meer in westelijke richting gezocht zou moeten worden. Het is heel goed mogelijk dat de Vellewasserssloot verstoord is door de bouw van het warenhuis en daardoor in de werkput niet is aangetroffen.

5.3 Fase 3: De vroegste sporen van baksteenbouw (begin zeventiende eeuw)

In het plangebied zijn resten teruggevonden van tien bakstenen gebouwen (afb. 5.6). Elk huis heeft een structuurnummer gekregen. De meeste overblijfselen van baksteenbouw zijn aangetroffen in het centrale en noordoostelijke deel van het plangebied. Hier bevonden zich acht van de tien huizen. In het westelijke deel van het onderzoeksgebied bevonden zich de andere twee gebouwen. De vroegste sporen van baksteenbouw dateren uit het begin van de zeventiende eeuw. Uit deze periode zijn (delen van) vier gebouwen aangetroffen, huis 1, 8, 9 en 10 (afb. 5.7). Structuur 1 werd aangetroffen tijdens het

Afb. 5.6 Overzicht van de belangrijkste in het plangebied aangetroffen sporen en structuren. De structuren 1 tot en met 8 en 10 werden aangetroffen tussen de funderingen van het voormalige warenhuis. Structuur 9 kwam tevoorschijn onder structuur 4, 5 en 6 (niet op deze afbeelding te zien).

proefsleuvenonderzoek op een deel van het terrein dat bij de opgraving buiten het onderzoeksgebied viel. Ook een deel van een huis in proefsleuf 2, structuur 8, viel bij de opgraving buiten het opgravingsgebied. Huis 8 blijft in gebruik tot aan het begin van de twintigste eeuw als warenhuis Grand Bazar de la Paix wordt gebouwd. Huis 9 en 10 worden aan het eind van de zeventiende eeuw gesloopt om plaats te maken voor een klein huizenblok van hofwoningen, camer 3 tot en met 7.

Huis 1

Dit gebouw werd aangetroffen in het westelijke deel van proefsleuf 1, een zone die bij de opgraving grotendeels buiten het onderzoeksgebied viel (afb. 5.7). Dit huis was gesitueerd aan de 1^e Haagpoort. Van dit gebouw is een deel van de zuid- en oostmuur aangesneden (afb. 5.8 en 5.9). De noord- en westzijde van het huis zijn uitgebroken voor de bouw van het warenhuis aan het begin van de twintigste eeuw en daardoor is de grootte van het huis niet meer te reconstrueren. De minimale afmetingen bedragen 2,9 bij 1,8 m. De funderingen begonnen zich op minder dan 50 cm onder de betonvloer af te tekenen op ca. 0,40 m +NAP. Voor de fundering zijn andere bakstenen gebruikt dan voor het opgaande muurwerk. De fundering van huis 1 (S1.8) is opgebouwd uit roze tot oranje rode middelhard gebakken bakstenen van het formaat 16 x 8 x 4 cm. Voor het opgaande muurwerk (S1.1) zijn gele, overwegend wat harder gebakken bakstenen gebruikt van 16 x 8,5/8 x 4,5/4/3,5 cm, zogenaamde ijsselsteentjes of boerengeeltjes. De fundering S1.8 was ongeveer een halve meter breed en de vijf lagen maat bedroeg ca. 23 cm. De onderkant van de fundering bevond zich op ongeveer 0,40 m -NAP. Het opgaande muurwerk S1.1 was anderhalf steens breed. Hiervan waren slechts vier lagen baksteen bewaard gebleven met een vier lagen maat van ca. 19,5 cm. Aan de binnenzijde was het opgaande muurwerk afgesmeerd met een grijze zandige specie, waar waarschijnlijk tegels aan de muur hebben gezeten.

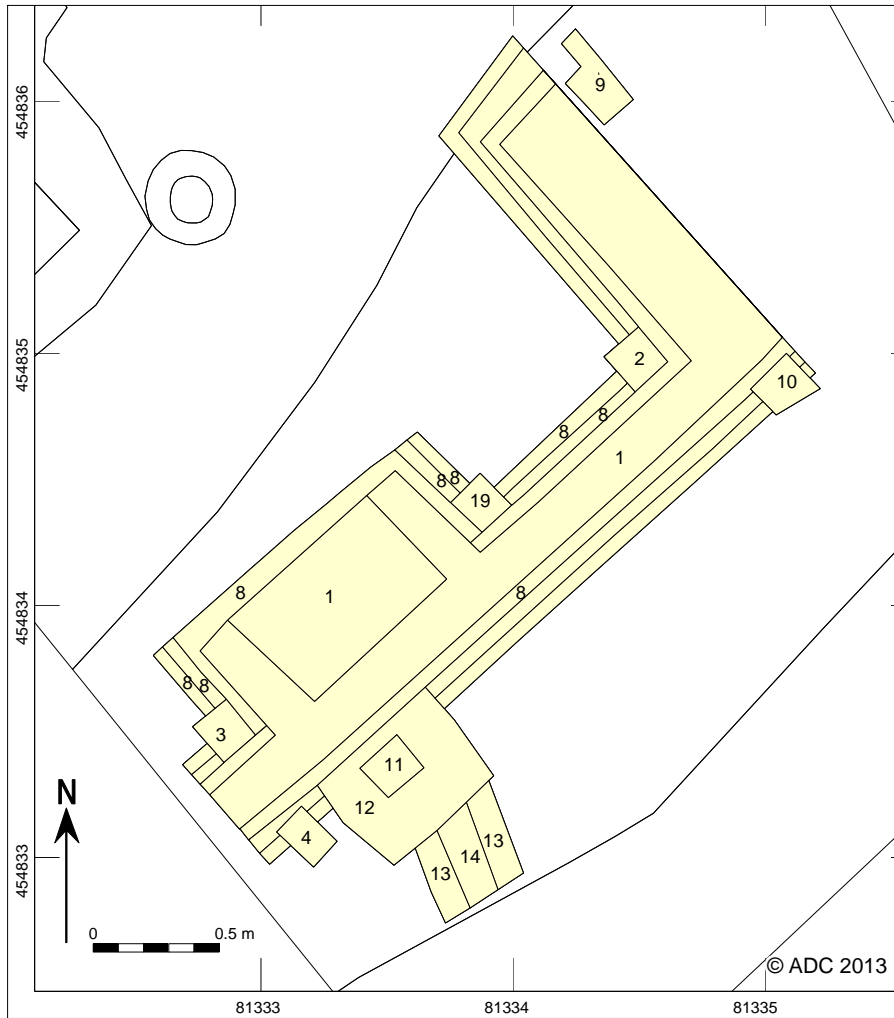
Afb. 5.7 Overzicht van de sporen van baksteenbouw uit de zeventiende eeuw.

Aan de binnenkant van huis 1 zijn drie kleine bakstenen poeren (S1.2, S1.3 en S1.19) aangetroffen die over de fundering S1.8 heen zijn gemetseld. De poertjes zijn vierkant en meten ongeveer 17 bij 17 cm. Deze zijn opgebouwd uit dezelfde gele ijsselstenen van hetzelfde formaat als het opgaande muurwerk. De bovenkant van de poeren geeft het voormalige vloerniveau van huis 1 aan en deze lag op ca. 0,19 m +NAP.

Tegen de zuidgevel aan is een bakstenen haard aangetroffen. Aan de bovenzijde waren sporen van verbranding herkenbaar in de vorm van een zwarte aanslag van houtskool of roet. De haard was opgebouwd uit overwegend gele ijsselstenen en enkele roze bakstenen van hetzelfde formaat, 16 x 8 x 4,5/3,5 cm. Inwendig meet de haardplaats ongeveer 76 bij 46 cm.

Aan de buitenzijde van huis 1 is tegen de zuidgevel aan een stortbak of afvoerput S1.12 met goot S1.13 en S1.14 gebouwd. De goot loosde in zuidelijke richting. De bakstenen afvoerput was ca. 57 bij 44 cm groot en het afvoergat ongeveer 19 bij 17 cm. De bakstenen afvoergoot was ca. 37 cm breed en kende twee half steens brede wanden met daartussen een ca. 13 cm brede afvoer.

De oudste vondsten die bij huis 1 zijn aangetroffen, dateren uit de vroege zeventiende eeuw. Op basis van het vondstmateriaal moet dit deel van het plangebied vanaf de vroege zeventiende eeuw continue bewoond zijn geweest tot in de negentiende eeuw. Afvalcontexten die aan dit huis kunnen worden toegeschreven, zoals een beerput of afvalkuil, ontbreken echter en ook het aantal vondsten rondom huis 1 is beperkt. Hierdoor kunnen geen uitspraken worden gedaan over eventuele status of welstand. Op de kaart van Elandts uit 1570 staat in de zuidwest hoek van het plangebied een gebouw afgebeeld dat noordwest-zuidoost georiënteerd is. Ook op de kaart van Bos en Van Harn uit 1616 staat op ongeveer dezelfde locatie (bij benadering) een gebouw afgebeeld met eenzelfde oriëntatie. De bebouwing is op beide kaarten echter ten westen van de Verwersloot gesitueerd en kan daarom niet gekoppeld worden aan het in werkput 1 aangetroffen gebouw. Blijkens het kaartmateriaal was er in ieder geval al vanaf ca. 1570 bebouwing langs de 1^e Haagpoort. Het vondstmateriaal en de gebruikte bakstenen van huis 1 duiden op een datering in de vroege zeventiende eeuw. Op de kadastrale minuut van omstreeks 1832 staat op deze locatie geen bebouwing afgebeeld. Huis 1 moet dus reeds voor 1832 zijn afgebroken.

Afb. 5.8 Sporeoverzicht van huis 1.

Afb. 5.9 Vlakfoto van huis 1 met afvoerput en goot.

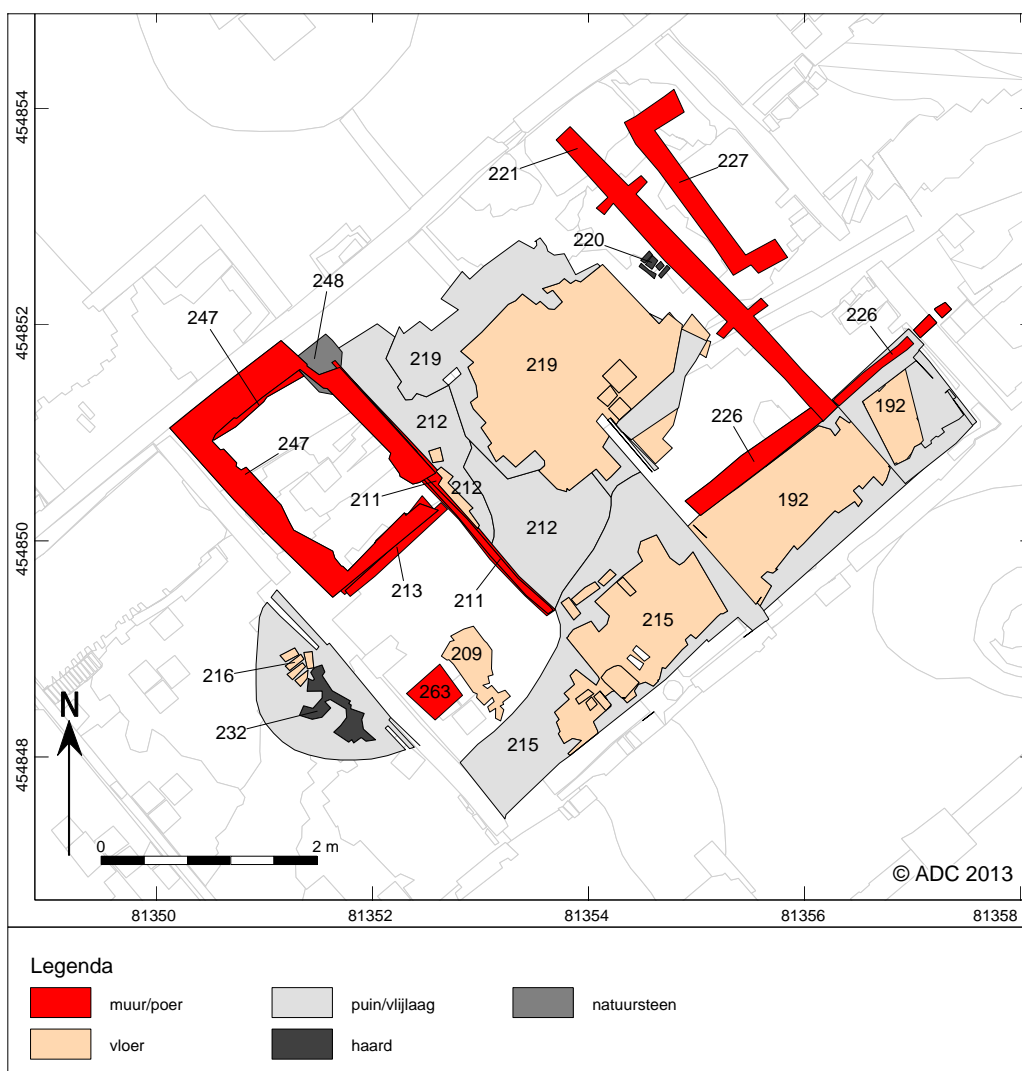

Huis 9

Sporen van huis 9 kwamen tevoorschijn onder het huizenblokje met cameran, om precies te zijn onder huis 4, 5 en 6 (afb. 5.7 en 5.10). De funderingen en vloerniveaus van huis 9 lagen op en onder het niveau van de onderste versnijdingen van de funderingen van camer 4, 5 en 6. Door de bouw van het huizenblok en de ten noorden daarvan aangelegde kelders zijn delen van huis 9 verstoord. Echter, in sommige gevallen is ook dankbaar gebruik gemaakt van reeds bestaande funderingen en vloerniveaus van huis 9 en zijn funderingen en vloeren van de camers 4, 5 en 6 over de oude heen aangelegd. De oude gebouwresten dienden dan als fundering of als versterking en zijn hierdoor bewaard gebleven. Het vondstmateriaal uit de verschillende sporen, puin- en ophogingslagen dateert de gebruikperiode van huis 9 tussen ca. 1600 en 1675.

Muren en bakstenen structuren (afb. 5.10)

Muur S221 is één steens breed en heeft een noordwest-zuidoost oriëntatie. De fundering is opgebouwd uit rode bakstenen van 18/17/16,5 x 8,5/8 x 4/3,5 cm en kent één versnijding. De vijf lagen maat bedraagt ca. 23,5 cm. Opvallend aan deze muur zijn de bakstenen uitstulpingen die aan beide zijden van de muur op ongeveer 1,5 m uit elkaar liggen. Alle zijden van het muurwerk en van de uitstulpingen zijn tot aan de versnijding van de fundering afgesmeerd met een zandige kalkspecie met schelpresten. Mogelijk betreft het een restant van een schouw.

Afb. 5.10 Sporenoverzicht van huis 9. In lichtgrijs op de achtergrond staan de sporen van het eerste vlak weergegeven.

Tegen de westkant van muur S221 aan is een bakstenen haard gevonden (S220). Deze is aangelegd op of ingegraven in laag S217. De haard was minimaal 63 bij 41 cm groot en bestond uit zowel rode bakstenen als gele ijsselstenen. De meeste hiervan waren gebroken. De ijsselsteentjes hadden formaten van 18 x 8,5 x 4,5 cm en één van de rode stenen was ? x 11 x 3,5 cm groot. Niet alleen de bakstenen van de haard zelf waren zwart geblakerd, maar ook muur S221 ter hoogte van de haard. De bovenkant van de haard ligt op ongeveer 0,20 m -NAP.

Direct ten oosten van muur S221 is een deel van een bakstenen structuur aangetroffen, waarvan de functie niet duidelijk is (S227). Van dit spoor is alleen het meest westelijke deel bewaard gebleven. De oostkant is uitgebroken door fundering S84 van het latere huizenblok. De bakstenen structuur lijkt een vierkante of rechthoekige vorm gehad te hebben en was één steens breed. Van binnenuit gemeten, is de ruimte ongeveer 1,42 m groot. De gebruikte bakstenen zijn rood van kleur en hebben formaten van 20 x 9,5 x 4,5/4 cm. De structuur is twee baksteenlagen dik bewaard gebleven. De bovenkant is aangetroffen op ca. 0,53 m -NAP. Dit is ongeveer het niveau van de versnijding van fundering S221. Binnenin de constructie was onder de puinlaag S222 mogelijk sprake van een opvulling met schoon zand. Wellicht betreft spoor 227 een restant van een keldertje. Opvallend aan de constructie is de oriëntatie. Het muurwerk is namelijk net iets anders georiënteerd als muur S221. Dit, samen met het gegeven dat de structuur op het niveau ligt van de versnijding van fundering S221, wijst erop dat S227 mogelijk ouder is dan huis 9 en bij een oudere bouwfase op het terrein heeft gehoord.

Muur S221 doorsnijdt aan de zuidkant muur S226, die een noordoost-zuidwest oriëntatie heeft. Muur S226 is één steens breed en wordt oversneden door de gevels S51 en S58 van camer 5. De fundering is vrijwel geheel opgebouwd uit gebroken bakstenen van verschillende kleuren. De gebruikte bakstenen bestaan uit oranje, vleesroze en gele ijsselstenen van 18/17,5/17 x 9/8,5/8 x 4/3,5/3 cm. Bij het vrijleggen van de fundering werd aan de noordzijde een fragment van een vetvanger van roodbakkend aardewerk aangetroffen met een datering tussen 1450 en 1550.²² Dit fragment moet als opspit bestempeld worden.

Het meest noordwestelijke deel van huis 9 betreft een bakstenen structuur waarvan de functie onduidelijk is. Misschien heeft deze als kelder gefunctioneerd. De structuur wordt gevormd door fundering S247, die onder de noordgevel en onder de tussengevel van camer 4 en 5 bewaard is gebleven. Deze fundering is dus als versteviging gebruikt voor de fundering van het later gebouwde huizenblok. De structuur is rechthoekig, noordwest-zuidoost georiënteerd en meet ca. 1,9 bij 1,3 m. De gebruikte bakstenen zijn vleesroze tot geelroze van kleur en zijn 18,5/18 x 9,5/9 x 4,5/4 cm groot. De muren zijn één steens breed. In het zuiden ligt een half steens brede muur S213 bovenop fundering S247, bestaande uit gele en vleesroze bakstenen van 18,5/18 x 9/8/7,5 x 4 cm met een vijf lagen maat van 28 cm. In de noordoost hoek ligt onder de fundering een groot stuk natuursteen S248, mogelijk ter versteviging. Op de oostelijke fundering is een opvallende rij bakstenen en een plavuis aangetroffen. Deze staan namelijk in de lengte rechtop. In het verlengde van deze oostelijke fundering is in zuidelijke richting een muurtje S211 tegen fundering S247 aangelegd. Deze stenen liggen ook rechtop, waardoor feitelijk sprake is van een kwart steens muurtje. De muur is opgebouwd uit vleesroze en gele ijsselstenen van 16,5 x 8 x 4 cm en ? x 10 x 5 cm en is maximaal drie baksteenlagen dik bewaard gebleven. Deze muur kan geen wand van een huis hebben gedragen. Wellicht betreft het een tussenmuurtje. Iets ten zuiden van fundering S247 is een deel van een mogelijke haard of oven aangetroffen (S232).

Een bakstenen poer

Op ongeveer 0,95 m -NAP is een bakstenen poer aangetroffen, S263. Poer S263 is ongeveer vierkant van vorm, maar loopt richting de zuidzijde iets smaller toe van 40 naar ca. 34 cm. De breedte bedraagt ca. 36 cm. Deze poer ligt ten westen van vloer S209 en ten noorden van straat S215. Deze poer ligt iets meer dan 9 m ten zuidwesten van een andere bakstenen poer (S259), maar lijkt niet tot één en dezelfde structuur te behoren. Tot welke of wat voor structuur deze poer wel behoort heeft, is niet duidelijk.

---

22 Vondstnummer 156.

Haard of oven S232

Onder de haard/schoorsteen S190 van huis 4 kwam een deel van een mogelijke haard of oven S232 tevoorschijn die aan huis 9 heeft toebehoord (afb. 5.10 en 5.11). De haard S232 ligt op het niveau van de onderste versnijding van de fundering van huis 4 en is daar aan de oostzijde uitgebroken. Direct ten noordwesten van de haard of oven is een klein restant van een vloer- of straatniveau van gele ijsselstenen aangetroffen (S216). Dit niveau ligt op ongeveer 0,33 tot 0,38 m -NAP. De stenen hebben formaten van 17,5 x 7,5 x 4 cm. De bakstenen haard heeft een oppervlakte van ongeveer 80 bij 30 cm en bestaat uit zowel rode, roze als gele bakstenen. De haard ligt op ongeveer 0,42 m -NAP. Spoor 232 bestaat geheel uit gebroken bakstenen op één geel ijsselsteentje na. Het baksteenformaat van de gele ijsselsteen bedraagt 16 x 7 x 3,5 cm en van de roze bakstenen ? x 8 x 4 cm. De inhoud van de haard of oven bestaat uit enkele ijzerslakken en houtskool en asresten. Wellicht vormen de ijzerslakken in de haard een aanwijzing voor een stookplaats aan de buitenkant van het huis waar ambachtelijke activiteiten plaatsvonden. De vondsten uit de haardvulling dateren uit het eerste kwart van de zeventiende eeuw.²³ Onder het aardewerk bevinden zich meerdere fragmenten van steengoed kannen uit onder andere Westerwald, Raeren en Frechen, waaronder een baardman met portretbustes. Ook zijn er delen van borden gevonden van majolica en Weseraardewerk.

De ophogingslaag S2005 onder het oudste vloerniveau van huis 4 bevat vondstmateriaal dat gedateerd kan worden tussen 1625 en 1675.²⁴ In deze laag zijn aardewerk en kleipijpen gevonden. Het aardewerk bestaat vooral uit kannen van steengoed en borden van roodbakkend aardewerk, majolica en faience.

Afb. 5.11 Mogelijk restant van een haard of oven van huis 9 (S232).

Vloeren en straatniveaus

Van huis 9 zijn twee vloerniveaus aangetroffen ten westen van muur S221. Het jongste vloerniveau S218 lag ter hoogte van de onderste versnijding van de fundering van het latere huizenblok (S58) en werd aangetroffen onder camer 6 (afb. 5.12). De tegelvloer bestaat uit rode, ongeglazuurde plavuizen en ligt op ca. 0,31 m -NAP. Van deze vloer is slechts een klein restant bewaard gebleven en de meeste plavuizen zijn gebroken. De vloer is verzakt in de richting van muur S58 en hierlangs ook uitgebroken. Hieronder

²³ Vondstnummer 127.

²⁴ Vondstnummer 40.

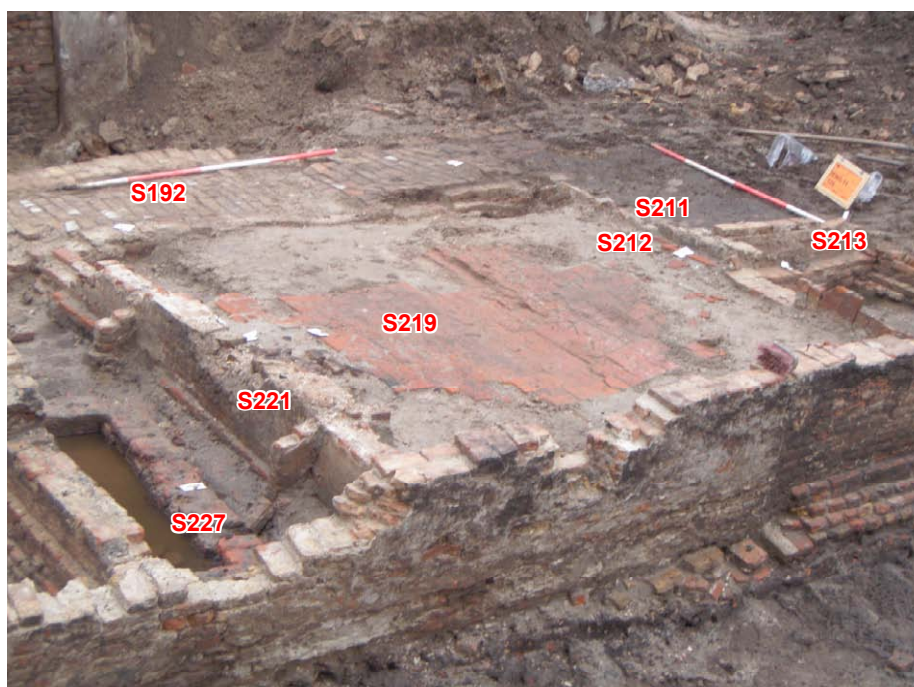
Afb. 5.12 Sporen van huis 9 komen onder het achttiende-eeuwse huizenblok tevoorschijn.

bevindt zich een tweede vloerniveau van rode ongeglazuurde plavuizen S219 die ook vrijwel allemaal gebroken zijn (afb. 5.13 en 5.14). Delen van deze vloer zijn bewaard gebleven onder camer 5 en 6. De scheidingmuur S58 tussen camer 5 en 6 is over deze tegelvloer heen aangelegd. Ter plaatse van de muur is vloer S219 naar beneden gedrukt en verzakt. De vloer ligt op ongeveer 0,35 m -NAP. Tussen de beide tegelvloeren lag een laag zand vermengd met kleine puntjes en mortelresten. Onder de oudste tegelvloer S219 is ook een zandige puinlaag aangetroffen vanaf ongeveer 0,41 m -NAP (S217 en S222). Ten westen van S219 is een klein restant van een tegelvloer (S212) bewaard gebleven, dat waarschijnlijk tot dezelfde vloer heeft behoord als S219. Er is een klein aantal gebroken, rode, ongeglazuurde plavuizen gevonden en over een groter oppervlak nog een restant van de kalk/vlijlaag onder de tegelvloer. Dit vloerniveau bevond zich tussen ca. 0,28 en 0,36 m -NAP.

Afb. 5.13 Eén van de funderingen van het huizenblok is over een vloer van huis 9 aangelegd.

Afb. 5.14 Overblijfselen van huis 9 met op de voorgrond de noordgevel van het achttiende-eeuwse huizenblok.

Direct ten zuiden van muur S226 is een bakstenen vloer of straatniveau aangetroffen (S192, afb. 5.12). Deze bestaat uit zowel gebroken als complete bakstenen. De bakstenen, oranje, rood en geel van kleur, hebben formaten van 17/16 x 8 x 4 cm en zijn in een noordwest-zuidoost richting geplaatst. Het gebruik van baksteen wijst mogelijk op een straatniveau, aangezien alle woongedeeltes binnenshuis een tegelvloer van plavuizen hadden. Een andere mogelijkheid is dat er wel sprake is van een vloerniveau, maar dat de ruimte een ander gebruik kende. Dit straatniveau bevindt zich tussen ongeveer 0,36 en 0,45 m -NAP. Waarschijnlijk behoren S215 en S76 tot ditzelfde straatniveau. Ook deze zijn opgebouwd uit bakstenen met eenzelfde ligging als S192 en beiden liggen ook op ongeveer hetzelfde niveau, tussen ca. 0,29 en 0,36 m -NAP. Straat S215 ligt ook precies in dezelfde lijn als S192 ten zuiden van muur S226. Deze muur vormt de scheiding tussen plavuizen vloeren in het noorden en een straat in het zuiden. Mogelijk is muur S226 de zuidelijke buitenmuur van huis 9.

Spoor 209 betreft ook een straatniveau van bijna alleen maar gebroken bakstenen en ligt op korte afstand ten noordwesten van straat S215. Dit straatniveau ligt op ongeveer 0,23 m -NAP en maakt mogelijk onderdeel uit van dezelfde straat als S215 en S192. De gebruikte bakstenen zijn vleesroze en geel van kleur en van één geel ijsselsteentje konden de volledige maten worden opgemeten, namelijk 16 x 7 x 4 cm. Bij het vrijleggen van dit straatje werden rondom in een puin- of ophogingslaag S210 diverse vondsten aangetroffen. Vondstnummer 38 uit vulling 2 bevat aardewerk en kleipijpen. Het aardewerk bestaat uit roodbakkend en witbakkend aardewerk, delen van een majolica bord en fragmenten faïence van een bord en ploischotel. Dit materiaal is gedateerd tussen 1600 en 1675. Er zijn echter ook fragmenten van steengoed kannen uit de periode 1350-1450 en 1475-1525 aangetroffen. Deze vondsten moeten als opspit bestempeld worden. Vondstnummer 128 bevat enkel materiaal uit de eerste helft van de zeventiende eeuw zoals kleipijpen en fragmenten van borden en grappen van roodbakkend aardewerk. Een opvallende vondst betreft een deel van een gietijzeren kookpot.²⁵ Dergelijke kookpotten werden vanaf de zeventiende eeuw gemaakt. Vondstnummer 147 bevat aardewerk en kleipijpen die gedateerd kunnen worden tussen 1625-1675. Onder het roodbakkende aardewerk zijn fragmenten gevonden van meerdere borden van NH-slibware, maar dan in een Zuid-Hollands product.

²⁵ Vondstnummer 146.

Een houten beerput bij huis 9

De beerton S269/270 ligt nauwelijks 30 cm van de houten ton S267/268 vandaan. Vergeleken met andere beertonnen is ook deze beerput relatief slecht bewaard gebleven, maar wel beter dan de naastgelegen ton S267. Van de ton is de onderkant van de duigen bewaard gebleven vanaf ca. 1,34 m -NAP. De bodem van de ton lag op ongeveer 1,66 m -NAP. De houten ton heeft een doorsnede van iets meer dan 80 cm. Onder de beerput zijn enkele fragmenten roodbakkend aardewerk gevonden met een datering in de periode 1500-1600.²⁶ De vulling van de ton is gedocumenteerd als S270.

Ondanks het feit dat van de beerton slechts de onderkant bewaard is gebleven, bevatte de vulling wel veel vondsten van verschillende vondstcategorieën.²⁷ De grootste vondstgroep betreft keramiek, maar er zijn ook glas, kleipijpen, dierlijk bot, metaal, leer, natuursteen en kleipijpen aangetroffen. De meeste vondsten bestaan uit rood- en witbakkend aardewerk dat lokaal of in de regio is vervaardigd. In mindere mate zijn ook majolica en steengoed aangetroffen. Het vormenrepertoire onder het verzamelde roodbakkende aardewerk is groot met fragmenten van grappen, kannen, kommen, pispotten en bloempotten. Zowel het model als het decor van een majolica kom zijn rechtstreeks ontleend aan Chinees kraakporselein uit dezelfde periode. Het type porseleinen kom dat model stond, staat ook wel bekend onder de naam klappmuts, een naam die reeds in de archieven van de VOC is terug te vinden. Onder de glasvondsten bevinden zich een compleet medicijnflesje en een fragment van een beker. Op basis van het aardewerk uit de opvulling van de beerton moet deze gedateerd worden in de eerste helft van de zeventiende eeuw.

In de beerton werd ook een uniek mesheft gevonden, gemaakt van ivoor. Het heft is gesneden in de vorm van een koningsfiguur (afb. 6.39). Een aanwijzing voor de identiteit van deze figuur is een instrument dat hij voor de borst bespeelt. Het is een lier, in de iconografie een bekende metgezel van koning David. David staat bekend als de koning der joden en als directe voorouder van Christus. Hij is daarom zowel in de Christelijke als in de Joodse gemeenschap een belangrijke figuur. Dergelijke mesheften waren in de mode in de Nederlandse Republiek in de zeventiende eeuw, maar worden niet vaak opgegraven.

In de beervulling is ook een wetsteen gevonden, gemaakt van Eidsborgfylliet, die compleet lijkt te zijn. Aangezien beide uiteinden pokdalig zijn door de afgeronde klopdellen, is het goed mogelijk dat de wetsteen toch is gebroken en het fragment daarna weer verder is gebruikt. Ook het feit dat het werktuig vooral naar één uiteinde toe af- en uitgeslepen is, zou hierop kunnen wijzen.

De inhoud van de beerput is ook archeobotanisch onderzocht. In de beervulling bleken resten van verschillende cultuurgewassen aanwezig te zijn. Hieronder zijn de graansoort rogge, enkele specerijen en veel fruitsoorten. Tevens is een aantal wilde plantensoorten aangetroffen in het monster. Van rogge maakte men onder andere brood, pap en soppe, een soort stoofpot met graan als bindmiddel. Onder de specerijen bevindt zich een opvallende vondst, namelijk het zaad van paradijskorrel. Deze soort behoort tot de gemberfamilie en komt oorspronkelijk uit het kustgebied van westelijk tropisch Afrika. Vanuit Afrika werd het door Portugese handelaars omstreeks de vijftiende eeuw op de Europese markt gebracht en diende als surrogaat voor het prijzige product zwarte peper. Tevens zijn er venkelzaden in de beerput gevonden. Venkel is in de eerste plaats een knolgewas (knolvenkel). Het venkelzaad, de vruchtjes van de plant, kennen naast een culinair ook een medicinaal gebruik. De zaden van venkel worden niet mee geogst wanneer de venkel als groente wordt gegeten. Het aantreffen van venkelzaden in de beerput kan daarom worden gezien als aanwijzing dat de zaden als smaakmaker of geneesmiddel werden gebruikt. In de beerput zijn tevens veel resten van fruitsoorten aangetroffen, zoals vijg, bosaardbei, appel, pruim, zoete kers, peer, braam, framboos, gele kornoelje en druif.

Voor de vondst van paradijskorrel en het versierde mesheft wijzen op een zekere welstand van de gebruikers van deze beerput, maar niet op een hoge sociale status. Aangezien huis 8 in deze periode de beschikking had over een beerkelder, kan deze beerton op basis van de datering van de inhoud en de ligging waarschijnlijk worden toegeschreven aan huis 9 (afb. 5.15).

---

²⁶ Vondstnummer 221.

²⁷ Vondstnummer 218.

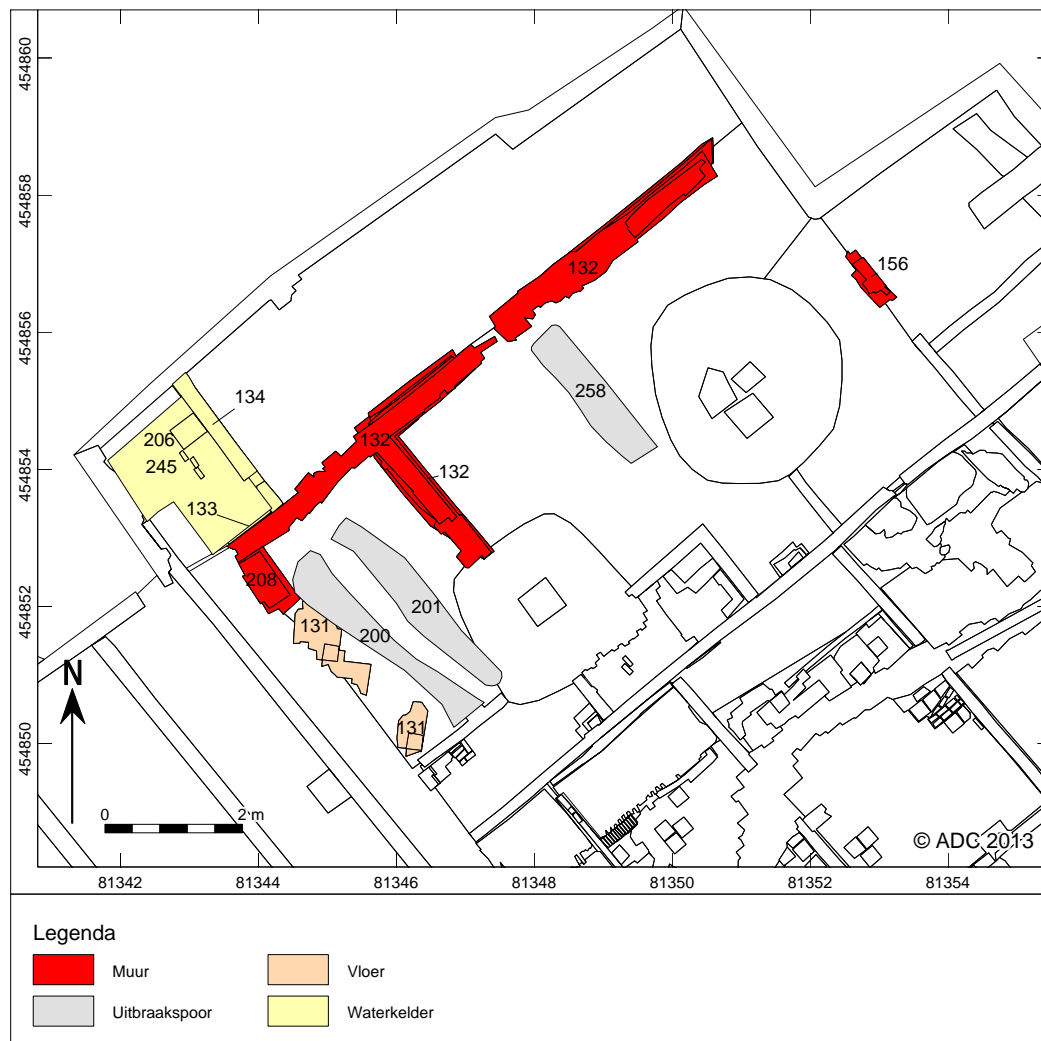
Afb. 5.15 Ligging van de houten beerputten ten opzichte van de zeventiende-eeuwse huizen.

Huis 10

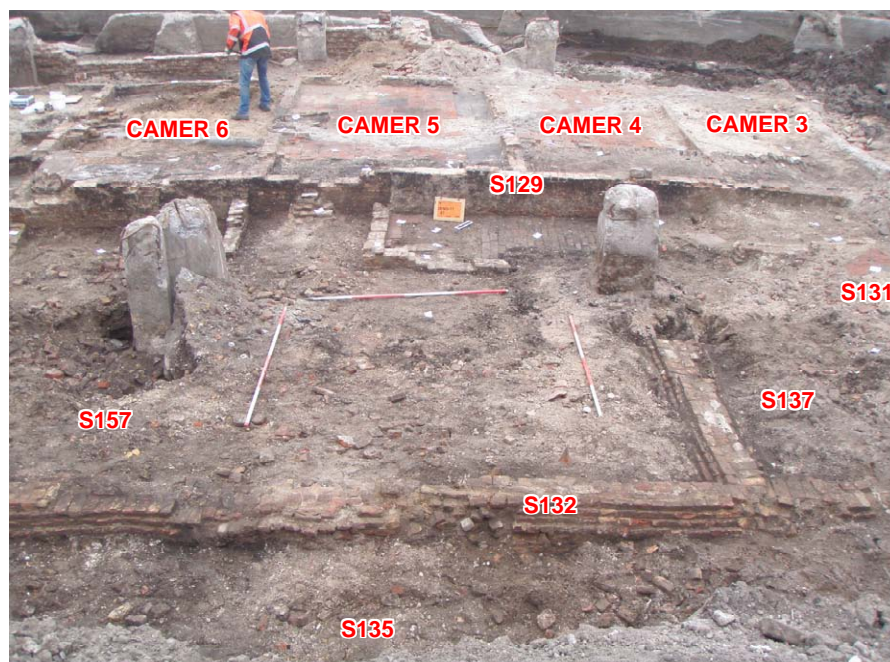
Restanten van dit gebouw zijn aangetroffen in het centrale noordelijke deel van het plangebied (afb. 5.16 en 5.17). Delen van huis 10 zijn verstoord en uitgebroken door de bouw van het warehouse aan het begin van de twintigste eeuw. Niet alleen de gemetselde funderingen hebben voor versterking gezorgd, maar ook twee grote ingravingen voor betonnen poeren (S145 en S151) hebben een flink deel van huis 10 opgeruimd. Ook is huis 10 verstoord door de aanleg van keldertjes langs de noordgevel van het huizenblok met hofwoningen. Het vondstmateriaal uit de verschillende puin- en ophogingslagen dateert de bewoning van huis 10 in de zeventiende eeuw. Dit blijkt ook uit de opvulling van de bij huis 10 behorende waterkelder die is volgestort met vooral achttiende-eeuws materiaal.

Huis 10 heeft een noordoost-zuidwest oriëntatie. Door verschillende verstoringen is de exacte omvang van huis 10 niet meer te achterhalen. De vermoedelijke noordgevel van dit pand (S132) was over een lengte van ongeveer 9,16 m bewaard gebleven. Een deel van fundering S132 met een oriëntatie haaks op de noordgevel kan als mogelijke tussenmuur worden geïnterpreteerd. Restanten van een plavuizen vloer S131 ten zuidwesten van deze tussenmuur horen bij één van de ruimtes van huis 10. Vloer S131 bestaat uit rode ongeglazuurde plavuizen en een enkele grijze plavuis van 22,5 x 22,5 cm en 2 tot 2,5 cm dik. Vrijwel alle tegels zijn gebroken. Dit vloerniveau ligt op ongeveer 0,03 m -NAP. Muur S156 behoort ook tot huis 10, maar was slechts over een lengte van nog geen meter bewaard gebleven. Dit zou de oostelijke gevel van huis 10 kunnen zijn, maar ook een tussenmuur. Als muur S156 de oostgevel van huis 10 is, dan bedraagt de lengte van dit gebouw minimaal ca. 10 m. De minimale breedte van het huis bedroeg 4,1 m. Vergeleken met de latere hofwoningen of camerens die hier ten zuiden van gebouwd werden, was dit een gebouw van relatief grote omvang.

De muren zijn anderhalf steens breed en kennen drie versnijdingen. De fundering is opgebouwd uit vleesroze en gele ijsselstenen van 18 x 8,5 x 4 cm, 17 x 9 x 4 cm en 16 x 7,5 x 4 cm. De fundering is ongeveer een halve meter breed. Bij het vrijleggen van muur S132 werden boven de versnijdingen van de fundering fragmenten aardewerk aangetroffen van een roodbakkende grape (1500-1650), een steengoed

Afb. 5.16 Sporenoverzicht van huis 10.

Afb. 5.17 Funderingen van huis 10 met op de achtergrond de aangebouwde kelders van het huizenblok.

kan (1600-1650) en een stukje van een bord van majolica (1600-1650) en faïence (1625-1650).²⁸ Een insteek was niet herkenbaar.

Muur S208 staat haaks op de noordgevel van huis 10 en wordt hierdoor oversneden. De muur is opgebouwd uit oranje en gele ijsselstenen van een vergelijkbaar formaat als fundering S132, namelijk 17,5 x 8,5 x 4 cm en 17 x 8,5 x 4 cm. De fundering is ongeveer een halve meter breed. De vijf lagen maat bedraagt ca. 23 cm en de tien lagen maat ongeveer 38 cm.

Direct ten noorden van huis 10 zijn in een donkere zandige ophogingslaag S135 enkele fragmenten aardewerk en kleipijpen aangetroffen.²⁹ Het aardewerk bestaat uit een steengoed kan en roodbakkend aardewerk uit de eerste helft van de zestiende eeuw. Eén pijpensteeltje dateert uit ca. 1650.

Uit puinlaag of ophogingslaag S137 (tussen S131, S132 en S208) zijn vondsten van aardewerk, glas en kleipijpen verzameld.³⁰ Fragmenten roodbakkend en witbakkend aardewerk dateren uit de zeventiende eeuw. Ook zijn er delen van een steengoed kan en een majolica bord uit de eerste helft van de zeventiende eeuw gevonden. Vijf fragmenten van kleipijpen dateren uit de periode 1625-1675 en een stuk vensterglas kon niet nader gedateerd worden dan tussen 1600 en 1800. Uit puinlaag S157 komt één stukje zeventiende-eeuws aardewerk.

Bij het verdiepen van puinlaag S137 kwamen twee noordwest-zuidoost georiënteerde uitbraaksporen tevoorschijn die in breedte variëren van ca. 25 tot 58 cm (S200 en S201). Deze werden aangetroffen op ca. 0,52 m -NAP en waren ongeveer 3,3 m lang. In de opvulling van beide uitbraaksporen werden geen dateerbare vondsten aangetroffen.

Op een dieper niveau kwam een uitbraakspoor van een muur S258 tevoorschijn die evenwijdig ligt aan tussenmuur S132 en S208 en haaks staat op de noordgevel van huis 10. Ook de breedte van de muuruitbraak komt overeen met fundering S132 en S208 en bedraagt ongeveer een halve meter. De ruimte tussen S208 en S132 en tussen S258 en S132 is ook ongeveer even groot, namelijk ca. 2,20 m. Muur S132 kan dan als tussenmuur worden geïnterpreteerd die de scheiding vormde tussen twee ruimtes van ongeveer 2,20 m breed. De onderlinge afstand tussen uitbraakspoor S258 en fundering S156 bedraagt ca. 3,7 m.

Onder huis 10 bevond zich op een dieper niveau een houten ton die als beerput is gebruikt (S256). De vulling uit deze beerput dateert uit de periode 1450-1550. Onder de kelders van het huizenblokje werden in een ophogingslaag aardewerkfragmenten gevonden uit het tweede en derde kwart van de zestiende eeuw. Hieruit kan worden opgemaakt dat huis 10 op zijn vroegst in het laatste kwart van de zestiende eeuw werd gebouwd.

Een waterkelder bij huis 10

Tegen de noordwest hoek van huis 10 aan is een bakstenen waterkelder gebouwd (afb. 5.16 en 5.18). De baksteenconstructie van de waterkelder is gedocumenteerd als S134 en de opvulling als S206. De kelder is volledig opgemetseld uit gele ijsselstenen. De exacte omvang van de waterkelder is niet bekend, omdat deze verder in noordelijke richting doorliep tot buiten het huidige plangebied. De lengte bedroeg minimaal 2,3 m en de breedte ca. 1,44 m. De gebruikte ijsselstenen hebben formaten van 16 x 8 x 3,5 cm en 15,5 x 8 x 4 cm. De vijf lagen maat bedraagt 22,5 cm en de tien lagen maat is ca. 46 cm. De bodem van de waterkelder bestond uit dezelfde gele ijsselstenen als de opbouw van de kelder zelf. De waterkelder werd waarschijnlijk gevoed via goten die het regenwater, dat van het dak afstroomde, verzamelden. De zuidwest hoek van de waterkelder is uitgebroken bij de aanleg van de funderingen van het warenhuis, maar de afbraak heeft men spoedig gestaakt. Waarschijnlijk heeft men ingezien dat de kelder een stevige en solide constructie betrof die in de fundering van het warenhuis geïncorporeerd kon worden. De reeds uitgebroken bakstenen zijn hergebruikt en boven de kelder opgemetseld (S136). Waar de kelder is uitgebroken, is een fundering van gestort beton voor in de plaats gekomen. Op basis van de gebruikte bakstenen en de relatie met huis 10 kan de waterkelder in de zeventiende eeuw gedateerd worden.

²⁸ Vondstnummer 35.

²⁹ Vondstnummer 92.

³⁰ Vondstnummer 34.

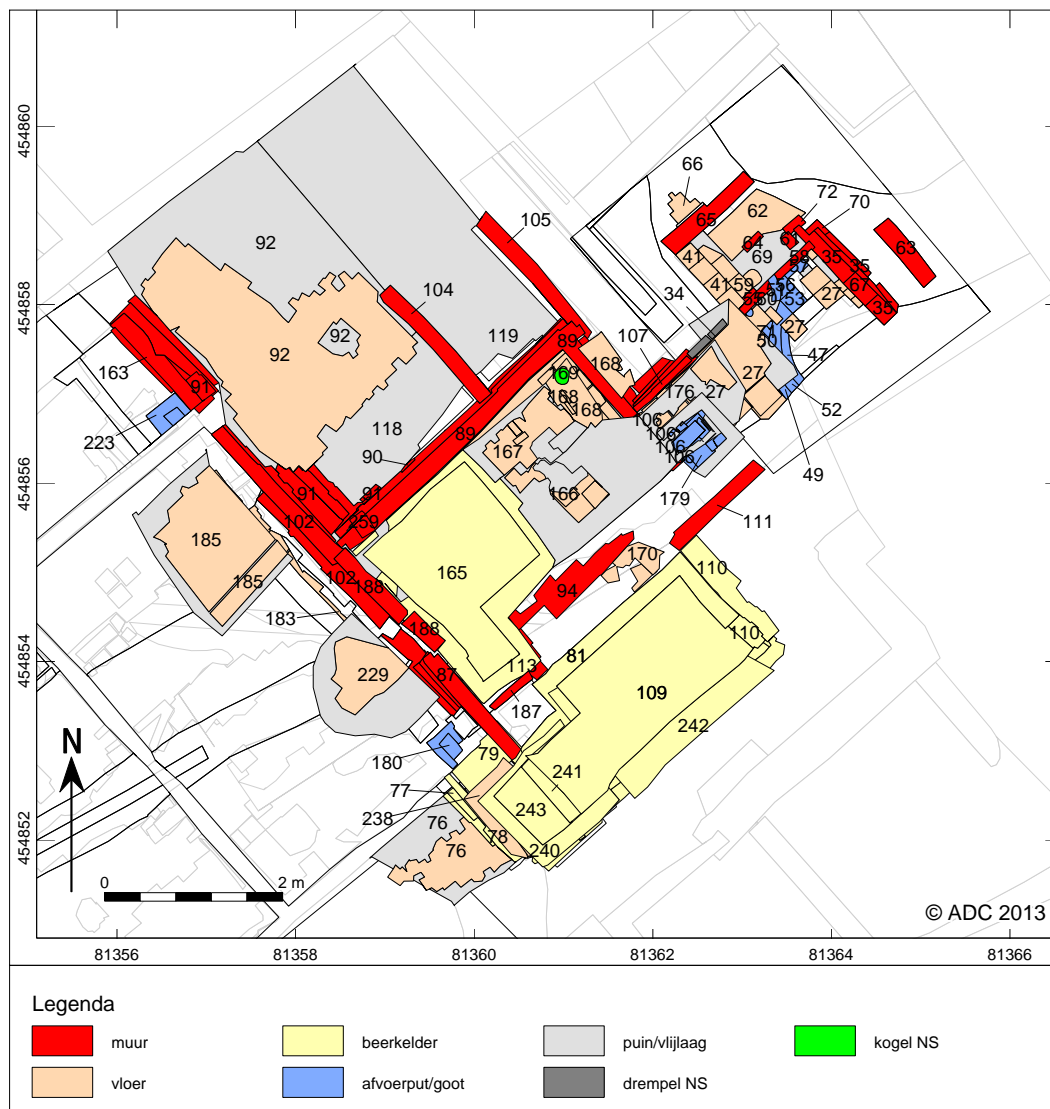
Afb. 5.18 Waterkelder van huis 10. In de zuidwest hoek gedeeltelijk uitgebroken door de aanleg van een fundering van het warenhuis.

De kelder is volledig dichtgestort en opgevuld met zandige puin. Uit de puinvulling kon een redelijke hoeveelheid vondsten verzameld worden. Het verzamelde aardewerk bestaat uit een grote variatie aan baksels uit diverse perioden. De oudste vondsten dateren uit de vijftiende eeuw en bestaan uit twee fragmenten steengoed uit Langerwehe. Deze vondsten moeten als opspit bestempeld worden. Ook een fragment van een majolica zalfpot uit 1575-1625 is mogelijk opspit of deze vondst duidt op de aanleg van de waterkelder in de late zestiende of vroege zeventiende eeuw. De opvulling van de waterkelder bestaat voornamelijk uit achttiende-eeuws materiaal. Er zijn onder andere fragmenten van borden, deksels, bloempotten en kachelpannen van roodbakkerd aardewerk, een mineraalwaterfles van steengoed, witbakkerd en industrieel wit aardewerk en een deel van een faience bord aangetroffen. Uit de negentiende eeuw dateren fragmenten roodbakkerd aardewerk, waaronder kacheltegels, een fragment van een faience bord, industrieel wit aardewerk en kleipijpen. De jongste vondst betreft een stuk vensterglas dat gedateerd is tussen 1850 en 1950. Het relatief grote aantal vondsten uit de achttiende eeuw wijst erop dat de waterkelder in deze periode buiten gebruik moet zijn geraakt. Een duidelijke stratigrafie was niet aanwezig in de opvulling van de kelder. Vondsten uit de negentiende eeuw kwamen ook uit de diepere vulling van de waterkelder tevoorschijn. Mogelijk hangt dat samen met de verstoring en gedeeltelijke afbraak van de waterkelder aan het begin van de twintigste eeuw voor de aanleg van de funderingen van het warenhuis.

Huis 8

Dit gebouw is aangetroffen in het meest oostelijke tot noordoostelijke deel van het plangebied. Overblijfselen van huis 8 bevinden zich zowel in proefsleuf 2 als in werkput 3. Huis 8 betreft een relatief groot gebouw en is gesitueerd langs de Voldersgracht. Het huis kon niet volledig opgegraven worden, omdat delen van het pand in oostelijke richting tot buiten het huidige plangebied doorlopen. De aangetroffen gebouwresten en structuren behorende bij huis 8 behoren tot het achterste deel van het huis en achtererf. De vondst van twee beerkelders onderstreept deze ligging op het achterterrein. De beide beerkelders beslaan feitelijk het grootste deel van huis 8 dat binnen de huidige plangrenzen opgegraven kon worden. In een later stadium, in de late zeventiende of vroege achttiende eeuw, wordt tegen de achtergevel van huis 8 een huizenblokje gebouwd van kleine hofwoningen. Aan de noord- en oostzijde zijn delen van huis 8 uitgebroken door de aanleg van funderingen en leidingen van het warenhuis. Op de oudste beschikbare historische kaart van Elandts uit 1570 is te zien dat langs de Voldersgracht reeds bebouwing aanwezig was in deze periode.

Afb. 5.20 Tweede bewoningsniveau van huis 8.

met goot (afb. 5.20 en 5.22).³¹ Uit de kadastrale kaart van 1832 blijkt dat direct ten (noord)osten van de beerkelders een binnenplaats aanwezig was. Het gebruik als binnenplaats vormt een verklaring voor het gebruik van natuursteen als loopoppervlak. De put met goot kan gediend hebben voor de opvang van regenwater of voor het afvoeren van overtollig water. Bovenop fundering S3.107 lag een natuurstenen drempel van ca. 87 cm lang.

Onder tegelvloer S3.106, in proefsleuf 2 gedocumenteerd als S2.27, kwam een tweede vloerniveau aan het licht. Deze vloer of straat (S176) bestaat uit gele ijsselstenen van 17/16 x 8/7 x 4 cm. Onder deze vloer werd een vierkante (afvoer)put aangetroffen die was opgebouwd uit roze en gele ijsselstenen. Uit de puinlaag onder deze bakstenen vloer komen enkele aardewerkfragmenten.³² Hierin zijn een fragment roodbakkerd aardewerk uit de zestiende eeuw en een deel van een witbakkerd komfoor uit de periode 1525-1575 gevonden.

31 De put met goot is onder verschillende spoornummers gedocumenteerd. S2.53 betreft de vierkante put zelf; S2.52 is de bodem van de goot; De wanden van de goot zijn gedocumenteerd als S2.47, S2.49 en S2.50.

32 Vondstnummer 94.

Afb. 5.21 Overblijfselen van huis 8 aangetroffen bij het proefsleuvenonderzoek in werkput 2.

Afb. 5.22 Onder de hardstenen tegelvloer S2.27 van de binnenplaats bevindt zich een vierkante put met goot.

De ruimte ten zuidwesten van de natuurstenen binnenplaats wordt voor bijna de helft van de oppervlakte ingenomen door beerkelder S113. Deze raakte rond 1650 buiten gebruik en werd toen dichtgestort met puin en afval. De ruimte werd opgehoogd met zandige puin waarna er een tegelvloer overheen werd gelegd (S103), gefundeerd op een laagje schoon zand.

Vloer S103 betreft een tegelvloer van grijze ongeglazuurde plavuizen. Deze zijn 22,5 x 22,5 x 3,5/2,5 cm groot en vrijwel allemaal gebroken. De vloer ligt op ca. 0,14 m +NAP. Uit het schone zand onder de tegels kwam een groot beetvormig stuk gereedschap tevoorschijn, mogelijk een zogenaamd kielijzer.³³ Dit gereedschap werd in de steenbewerking gebruikt om stenen te splijten.

³³ Vondstnummer 75.

Op korte afstand van de noordgevel van deze ruimte werd op ca. 0,18 m -NAP in de puinlaag een bodem van een aspot aangetroffen.³⁴ De aspot betreft een roodbakkende pot met een datering tussen 1500 en 1700. In de puinlaag werden verspreid nog enkele fragmenten van een aspot gevonden van roodbakkend aardewerk die in de eerste helft van de zeventiende eeuw gedateerd konden worden. Uit dezelfde laag komen ook een fragment van een majolica bord en een stuk witbakkend aardewerk, eveneens gedateerd rond 1600-1650.³⁵

Onder deze puinlaag bevond zich een ouder vloerniveau op het niveau van de bovenkant van de beerkelder. Dit was het vloerniveau ten tijde van het gebruik van de beerkelder. De vloer bestaat deels uit plavuizen en deels uit bakstenen. Spoor 166 zijn rode ongeglazuurde plavuizen van 22 x 22 x 3 cm. Spoor 167 zijn platliggende gele ijsselstenen van 17 x 8 x 4 cm. Spoor 168 bestaat ook uit gele ijsselstenen, maar deze zijn op de kant geplaatst en hebben formaten van 17 x 7 x 3,5 cm. In de noordoost hoek werd bovenop S168 een natuurstenen kogel S169 gevonden (zie ook hoofdstuk 6.4). De vondsten uit de afdekkende puinlaag wijzen erop dat deze kogel voor de eerste helft van de zeventiende eeuw gedateerd moet worden. Dit vloerniveau bevond zich op ongeveer 0,24 m -NAP. Na ca. 1650 zijn de vloeren van deze ruimte bijna 40 cm opgehoogd. Muur S89 hangt ook met deze bouwphase samen.

Kelders van huis 8

De meest noord(west)elijke ruimten van huis 8, ten noorden van de ruimte met vloerniveau S103, betreffen kelders (afb. 5.19 en 5.20). De kelder wordt gevormd door muur S105 in het oosten, muur S89 en S90 in het zuiden, muur S91 in het westen en de noordzijde van deze ruimte is uitgebroken door de funderingen van de Grand Bazar. Er lijkt sprake te zijn geweest van twee fasen. Keldermuur S104, die koud tegen de zuidmuur S89/90 is aangezet, lijkt namelijk in een latere fase gebouwd te zijn. Hierdoor bleef in het oostelijke deel een kleinere kelder in gebruik tot in de negentiende eeuw en werd het westelijke deel van de (oude) kelder dichtgestort en bij het woonoppervlak getrokken. Het jongste vloerniveau in het westelijke deel van deze ruimte lag nog altijd lager dan de vloerniveaus in de andere ruimtes van huis 8. Mogelijk houdt dit verband met een verschil in functie van de diverse ruimtes.

De keldervloer S92 bestaat uit roze en gele platliggende bakstenen van 18,5/18 x 9/8,5 x 4 cm en ligt op ca. 0,32 m -NAP. In de ophogingslaag S118 onder vloer S92 werden fragmenten van een roodbakkende aspot gevonden uit de zeventiende eeuw. Uit dezelfde laag komen ook fragmenten van een baardman uit Frechen en van een roodbakkende grape en pispot uit 1600-1700. Het westelijke deel van de kelder, ten westen van keldermuur S104, is op een gegeven moment dichtgestort met puin. Uit de puinlaag boven vloer S92 komen fragmenten roodbakkend aardewerk van onder andere een papkom die gedateerd kunnen worden in de eerste helft van de zeventiende eeuw.³⁶ Aangezien de vondsten onder de vloer uit de zeventiende eeuw dateren, moet dit deel van de kelder in een later stadium zijn dichtgestort. Mogelijk is keldermuur S104 aangelegd direct voor het buiten gebruik raken van het westelijke deel. Na het dichtstorten van het westelijke deel is hier een tegelvloer overheen gelegd (S2.19, afb. 5.21). Deze vloer bestaat uit rode ongeglazuurde plavuizen en ligt op ca. 0,05 m -NAP.

Het oostelijke deel van deze ruimte bleef langer in gebruik als kelder. Deze kelder is rechthoekig van vorm en meet ca. 1,6 bij 1,1 m. Keldermuur S104 is koud tegen muur S89/S90 aangezet. S104 is half steeds breed en aan de binnenzijde volledig bepleisterd. S105 is één steeds breed en ook volledig bepleisterd aan de binnenzijde. Zowel onder muur S104 als S105 werden in een ophogingslaag fragmenten zeventiende-eeuws roodbakkend aardewerk aangetroffen.³⁷ De bakstenen vloer S2.24 tussen S104 en S105, bestaande uit gele ijsselstenen, ligt op ca. 0,34 m -NAP. De vloer is richting het oosten verzakt en ligt daar op ca. 0,56 m -NAP. Aan de oostzijde is de vloer uitgebroken (S2.45) en in deze puinlaag werden fragmenten industrieel wit aardewerk aangetroffen uit de negentiende eeuw.³⁸ De toegang tot deze kelder bevond zich waarschijnlijk in de noordwest hoek.

---

34 Vondstnummer 78.

35 Vondstnummer 79.

36 Vondstnummer 26.

37 Vondstnummer 142 en 143.

38 Vondstnummer 17.

Afvoerputten langs de achtergevel

Langs de achtergevel van huis 8 (S102, S91 en S87) zijn twee vierkante, bakstenen afvoerputten aangetroffen (afb. 5.20). Put 223 moet zijn aangelegd na de bouw van het huizenblok met camers, want de afvoerput is koud tegen de noordgevel hiervan aangemetseld. De put is opgebouwd uit gele ijsselstenen van 16 x 7 x 4 cm. Mogelijk is de locatie van deze afvoerput (en/of het belang daarvan) van invloed geweest op de aanleg van de kelder van camer 7. De kelder is namelijk niet over de volledige breedte van de camer aangelegd. In de ophogingslaag S225 ter hoogte van afvoerput S223 en daaronder kwam een grote hoeveelheid vondstmateriaal naar boven. Uit het hoogst gelegen deel van deze laag kwam een grote hoeveelheid aardewerk, zoals rood- en witbakkend aardewerk, steengoed en majolica.³⁹ De oudste vondst betreft een bakpan van roodbakkend aardewerk uit de periode 1450-1550. De meeste vondsten dateren uit de zeventiende eeuw en dan voornamelijk uit de eerste helft van die eeuw. Uit een dieper niveau van deze laag kwam een intacte grape van roodbakkend aardewerk, gedateerd in de eerste helft van de zestiende eeuw (afb. 5.23).⁴⁰ Hierin werd ook een stuk grijsbakkend aardewerk gevonden uit 1300-1450, maar dit moet als opspit gezien worden. Vondstnummer 107 is afkomstig uit het diepste gelegen niveau van ophogingslaag S225 en bevat veel aardewerk. De meeste aardewerkscherven dateren uit de periode 1450-1550 met de nadruk op de eerste helft van de zestiende eeuw. Mogelijk werd het terrein in deze periode opnieuw opgehoogd.

Ter hoogte van de twee beerkelders bevindt zich ook een vierkante, bakstenen afvoerput S180. Deze kwam onder het oudste vloerniveau van camer 7 tevoorschijn. De afvoer is opgebouwd uit gele ijsselstenen van 16 x 8 x 4 cm. Mogelijk heeft deze afvoer geloosd op de beerkelder ten zuiden/ zuidoosten hiervan.

Afb. 5.23 Een intacte grape uit ophogingslaag S225, datering: 1500-1550.

Straatje achter huis 8

Op het achtererf van huis 8 zijn onder de hofwoningen verschillende straatniveaus aangetroffen van platliggende bakstenen (afb. 5.19 en 5.20). Deze bevonden zich op of onder het niveau van de onderste versnijding van de fundering van de hofwoningen. Direct ten westen van huis 8 zijn twee straatniveaus boven elkaar aangetroffen. Straat S184 ligt boven straatniveau S185 en ligt op ca. 0,36 m -NAP. S185 ligt op ongeveer 0,44 m -NAP. Deze straatniveaus liggen op ongeveer dezelfde hoogte als de

³⁹ Vondstnummer 106.

⁴⁰ Vondstnummer 105.

westelijker gelegen straatjes S192 en S215 ten zuiden van huis 9. Spoor 76 behoort mogelijk tot hetzelfde straatniveau. Uit de vlijlaag van dit straatniveau kwamen diverse zestiende-eeuwse voorwerpen van roodbakkerd aardewerk, waaronder een kandelaar, grape en bakpan.⁴¹

Op een nog dieper niveau, ca. 0,81 m -NAP, kwam een restant van een nog oudere vloer of straatniveau aan het licht van gebroken bakstenen (S229). Deze bestaat uit gele tot roze bakstenen van 16 x 7 x 4 cm groot en is gefundeerd op een zandige puinlaag.

Een bakstenen poer

Poer S259 is rechthoekig van vorm en meet ca. 25 bij 17 cm. Bij het vrijleggen van poer S259 werden in een ophogingslaag zeventiende-eeuwse vondsten gedaan. Zo werd er een fragment van een steengoed veldfles, gemaakt in Frechen, uit de eerste helft van de zeventiende eeuw gevonden. Ook werd er witbakkend aardewerk aangetroffen en fragmenten van een roodbakkerd papkom met ringeloordecoratie, beiden gedateerd tussen 1600 en 1700. Poer S259 ligt op zeer korte afstand van de oudste beerkelder S113 van huis 8 en heeft mogelijk aan het achtererf van dit gebouw toebehoord. Deze poer ligt ca. 9 m ten noordoosten van poer S263 die op ongeveer dezelfde diepte werd aangetroffen (0,92 m -NAP). Er zijn geen aanwijzingen dat beide poeren tot dezelfde structuur hebben behoord.

De beerkelders van huis 8

Aan de achterzijde van huis 8 zijn twee gemetselde beerkelders aangetroffen die bij dit pand langs de Voldersgracht hebben gehoord. De oudste beerkelder betreft S113, waarvan de vulling gedocumenteerd is als S165. Vrijwel direct ten zuidoosten hiervan is een tweede beerkelder aangetroffen die uit twee bouwfasen bestaat (afb. 5.24 en 5.25). De oudste fase betreft S243 en de daaropvolgende fase wordt gevormd door S109. Het vondstmateriaal uit de beerkeldervullingen beslaat een vrijwel continue periode van bijna twee eeuwen, vanaf ca. 1600 tot ongeveer 1775.

Beerkelder S113/S165

Deze beerkelder is vierkant van vorm en meet ca. 1,34 bij 1,34 m. De stortkoker bevond zich aan de zuidwest kant. Uit de ophogingslaag onder de beerkelder komt voornamelijk zestiende-eeuws aardewerk, waaronder een roodbakkerd vuurstolp met ringeloordecoratie, maar ook fragmenten van een steengoed kan uit Aken uit het laatste kwart van de vijftiende of het eerste kwart van de zestiende eeuw.⁴²

De beerputvulling bevatte een redelijke hoeveelheid vondstmateriaal, waaronder aardewerk, glas, kleipijpen, metaal, dierlijk bot, natuursteen en bouw materiaal. In totaal werden 368 vondsten verzameld en deze dateren bijna allemaal uit de periode 1600-1650.⁴³ Enkele vondsten wijzen mogelijk op een oudere gebruiksfase van deze beerput in de zestiende eeuw.

De glasvondsten bestaan uit twee glazen gebruiksvoorwerpen. Eén daarvan betreft een eenvoudige uit walddglas geblazen wafelbeker, een type bierbeker dat destijds tot het meest algemene en meest goedkope type drinkglas behoorde. Dit geldt echter niet voor een tweede glasvondst, een fragment van een opaak glazen bord.

De majolica uit deze context bestaat vooral uit borden. Deze borden hebben decors die ontleend zijn aan kraakporselein of ze passen in de traditie van de op oudere Italiaanse voorbeelden geïnspireerde majolica, zoals die vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw tot in het midden van de zeventiende eeuw werd gemaakt in tal van steden in Holland. Eén majolica voorwerp is bijzonder en betreft een geheel intacte kan. Dit uit het midden van de zestiende eeuw daterende stuk gebruiksaardewerk behoorde tot het duurere serviesgoed van die dagen. Mogelijk betreft het een restant van een oudere beervulling. Anderzijds kan het een door overlevering bewaard gebleven stuk zijn dat pas zo'n 75 jaar na zijn productie werd afgedankt. Dit zou dan meer aansluiten bij de veronderstelde sociale achtergrond van de vroegere eigenaren van het materiaal. Op het oor van de kan bevinden zich de sporen van het tinnen montuur waarmee ooit een klep aan de kan was bevestigd.

Verreweg de grootste groep is het lokaal of in de regio vervaardigde rood- en witbakkend loodglazuuraardewerk. Onder het roodbakkerd aardewerk vinden we papkommen, pispotten

---

41 Vondstnummer 56 en 131.

42 Vondstnummer 155.

43 Vondstnummer 171.

Afb. 5.24 Zicht op de twee beerkelders van huis 8.

Afb. 5.25 De jongste beerkelder kent twee bouwfases, waarbij de westkant rond 1725 wordt dichtgezet.

en vuurtestjes. De groep witbakkend aardewerk bestaat uit een deksel en enkele niet op vorm te determineren fragmenten. Een uit Raeren afkomstige steengoed kan stamt uit de eerste helft van de zestiende eeuw en vormt daarmee een tweede aanwijzing voor een eerdere gebruiksfase van deze put. De gebruikskeramiek en glas uit dit complex leveren aanwijzingen voor een mogelijk wat rijkere bewoning gedurende het midden van de zestiende eeuw, hoewel dit niet meer dan een veronderstelling is, gebaseerd op een mogelijk eerdere gebruiksfase. Voor de vroeg zeventiende-eeuwse vulling van deze beerkelder ontbreken aanwijzingen voor enige mate van welstand geheel.

Zeven van drie bigbags

Uit beerkelder S165 zijn drie bigbags met elk ca. 20 liter inhoud verzameld, in totaal ca. 60 liter, om gezeefd te worden op kleine vondsten die eenvoudig gemist kunnen worden bij het met de hand verzamelen. De inhoud van de beerkelder is door de Afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag gezeefd over een 4 mm zeef met als doel om vast te stellen of de beervulling indicaties bevatte over

joodse bewoning ter plaatse. Het zeven heeft geen objecten opgeleverd die eenduidig in relatie kunnen worden gebracht met joodse aanwezigheid.

Organische resten

De beervulling bleek ook bijzonder rijk aan botanische macroresten. Onder deze resten bevindt zich een mogelijk fragment rijst. Ook is een fragment van een walnootschaal gevonden. Andere consumptieplanten die zijn aangetroffen, zijn vijg, zoete kers, gewone vlier en druif. Vijg en druif zouden in deze periode geïmporteerd kunnen zijn uit zuidelijker streken, omdat de zeventiende eeuw in de Kleine IJstijd viel. Het was toen niet warm genoeg om de zuidvruchten in grote hoeveelheden te kweken. Cultuurgewassen werden in ruime mate aangetroffen in de vorm van zaden van wouw. In Europa was deze plant gedurende de Middeleeuwen een belangrijke verplant, in gebruik voor de kleur geel. De plant werd gedroogd en vervolgens gekookt om het geschikt te maken voor het uittrekken van de verfstoffen.⁴⁴ De zaden van wouw vormen mogelijk een aanwijzing voor ambachtelijke activiteiten in de eerste helft van de zeventiende eeuw in of rond huis 8.

Beerkelder S243

De tweede beerkelder ligt vrijwel direct ten zuidoosten van de oudste beerkelder en kent twee bouw- en gebruiksfasen. De oudste bouwfase betreft het meest westelijke deel van de beerkelder. De beervulling uit dit deel van de beerkelder is gedocumenteerd als S243 en kan gedateerd worden tussen ca. 1675 en 1725. Deze beerkelder is een oudere fase van beerkelder S109. Mogelijk vormde spoor 177 de voormalige stortkoker of een afvoerput die loosde op deze beerkelder.

De beervulling heeft 1042 vondsten opgeleverd. Naast een relatief grote hoeveelheid aardewerk, glas, kleipijpen, dierlijk bot en visresten zijn er ook enkele bijzondere en interessante vondsten gedaan zoals spellen, een ring, een ivoren luizenkam en een krijtkalksteen.

Bijna de helft van de vondsten uit deze gebruiksfase van de beerkelder bestaat uit faience. Daarnaast vormt glas een belangrijke groep. Rood- en witbakkend aardewerk vormen bescheiden groepen, terwijl majolica en Chinees porselein te verwaarlozen restgroepen vormen. Verreweg het meeste materiaal behoort tot de groep voedselbereiding en tafelgerei.

De faience bestaat vooral uit borden, (pap)kommen en enkele plooischotels. Daarnaast zijn er een lekschaal en een vergiet. Opvallend is dat vrijwel al dit materiaal behoort tot het zogenaamde Delfts wit. Slechts enkele borden en kommen hebben een blauwe beschildering die dan rechtstreeks ontleend is aan het in dezelfde periode gangbare Chinese porselein. Van dat porselein bevatte deze context slechts één voorbeeld, een kom met een geplooid wand die is beschilderd met Chinese figuren in de trant van het overgangsporselein. Een faience kom is vrijwel identiek aan dit stuk porselein, zowel voor wat betreft zijn model als zijn decoratie. Het enige stuk majolica is een bord dat aansluit bij het eerder genoemde Delfts wit. Ook onder het roodbakkende aardewerk is een aantal borden te vinden. Verder zijn er twee grappen, twee steelkommen en een zalfpotje van roodbakkend aardewerk gevonden. De enige vormen die zich onder het witbakkende aardewerk laten herkennen, zijn een deksel en een smeltkroes. Dit laatste voorwerp zou kunnen wijzen op de door één van de vroegere bewoners verrichte werkzaamheden. Hierbij kunnen we denken aan een apotheker, een alchemist of een (zilver)smid. Helaas ontbreken hiervoor verdere aanwijzingen.

Het glazen drinkgerei bestaat vooral uit bekers, kelkglazen, wijnflessen en enkele medicijnflesjes. Een enkele roemer vormt een sluitstuk in de glascollectie. In de vulling bevonden zich slechts enkele metaalvondsten: een speld en vijf speldfragmenten en een ring van een koperlegering met een diameter van 25 mm. Dit soort ringen wordt regelmatig gevonden en hun functie is niet zeker. Waarschijnlijk hebben ze gediend als riemverdeler.

Uit het archeozoologisch onderzoek is naar voren gekomen dat het vlees van zowel runderen, schapen als varkens is gegeten, waarbij rundvlees de voorkeur genoot. Gezien de slachtleeftijden en de samenstelling van de skeletresten heeft men over het algemeen kwalitatief goed vlees gegeten. De

---

⁴⁴ Van Haaster 2010, 10.

consumptie van gevogelte had betrekking op algemeen gangbaar gevogelte (kip en eend), maar gezien de vrij jonge leeftijd van de kippen was ook dit vlees van goede kwaliteit. Ook vis heeft op het menu gestaan. Onder de visresten bevinden zich vrij grote exemplaren, hetgeen beschouwd kan worden als een teken van goede kwaliteit.

Het gehele vondstassemblage wijst zeker niet op de allerarmste lieden uit de toenmalige samenleving. Echter, ook vondsten die wijzen op een hoge mate van welstand ontbreken volledig. Het ligt dan ook voor de hand dat de vondsten afkomstig zijn van lieden die behoorden tot de brede middenlaag van die dagen.

Rond 1725 raakte dit deel van de beerkelder buiten gebruik. Het westelijke deel van de beerkelder werd dichtgezet met muur S241 en de ruimte daarachter werd dichtgestort. Aan de bovenzijde werd de voormalige beerkelder met rode bakstenen dichtgemetseld (S238/S239). In een latere fase werden hier nog eens twee lagen gele ijsselstenen overheen gemetseld (S80). Deze jongste fase dateert waarschijnlijk uit de negentiende eeuw blijkens enkele glasvondsten,⁴⁵ industrieel wit en roodbakend aardewerk⁴⁶ en enkele muntjes.⁴⁷ Mogelijk hangt het dichtzetten van dit deel van de beerput samen met de bouw van het huizenblok achter pand 8.

Beerkelder S109

Na het dichtzetten van het westelijke deel van de beerkelder (S243) werd de inhoud (capaciteit) van het oostelijke deel van de kelder vergroot door deze dieper aan te leggen (afb. 5.25). Mogelijk speelde de bouw van het huizenblok met camers hierbij een rol en moest de beerkelder iets in noordoostelijke richting opschuiven. Anders zou de beerkelder namelijk voor een deel voor de voorgevel van camer 7 gesitueerd zijn. De jongste beerkelder S109 is rechthoekig van vorm en ca. 1,25 m breed. De lengte bedroeg minimaal 1,85 m. De stortkoker S110 bevond zich in de zuidoost hoek. Het vondstmateriaal uit deze beerkelder is gedateerd in de periode 1725-1775. Rond 1775 raakte de beerkelder buiten gebruik. Beervulling S109 was bijzonder rijk aan vondstmateriaal. In totaal werden meer dan 3.600 vondsten uit deze beerkelder geborgen. De beerkeldervulling was rijk aan aardewerk, kleipijpen, glas, metaal, dierlijk bot en enkele bijzondere vondsten zoals twee griffels, een waszegel, glazen kraaltjes, een mes met heft van been of gewei, een houten heft en spelden. Bijna de helft van de vondsten uit deze gebruiksfase van de beerkelder bestaat uit Chinees porselein, maar ook faience en glas vormen belangrijke groepen. De overige aardewerkbaksels vormen bescheiden of te verwaarlozen groepen. Het meeste materiaal behoort tot de groep voedselbereiding en tafelgerei. Daarnaast vormen de groepen opslag- en schenkgerei en overig belangrijke restgroepen.

Bijzonder is de enorme hoeveelheid porselein in deze beerkelder. Dit is het gevolg van de enorme import van Chinees porselein in de Republiek, eerst georganiseerd door de VOC en later door particuliere handelaren. De 132 stuks porselein behoren hoofdzakelijk tot het theegoed en bestaan vrijwel geheel uit kop en schotels. Na de opkomst van het drinken van thee in onze streken vanaf de latere zeventiende eeuw, is deze drank vanaf de achttiende eeuw niet meer weg te denken.

Een opvallend stuk betreft een kom, een zogenaamde kraakporseleinen klapmuts die stamt uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. Het gaat hier dus duidelijk om een overleveringsstuk. Het in de standing geboorde gat toont aan dat dit stuk een sierfunctie moet hebben gehad.

De functiegroep overig bevat een variatie aan voorwerpen. Zo zijn er enkele stukken miniatuurgoed (zoals een grape en een voorraadpot) dat waarschijnlijk als kinderspeelgoed diende. Beeldjes van porselein en gepaarde en vazen van Delfts aardewerk (faience) waarmee men het huis aankleedde. Een enkel vogelrinkbakje wijst op de aanwezigheid van een vogelkooi met permanente bewoning. En van enkele zelfpotten en medicijnflesjes diende de inhoud om de ongemakken van het leven te lijf te gaan. Het glaswerk uit de beerkelder bestaat naast enkele medicijnflessen vooral uit wijnflessen en drinkgerei.

45 Vondstnummer 55.

46 Vondstnummer 72.

47 Vondstnummer 83. Eén van de munten is waarschijnlijk een halve cent uit de negentiende eeuw, gezien de afmetingen (diameter van circa 17 mm).

Een blauw flesje kan zowel voor parfum als voor sterke drank zijn gebruikt. De drinkglazen bestaan uitsluitend uit bekers en kelkglazen die uit kleurloos glas zijn geblazen. Een enkel glas is voorzien van een graving. Mogelijk uit Frankrijk afkomstig is een in blauwgevekt opaak wit glas uitgevoerd zoutvaatje, waarvan directe parallellen vooralsnog ontbreken.

Onder de metaalvondsten bevond zich een grote hoeveelheid munten, namelijk acht hele exemplaren en negen muntfragmenten. De munten waren bedekt met een dikke korst die het oppervlak geheel bedekte, maar voorzichtige reiniging leverde bij drie munten een herkenbaar stuk oppervlak op. De drie bleken alle duiten te zijn, afkomstig uit Utrecht en ze dateren uit de achttiende eeuw. Er is ook een zegelstempel gevonden met daarop afgebeeld een klassiek profiel van een bebaarde man in een parellijst. In de achttiende eeuw werd dit soort afbeeldingen, geïnspireerd door de klassieke oudheid, zeer populair. Het gebruik van zegels was toen al lang niet meer voorbehouden aan de adel en de geestelijkheid. Ook kooplieden en ambachtslieden gebruikten zegels om contracten en officiële documenten te bekrachtigen.

In de beerkelder zijn tevens kledingaccessoires gevonden, waaronder een kledinghaak, twee knopen en twee gespen voorzien van een reliëfversiering in de vorm van respectievelijk lijnen en ronde vormen. In de beervulling zijn opvallend veel eetlepels gevonden. Het zijn er zeker zes, uiteengevallen in 21 fragmenten. De lepels zijn van hetzelfde lepeltype en ze lijken zo sterk op elkaar dat het hier waarschijnlijk om een set gaat. Het oppervlak van de lepels was sterk gecorrodeerd. Het is daarom niet met zekerheid vast te stellen of de lepels voorzien waren van een merkteken. Behalve lepels werd ook een heft van een mes gevonden.

Organische resten

De beervulling bleek bijzonder rijk aan botanische macroresten die vrijwel geheel bestaan uit fruit en zuidvruchten. De soorten waarvan resten zijn aangetroffen in het monster zijn afkomstig van de moerbeï, aalbes, vijg, bosaardbei, appel, braam, framboos en druif.

Uit het archeozoologisch onderzoek is naar voren gekomen dat het vlees van zowel runderen, schapen als varkens is gegeten, waarbij rundvlees de voorkeur genoot. Gezien de slachtleeftijden en de samenstelling van de skeletresten heeft men over het algemeen kwalitatief goed vlees gegeten. In deze periode is tevens haas gegeten door de gebruikers van de beerkelder. De consumptie van gevogelte had betrekking op algemeen gangbaar gevogelte (kip en eend), maar gezien de vrij jonge leeftijd van de kippen was ook dit vlees van goede kwaliteit. Naast visresten bevatte de beerkelder ook resten van oesters en krab. De consumptie van oesters en krab wordt veelal geassocieerd met luxe eten. Dat is niet alleen tegenwoordig het geval, maar gold ook voor de zestiende eeuw, en er is geen reden om aan te nemen dat dit in de achttiende eeuw anders lag.

Zeven van elf bigbags

Uit beerkelder S109 zijn in totaal elf bigbags met elk ca. 20 liter inhoud verzameld, in totaal ca. 220 liter.

⁴⁸ Het zeven van de beervulling kan namelijk klein vondstmateriaal opleveren dat eenvoudig gemist kan worden bij het met de hand verzamelen. De inhoud van de beerkelder is door de Afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag gezeefd over een 4 mm zeef met als doel om vast te stellen of de beervulling indicaties bevatte over joodse bewoning ter plaatse. Het zeven heeft geen objecten opgeleverd die eenduidig in relatie kunnen worden gebracht met joodse aanwezigheid. Enkele opvallende vondsten betroffen fragmenten van één of meer lakzegels, een gedraaid-houten (deur?)knop en een houten knoop of doorboord schijfje.

Het gehele vondstassemblage uit deze beerkelder geeft aan dat de toenmalige gebruikers van de beerput gezocht moeten worden in de middenlaag van de toenmalige bevolking.

---

⁴⁸ Vondstnummer 63.

Afb. 5.26 Bovenkant van waterput S60 met insteek van schoon zand.

Waterput S60

Ten zuidwesten van huis 8 en ten zuidoosten van huis 9 is een bakstenen waterput aangetroffen. De waterput is gedocumenteerd als S60 en de insteek als S66 (afb. 5.26). De waterput is opgemetseld met gele en roze bakstenen. De gele ijsselstenen hebben formaten van 17 x 8 x 3,5 cm. Onder de roze bakstenen kwamen ook grotere formaten voor van 19,5 x 9,5 x 4 cm. De waterput was afgedekt met een koepel die met een harde tras was dichtgesmeerd. Aan de zuidwest zijde was de koepel deels uitgebroken. De waterput heeft intern een doorsnee van iets meer dan één meter en met bakstenen rand ca. 1,25 m. De bakstenen put was ca. 2 m hoog opgemetseld. De vijf lagen maat bedroeg ca. 22 cm en de tien lagen maat 44 à 45 cm. Het ingegraven deel van de bakstenen waterput was aan de buitenzijde afgesmeerd met een ca. 6 tot 11 cm dikke laag grijze klei. De bakstenen put was volledig opgevuld met zand en puin, waarbij het meeste puin in de bovenste halve meter opvulling zat. De tweede dieper gelegen puinvulling was donkerder van kleur. Uit de bovenste puinvulling kwamen enkele aardewerkvondsten, waaronder een fragment van een faïence bord (1625-1675), een stuk van een majolica bord (1600-1650) en een fragment roodbakkerd aardewerk

(1600-1650).⁴⁹ Uit de dieper gelegen puinvulling kwam een fragment roodbakkerd aardewerk dat gedateerd is rond 1450-1550.⁵⁰ De insteek S66 van de waterput was ca. 2,6 m in doorsnee en bestond uit wit tot beige zeer fijn schoon zand. Er werd slechts één vondst aangetroffen in de insteek, een fragment van een majolica tegel uit de zeventiende eeuw.⁵¹

Onder de bakstenen put bevond zich een houten ton. Deze ton bleek nog ca. 1,62 m diep bewaard te zijn. De totale diepte van de waterput komt daarmee op ongeveer 3,62 m. Bovenin de tonput lag een schelpenlaag van ca. 10 tot 15 cm dik (afb. 5.27). Onder deze schelpenlaag lag ca. 12 cm schoon fijn zand met daaronder een ongeveer 9 cm dikke laag kiezels en grind. Onder deze laag was de houten waterput volledig opgevuld met schoon fijn zand. De houten ton was gemaakt van eikenhouten planken die in breedte varieerden van 12,5 tot 20,5 cm (afb. 5.28). De duigen waren 2 tot 3 cm dik. Rondom de duigen van de ton waren op drie plekken houten hoepels aangebracht. In de vulling en insteek van de houten ton werden geen vondsten aangetroffen. Wel kon één van de duigen van de ton gedateerd worden met behulp van dendrochronologisch onderzoek. Hieruit is naar voren gekomen dat het hout waarvan de ton gemaakt is, gekapt moet zijn na 1650.

Afb. 5.27 Onder de bakstenen put komt een houten ton tevoorschijn met bovenin een laag schelpen.

Afb. 5.28 Aanzicht van de houten waterput.

49 Vondstnummer 159.

50 Vondstnummer 160.

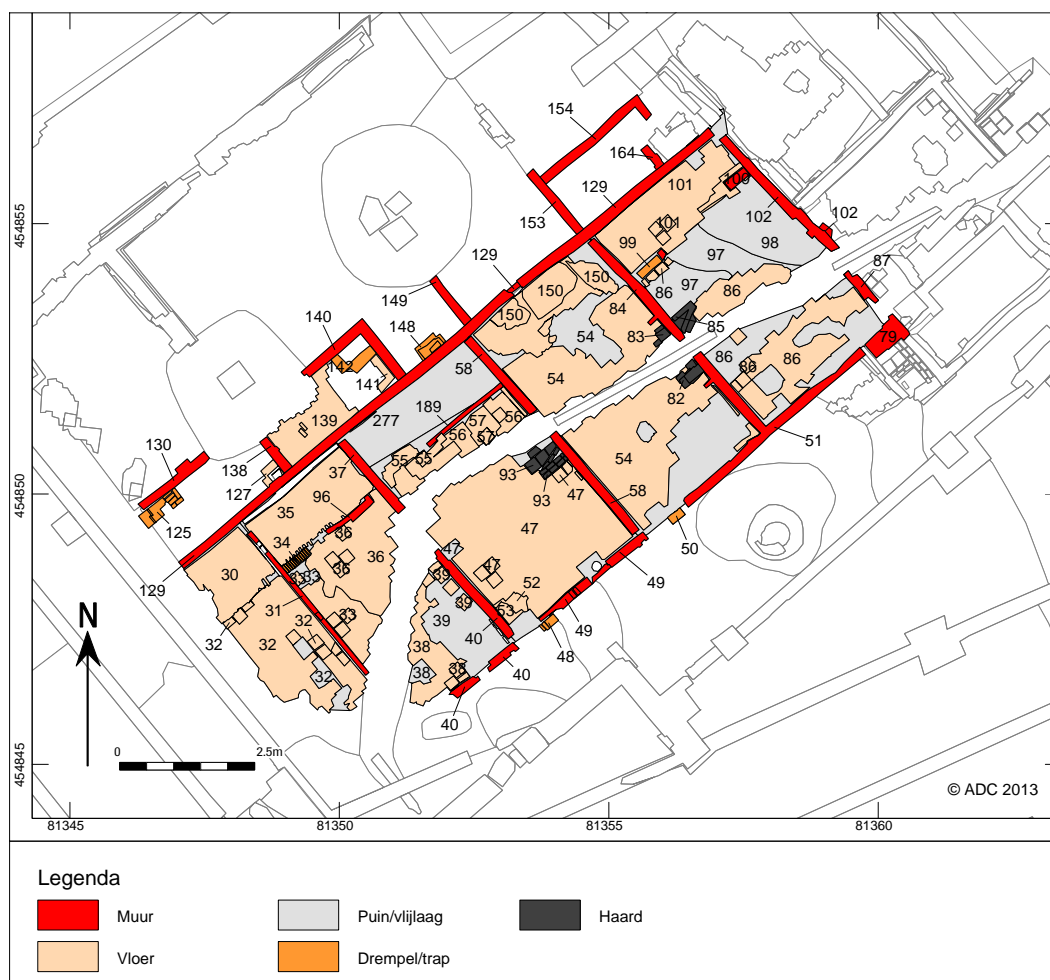
51 Vondstnummer 161.

Gelet op de datering van de waterput en de locatie kan deze waterput in de tweede helft van de zeventiende eeuw bij huis 8 of huis 9 hebben gehoord. Wellicht dat de bewoners van de camers 3 tot en met 7 vanaf de late zeventiende of vroege achttiende eeuw ook van deze waterput gebruik hebben gemaakt.

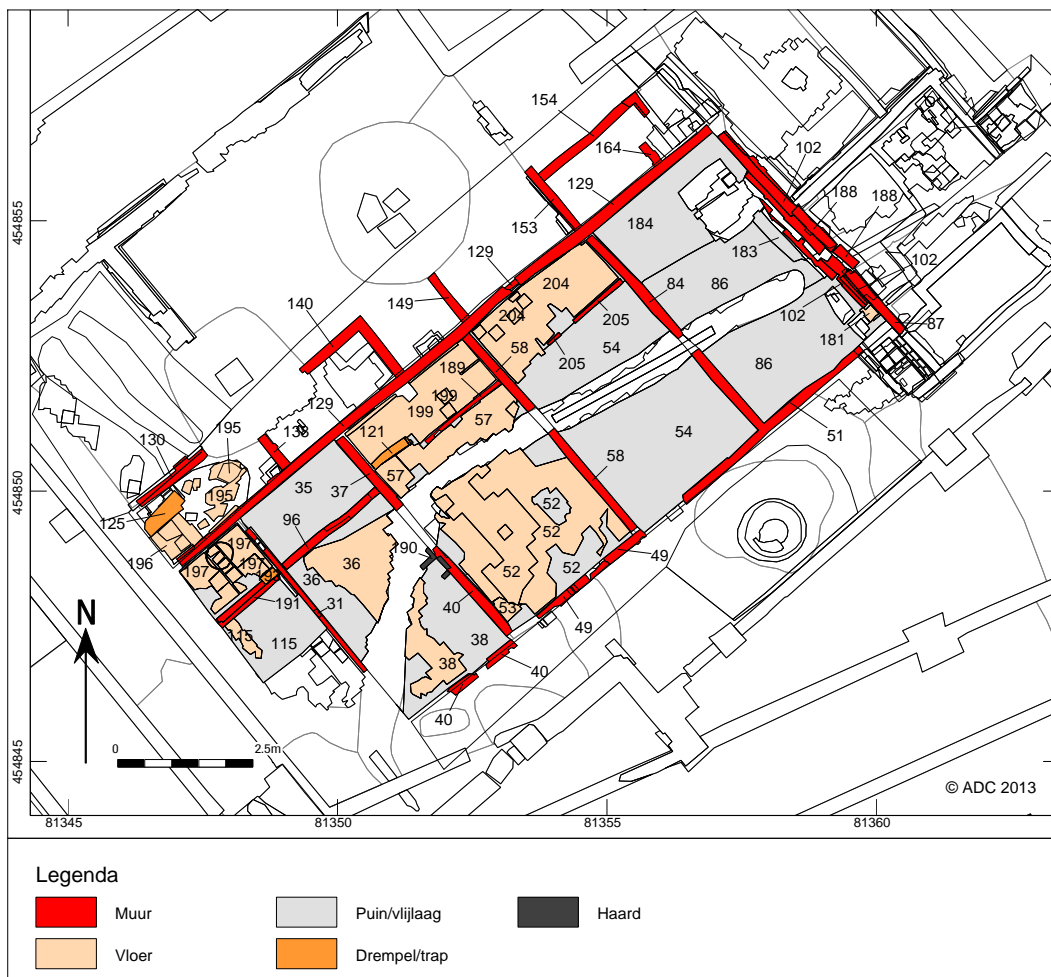
5.4 Fase 4: Vijf hofwoningen achter huis 8 langs de Voldersgracht (1725-1906)

Op het achterterrein van huis 8 werd in de late zeventiende of vroege achttiende eeuw een vijftal kleine hofwoningen gebouwd (afb. 5.6). Het meest oostelijke pand van dit huizenblokje grensde direct aan de achtergevel van huis 8 en lag ten westen van de twee beerkelders. Deze huizen waren zogenaamde *cameren*, kleine lage huizen met één woonlaag. De vijf hofwoningen of cameren zijn noordwest-zuidoost georiënteerd en zijn goed bewaard gebleven ondanks latere sloop- en bouwactiviteiten op het terrein (afb. 5.29). Van de huisjes 4, 5, 6 en 7 is het volledige grondplan aan funderingen bewaard gebleven. Alleen het meest westelijke huis 3 is gedeeltelijk uitgebroken aan de west- en zuidzijde voor de aanleg van funderingen van het warenhuis in 1906. Het huizenblok is niet in één keer in zijn geheel gerealiseerd. De meest westelijke camer, huis 3, is later aangebouwd. De huizen 4, 5, 6 en 7 zijn als één huizenblok gebouwd. Elke camer kent een onderverdeling in twee verschillende ruimten met een woongedeelte in het zuiden en een kleine bijkamer of mogelijke opslagruimte aan de noordkant (afb. 5.30). Tegen de noordgevel aan zijn in een latere fase kleine kelders aangebouwd.

Gezien het feit dat van huis 5 en 6 nog een deel van de drempel van de toegang tot de woning bewaard is gebleven, kan worden opgemaakt dat van de cameren nog de jongste vloerniveaus aanwezig zijn. Dit betekent ook dat voor de bouw van warenhuis Grand Bazar de la Paix de toenmalige bebouwing tot op maaiveldhoogte is gesloopt. De cameren zijn terug te vinden op de kadastrale minuut van 1832.

Afb. 5.29 Sporenoverzicht van het eerste vlak met centraal de vijf cameren van het huizenblok.

Afb. 5.30 Sporenoverzicht van het tweede bewoningsniveau van de vijf cameran van het huizenblok.

Huis 3

Dit is de meest westelijke camer binnen het huizenblok van vijf woningen (afb. 5.6, 5.29 en 5.30). Huis 3 is in een later stadium aangebouwd aan een reeds bestaand huizenblok van vier woningen (huis 4 tot en met 7) en grenst aan de oostzijde aan huis 4 (afb. 5.31). De funderingen van de camer zijn aan de zuid- en westzijde uitgebroken ten behoeve van de aanleg van de funderingen van het warenhuis. Ook is er aan de zuidoost kant een leidingsleuf van het warenhuis door de hofwoning heen aangelegd. Camer 3 is ongeveer 5,25 m lang en de breedte bedraagt minimaal 1,6 m. Aan de hand van de kadastrale minuut uit 1832 kon de breedte van camer 3 achterhaald worden. Deze bedroeg ca. 2,8 m. Intern bedraagt de lengte van de camer ongeveer 4,93 m. Camer 3 is onderverdeeld in een woongedeelte in het zuiden en een kleine bijkamer of opslagruimte in het noorden. Het woongedeelte was waarschijnlijk ongeveer 3,6 bij 2,5 m groot. De bijkamer was ca. 2,5 bij 1,15 m groot.

De gevels van de woning zijn één steens breed behalve de oostgevel. Dat is opvallend, want de scheidingmuur tussen camer 3 en 4 is slechts een half steens breed. Deze half steens brede muur S31 is opgebouwd uit vleesroze bakstenen van 16,5 x 8/7,5 x 4/3 cm. De fundering kent twee versnijdingen en is aan de onderkant ongeveer 23 tot 25 cm breed. De vijf lagen maat bedraagt ca. 24 cm en de tien lagen maat ongeveer 44 cm. In de kleine bijkamer is deze fundering dieper aangelegd dan in het woongedeelte. Mogelijk had deze ruimte oorspronkelijk een functie als opslagruimte of kelder.

Woongedeelte

In het woongedeelte van camer 3 zijn twee vloerniveaus aangetroffen. Beide vloerniveaus bestonden uit een tegelvloer van rode ongeglazuurde plavuizen en waren gefundeerd op een vijlslag of funderingsbed van zand en klein puin. Direct onder de plavuizen lag telkens een laagje schoon zand, mogelijk een egalisatielaag. De tegels van beide vloeren waren allemaal gebroken. Aan de westzijde waren beide

Afb. 5.31 Huis 3 is in een later stadium tegen huis 4 aangebouwd.

vloerniveaus uitgebroken door de insteek van een betonnen fundering S61. De oudste tegelvloer betreft S115 en bestaat uit rode, ongeglazuurde plavuizen van 22,5 x 22 x 4 cm. Dit vloerniveau ligt op ongeveer 0,03 m -NAP. De puinlaag onder de tegelvloer bevat resten van zowel rode als grijze plavuizen, mogelijk restanten van een oudere tegelvloer. De puinlaag is ca. 16 cm dik (tot ongeveer 0,19 m -NAP).

Tegelvloer S115 wordt afgedekt door een ca. 15 cm dikke laag relatief schoon zand met plavuisfragmenten. Hierboven ligt een tegelvloer van rode, ongeglazuurde plavuizen van 23 x 23 x 3 cm groot (S32). Niet alleen zijn alle plavuizen gebroken, maar de vloer is ook op verschillende plaatsen verzakt. Dit vloerniveau bevindt zich op ongeveer 0,18 m +NAP.

In tegenstelling tot de andere camers van het huizenblok is in camer 3 geen (restant van een) bakstenen haard aangetroffen. Mogelijk bevond de haard van camer 3 zich langs de westelijke lange wand van het woongedeelte, net als in camer 7. Zowel camer 3 als camer 7 zijn in een latere fase tegen een reeds bestaand huis aangebouwd en dat was wellicht de reden om de haard aan de westzijde van de camer te plaatsen.

Bijkamer

De kleine bijkamer in het noorden van het huis wordt van het woongedeelte gescheiden door een één steens breed tussenmuurtje S191. Deze bestaat uit vleesroze bakstenen van 16/15,5 x 7,5/7 x 4/3,5 cm. Aan de oostkant is een restant van de drempel aangetroffen, bestaande uit op de kant geplaatste gele ijsselstenen (S193). De drempel markeert de toegang tot de bijruimte en was nog over een lengte van ca. 31 cm bewaard gebleven. De bovenkant van de drempel lag op ongeveer 0,11 m +NAP.

In de bijkamer zijn drie vloerniveaus aangetroffen. Het oudste vloerniveau, S207, bestaat uit zowel orangerode als grijze, ongeglazuurde plavuizen van 22 x 23 cm en 23 x 23 cm. Dit vloerniveau bevindt zich rond 0,23 m -NAP. Aan de oostkant, tegen muur S31 aan, is op de vloer een zwarte aanslag aanwezig van roet en houtskool. Op deze plek werd waarschijnlijk een vuur gestookt. Opvallend aan deze vloer is het relatief grote aantal gave tegels. Circa 30% van de plavuizen is nog heel. De tegels liggen op een ca. 2 cm dikke laag schoon zand met daaronder een puin- of vlijlaag. Deze puinlaag is relatief dik en loopt door tot ca. 0,64 m -NAP.

Boven tegelvloer S207 ligt een ongeveer 15 cm dikke zandlaag met daaronder een laag kalk. Dit vormt de fundering of vlijlaag voor een tegelvloer (S197) van rode en grijze, ongeglazuurde plavuizen van verschillende formaten en een natuurstenen tegel. Er zijn rode plavuizen van 23 x 23 x 3 cm gebruikt maar ook van 29 x 29 x 4 cm. De grijze plavuizen waren ook 23 x 23 cm groot maar 3,5 cm dik. De natuurstenen tegel had afmetingen van 42 x 42 x 4 cm. Op dit vloerniveau, gelegen op ca. 0 m NAP, is een onderste ijzeren ring of hoepel van een ton aangetroffen (S198, afb. 5.32).

Het jongste vloerniveau van deze ruimte wordt gevormd door spoor 30 en bestaat uit op de kant geplaatste bakstenen. Deze vloer ligt ongeveer op 0,09 m +NAP, is erg onregelmatig en deels verzakt. De vloer bestaat uit zowel gele als rode bakstenen. De gele ijsselstenen zijn 17/16,5 x 7 x 3,5 cm groot en de rode bakstenen hebben formaten van 17 x 8/7,5 x 4/3,5 cm. Dit vloerniveau ligt over de voormalige

Afb. 5.32 Tweede vloerniveau van de bijkamer van camer 3.

tussenmuur S191 en drempel S193 heen, die de camer in twee gescheiden ruimten verdeelde. Mogelijk werd deze kleine ruimte bij het woongedeelte van de camer getrokken na de aanbouw van een kelder tegen de noordgevel van het huis aan. De vloer van op de kant geplaatste bakstenen in de bijkamer duidt waarschijnlijk op een verschil in functie ten opzichte van het woongedeelte van de camer.

Huis 4

Deze camer ligt tussen huis 3 en huis 5 in (afb. 5.6, 5.29 en 5.30). De camer is ca. 5,25 m lang en 2,61 m breed. Huis 4 kent een binnenindeling met twee gescheiden ruimten, een woongedeelte aan de zuidkant en een kleine bijkamer of opslagruimte in het noorden. De daadwerkelijke woonoppervlakte binnenshuis gemeten, bedraagt ca. 4,92 m bij 2,28 m. Het woongedeelte is ca. 3,6 m bij 2,28 m groot. De bijkamer is ca. 2,26 m lang en 1,15 m breed. Het woongedeelte van dit huis wordt diagonaal doorsneden door een leidingsleuf van het warenhuis (S9).

De wanden van huis 4 zijn één steens breed, behalve de westgevel S31. Dit vormt een half steens brede scheidingsmuur tussen huis 3 en 4. De funderingen zijn opgebouwd uit zowel vleesroze als gele ijsselstenen. De vleesroze bakstenen hebben formaten van 17,5/16,5 x 8,5/8 x 4 cm en de gele ijsselstenen 16 x 8/7,5 x 4 cm. Mogelijk had de bijruimte oorspronkelijk een functie als opslagruimte of kelder.

Woongedeelte

In het woongedeelte van camer 4 zijn drie vloerniveaus aangetroffen. Het oudste vloerniveau S194 bestond geheel uit rode, ongeglazuurde plavuizen van 23 x 23 x 4 cm. Vrijwel alle tegels zijn gebroken. De tegelvloer ligt op ongeveer 0,12 m -NAP. De tegelvloer is gefundeerd op een ca. 4 cm dikke laag schoon zand met daaronder een zandlaag met veel puin. Boven deze vloer kwam ongeveer halverwege de oostwand S40 van huis 4 een restant van een bakstenen haard tevoorschijn (S190). Het grootste deel van de haard is echter uitgebroken door de aanleg van een leidingsleuf in de twintigste eeuw. De haard was opgebouwd uit rode bakstenen van 19 x 9 x 4 cm en tegen de oostmuur S40 aan waren nog enkele wandtegels bewaard gebleven. De bovenkant van de haardstenen ligt op ca. 0,05 m +NAP. Opvallend genoeg ligt precies onder haard S190 van huis 4 een restant van een oudere haard of oven S232 die aan huis 9 heeft toebehoord.

Tegelvloer S194 wordt afgedekt door een laag kalk met daarboven een laagje schoon zand, met daar weer boven een zandlaag met veel puin, mortel en kalkresten en daar bovenop een ongeveer 3,5 cm dik laagje schoon zand. Boven deze puin- en vlijlagen ligt een tegelvloer S36, S38 en S95 die geheel uit rode, ongeglazuurde plavuizen bestaat van 22,5 x 23 cm en 22,5 x 22 cm met een dikte van 2,5 à 3 cm. Alle plavuizen van deze vloer zijn gebroken. Dit vloerniveau ligt op ongeveer 0,16 à 0,18 m +NAP.

Het jongste vloerniveau in het woongedeelte van camer 4 wordt gevormd door S33 en S39 en ligt tussen 0,21 en 0,32 m +NAP. Dit betreft een vloer van donker oranje tot oranjerode ongeglazuurde plavuizen. Vrijwel alle plavuizen zijn gebroken. Ze hebben formaten van 22,5 x 22,5 en 23 x 23 cm en zijn 3 of 3,5 cm dik. De plavuizen liggen op een ca. 8 cm dikke laag zand.

Bijkamer

De kleine bijruimte werd van het woongedeelte gescheiden door een één steens brede tussenmuur S96. De tussenmuur is opgebouwd uit vleesroze en gele ijsselstenen van 17,5/17/16 x 8/7,5 x 4/3,5 cm. De vijf lagen maat bedraagt ca. 22 cm en de tien laag maat ca. 44 cm. Aan de westkant lag de toegang tot de bijruimte, gemarkeerd door een drempel van op de kant geplaatste gele ijsselstenen van 16,5/16 x 7,5/7 x 3,5 cm (S34). De drempel is ongeveer 56 cm lang.

In deze ruimte werden drie vloerniveaus aangetroffen. Het oudste vloerniveau S246 ligt op ongeveer 0,34 m -NAP en bestaat uit rode, ongeglazuurde plavuizen. De tegelvloer is fragmentarisch bewaard gebleven. De plavuizen zijn 23 x 22 cm en 23 x 23 cm groot en 3 tot 3,5 cm dik. Onder de tegels ligt een dun laagje schoon, zeer fijn zand en daaronder ligt een donkere ophogingslaag met puin (S2006). Uit deze ophogingslaag komt een fragment van een steengoed veldfles uit Frechen uit de eerste helft van de zeventiende eeuw en fragmenten van witbakkend en roodbakkend aardewerk uit de zeventiende eeuw, waaronder delen van een papkom met ringeloordecoratie.⁵²

Tegelvloer S246 wordt afgedekt door een donkere, zandige puinlaag. In deze puinlaag werd ongeveer in het midden van de zuidelijke wand van de bijruimte/opslagruimte een natuurstenen blok aangetroffen op ca. 0,31 m -NAP. Mogelijk betreft dit een voormalige natuurstenen drempel. Het natuurstenen blok is ongeveer 44 x 22 x 8,5 cm groot. De puinlaag wordt afgedekt door een ca. 7 tot 12 cm dikke laag schoon zand. Dit vormt het funderingsbed van zand voor tegelvloer S203. Deze tegelvloer bestaat uit overwegend rode en enkele grijze, ongeglazuurde plavuizen. De tegels zijn 22,5 x 22,5 cm groot en 2,5 cm dik. Een relatief groot aantal tegels is nog heel. Dit vloerniveau bevindt zich tussen ca. 0,14 en 0,22 m -NAP. Boven tegelvloer S203 ligt een donkere, zandige puinlaag met daarboven een ca. 4 tot 6 cm dikke laag zeer fijn schoon zand. In deze puinlaag zijn fragmenten aardewerk en glas en twee metalen objecten gevonden die uit de late negentiende of vroege twintigste eeuw dateren.⁵³ De metalen voorwerpen betreffen een gewicht, een zogenaamd druppelknopgewicht, en een nijptang. Druppelknopgewichten werden gebruikt in de handel en de apotheek, maar het is aannemelijk dat ze ook thuis werden gebruikt. Op het schone zand is een tegelvloer aangelegd van op de kant geplaatste bakstenen (S35). Dit is het jongste vloerniveau in de bijkamer en ligt op ongeveer 0,22 m +NAP. De bakstenen zijn vleesroze van kleur en hebben formaten van 15,5 x 7,5 x 4 cm en 16,5 x 8 x 4 cm. De vloer ligt over tussenmuur S96 heen die de camer voordien in twee gescheiden ruimten verdeelde. Mogelijk werd deze kleine ruimte bij het woongedeelte van de camer getrokken na de aanbouw van een kelder tegen de noordgevel van het huis aan. De vloer van op de kant geplaatste bakstenen in de bijkamer duidt waarschijnlijk op een verschil in functie ten opzichte van het woongedeelte van de camer.

Huis 5

Dit is de middelste woning van het huizenblokje en ligt ingeklemd tussen huis 4 in het westen en huis 6 in het oosten (afb. 5.6, 5.29 en 5.30). De camer is ongeveer 5,17 m lang en ca. 3,18 m breed. Als de woonoppervlakte binnenshuis wordt gemeten, is de camer ongeveer 4,85 bij 2,83 m groot. Huis 5 kent een binnenindeling die bestaat uit twee gescheiden ruimten. Het zuidelijke deel betreft het woongedeelte van de camer met in het noorden een kleine bijkamer of mogelijke opslagruimte. Het woongedeelte heeft een oppervlakte van ca. 3,7 bij 2,83 m. De bijkamer is ca. 2,83 bij 1,15 m groot. Het noordelijke deel van het woongedeelte van het huis wordt over de gehele breedte van de ruimte doorsneden door een leidingsleuf van het warenhuis (S9).

Camer 5 kent één steens brede muren. De funderingen zijn opgemetseld met zowel vleesroze als gele bakstenen van 17/16,5 x 8/7,5 x 4/3,5 cm. De vijf lagen maat bedraagt 23 à 24 cm en de tien lagen maat ligt tussen 45,5 en 47,5 cm. In de zuidwest hoek van het huis is een drempel S48 aangetroffen van op de kant geplaatste gele ijsselsteentjes. De drempel markeert de toegang tot het woongedeelte van het huis. Mogelijk had de bijruimte oorspronkelijk een functie als opslagruimte of kelder.

---

52 Vondstnummer 183.

53 Vondstnummer 30.

Woongedeelte

In het woongedeelte van camer 5 zijn drie vloerniveaus aangetroffen. Het oudste vloerniveau ligt tussen ca. 0,04 en 0,10 m +NAP. Deze tegelvloer S53 en S57 bestaat uit zowel rode als grijze ongeglazuurde plavuizen van 22,5 x 22,5 en 23 x 23 cm en een dikte van 2,5 en 3 cm. De tegelvloer is gefundeerd op een laag schoon zand van ca. 4 cm dik met daaronder een zandlaag met puinresten. De tegelvloer wordt afgedekt door een enkele centimeters dik laagje schoon zand. Hierboven bevindt zich een tweede vloerniveau dat eveneens is opgebouwd uit grijze en rode, ongeglazuurde plavuizen (S52 en S56). De plavuizen zijn 22,5 x 22,5 en 22 x 22 cm groot en 3 cm dik. Dit vloerniveau werd aangetroffen op ca. 0,14 m +NAP en het grootste deel van de plavuizen is gebroken.

Het bovenste en tevens jongste vloerniveau van het woongedeelte van huis 5 is S47 en S55 (afb. 5.33). Het betreft een tegelvloer van zowel rode als grijze, ongeglazuurde plavuizen en ligt op ca. 0,30 m +NAP. De rode plavuizen hebben afmetingen van 23,5 x 24 cm en 22,5 x 22 cm en de grijze plavuizen zijn 22 x 22 en 22,5 x 22,5 cm groot. Ze hebben een dikte van 3 en 3,5 cm. Een groot deel van de plavuizen is gebroken. Tegelvloer S47/S55 en S52/S56 worden van elkaar gescheiden door een laag schoon zand.

Afb. 5.33 *Jongste bewoningsniveau van huis 5.*

Bakstenen haard

Langs de oostelijke lange wand van de camer is een deel van een bakstenen haard (S58 en S93) bewaard gebleven (afb. 5.34). Deze wordt doorsneden door een leidingsleuf S9 van het warenhuis. De haard is opgemetseld met gele ijsselstenen van 16,5 x 8/7,5 x 4/3,5 cm. De oranje tegels in en direct voor de haard zijn zwart beroet. De haard komt vanaf de oostgevel gerekend ongeveer 58 cm de kamer binnen en ligt ongeveer op 0,30 m +NAP. Aan de buitenzijde is de haard bekleed met witte tegels en één enkele Delfts blauwe tegel.

Bijkamer

De bijkamer werd van het woongedeelte van het huis gescheiden door een half steens brede tussenmuur S189. De tussenmuur is opgemetseld met roze bakstenen van 17,5/17 x 8,5/8 x 4 cm en heeft een vijf lagen maat van ongeveer 24 cm. In de zuidwest hoek van deze ruimte kwam onder het stortpakket S277 een drempel van op de kant geplaatste bakstenen tevoorschijn met een lengte van ca. 82 cm (S121). Hier bevond zich de toegang tot de bijruimte/opslagruimte vanuit het woongedeelte van de camer.

De bijkamer is aan de bovenkant volledig dichtgegooid met een donkerbruin tot zwart zandig en licht humeus pakket S122/S277. Dit ca. 17 cm dikke stortpakket zit vol aardewerk, glas en baksteenpuin. Bovenin deze laag is vooral vondstmateriaal uit de negentiende eeuw aangetroffen bestaande uit

roodbakkend aardewerk, Europees porselein en glas.⁵⁴ Hieronder bevinden zich enkele vondsten die gedateerd moeten worden in de periode 1875-1925. In dit pakket is ook een cent gevonden.⁵⁵ De cent is in een slechte conditie en slecht te ontcijferen, maar op basis van de gebruikte stijl lijkt de munt geslagen te zijn in de late regeerperiode van Willem III of het begin van de regeerperiode van Wilhelmina, tussen 1877 en 1907. Mogelijk staat er het jaartal 1886 op de keerzijde. De bijkamer of opslagruimte van camer 5 moet in de late negentiende of vroege twintigste eeuw zijn dichtgestort.

De top van deze laag ligt op ongeveer 0,11 m +NAP. Bij het leegscheppen van deze ruimte kwam bij de noordelijke gevel een tegelwand tevoorschijn (afb. 5.35). De tegels zijn drie lagen hoog bewaard gebleven. Het zijn rode keramische tegels met een rood en een groen glazuur. De tegels hebben formaten van 11 x 11 x 2 cm. Ze zijn in een patroon gelegd, waarbij twee tegels van dezelfde kleur niet naast elkaar geplaatst zijn, maar wel schuin onder en boven elkaar.

Onder de donkere stortlaag S277 ligt op ca. 0,06 m -NAP een plavuizen vloer van rode ongeglazuurde plavuizen S199. Deze zijn 23 x 23 x 3 cm groot en vrijwel allemaal gebroken. Onder de tegelvloer ligt een laag schoon zand als funderingsbed en egalisatielaag.

Afb. 5.34 Zijaanzicht van de bakstenen haard van huis 5.

Afb. 5.35 Deel van de bijkamer van huis 5.

54 Vondstnummer 28.

55 Vondstnummer 124.

Huis 6

Deze camer ligt tussen huis 5 in het westen en huis 7 in het oosten (afb. 5.6, 5.29 en 5.30). Deze camer heeft een oppervlakte van ca. 5,22 m x 3,17 m. Binnenshuis gemeten, is deze woning ca. 4,89 m x 2,77 m groot. De camer kent een onderverdeling in twee ruimten. Het woongedeelte bevond zich in het zuiden en het noordelijke deel van de camer was een bijkamer of opslagruimte. Het woongedeelte heeft een oppervlakte van ongeveer 3,7 bij 2,77 m en de bijkamer is ongeveer 2,77 bij 1,15 m groot. Ongeveer in het midden van de woning wordt camer 6 doorsneden door een twintigste-eeuwse leidingsleuf van het warenhuis (S9).

Camer 6 heeft één steens brede muren die zijn opgebouwd uit roze en gele bakstenen. Deze hebben formaten van 17/16 x 8/7 x 4/3,5 cm met een vijf lagen maat van ca. 23 cm en een tien lagen maat van 46 cm. In de zuidwest hoek bevond zich de toegang tot de woning. Hier werd nog een restant van de drempel van de toegang tot het huis gevonden (S50). Mogelijk had de bijruimte oorspronkelijk een functie als opslagruimte of kelder.

Woongedeelte

Het jongste vloerniveau in het woongedeelte van camer 6 bestaat uit een tegelvloer van rode ongeglazuurde plavuizen S54. Deze vloer ligt op ongeveer 0,12 m +NAP. De plavuizen zijn 22 x 22 cm groot en 2,5 en 3 cm dik. Vrijwel alle plavuizen zijn gebroken en in de zuidoost hoek is een deel van de vloer weggebroken. Hier ligt een donker zandig pakket met puinresten en afval. Uit de top van dit puinpakket in deze hoek komen enkele fragmenten roodbakkend en industrieel wit aardewerk uit de eerste helft van de negentiende eeuw.⁵⁶ Bij het verdiepen en uitgraven van deze laag werden ook twee fragmenten van kleipijpen gevonden met een datering rond 1625-1675.⁵⁷ De tegelvloer ligt op een ca. 4 cm dikke laag schoon zand met daaronder een lichtgrijs tot lichtbruin zandpakket met veel baksteenpuin en mortel. De vlijlaag van tegelvloer S54 ligt tussen ca. 0,00 en 0,08 m +NAP.

Bakstenen haard

Langs de oostelijke lange wand van de camer bevindt zich een bakstenen haard S82/S83. Deze wordt doorsneden door een leidingsleuf van het warenhuis. De haard was maximaal 1,65 m breed en komt ca. 49 cm de camer binnen. De haard is opgebouwd uit gele en vleesroze bakstenen van 18,5 x 9,5 x 3,5 cm en 18 x 8,5 x 3,5 cm. Op de rode plavuizen direct langs de haard is nog een zwarte asaanslag te zien. De bakstenen haard van camer 6 en 7 kende mogelijk een gedeelde schoorsteen. Onder de bakstenen haard zijn restanten van een aspot gevonden. Fragmenten van deze aspot, die niet compleet bewaard is gebleven, werden op twee locaties ca. 90 cm uit elkaar aangetroffen op een diepte tussen ca. 0,42 en 0,50 m -NAP.⁵⁸ De aspot was een pot van roodbakkend aardewerk en bevatte inwendig asaanslag. De pot dateert uit de zeventiende eeuw.

Bijkamer

Het jongste vloerniveau S150 in de bijkamer of opslagruimte bestaat uit op de kant geplaatste bakstenen en is gedeeltelijk afgesmeerd met een grijs cement. De vloer bestaat uit zowel gele als vleesroze bakstenen van 16 tot 18 cm lang, 8 cm breed en 4 cm dik. Dit vloerniveau ligt op ca. 0,21 m +NAP. In het midden is de vloer gedeeltelijk uitgebroken en opgevuld met een donkere zandige laag met puinresten en afval. Er zijn fragmenten van aardewerk, glas en kleipijpen gevonden die hoofdzakelijk uit de eerste helft van de zeventiende eeuw dateren. Aangezien camer 6 pas aan het eind van de zeventiende of het begin van de achttiende eeuw gebouwd is, moet dit afvalpakket van elders van het terrein komen. Uit de onderkant van het puinpakket, vlak boven de rode tegelvloer S204, werden verschillende vondsten aangetroffen. De oudste vondsten dateren uit de tweede helft van de zeventiende en achttiende eeuw en bestaan uit fragmenten van een steengoed kan uit Westerwald (1600-1650), een vrijwel compleet porseleinen beeldje van een hond (1700-1800) en een knikker (1700-1800). Uit ditzelfde pakket komen echter ook vondsten van porselein en industrieel wit aardewerk uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Ook werd er een halve cent gevonden, geslagen onder Willem III in 1886.⁵⁹

⁵⁶ Vondstnummer 69 en 77.

⁵⁷ Vondstnummer 88.

⁵⁸ Vondstnummer 110 en 111.

⁵⁹ Vondstnummer 99.

Onder het puinpakket bevond zich een tweede vloerniveau dat volledig bestond uit rode ongeglazuurde plavuizen S204. Bijna alle tegels van deze vloer zijn gebroken en de vloer ligt heel onregelmatig en is deels verzakt. Dit vloerniveau ligt op ongeveer 0,02 m -NAP. De plavuizen zijn 22 x 22 cm groot en 3,5 en 4 cm dik. Pas bij het verdiepen naar dit niveau kwam de half steens brede scheidingsmuur S205 tussen woongedeelte en bijruimte tevoorschijn, opgebouwd uit bakstenen van 17 x 8,5 x 4,5 cm. Mogelijk werd de kleine bijruimte bij het woongedeelte van de camer getrokken na de aanbouw van een kelder tegen de noordgevel van het huis aan. De later aangelegde vloer van op de kant geplaatste bakstenen in de bijkamer (S150) wijst nog wel op een verschil in functie ten opzichte van het woongedeelte van de camer. Onder de oudste tegelvloer is een duit gevonden, maar deze was zelfs na reiniging niet leesbaar.⁶⁰ Over het algemeen zijn duiten te dateren tussen 1590 en 1800.

Afb. 5.36 Restant van een bakstenen haard van huis 6.

Huis 7

Camer 7 grenst in het oosten aan de achtergevel van het grotere pand aan de Voldersgracht en ligt direct ten westen van de twee beerkelders van huis 8 (afb. 5.6, 5.29 en 5.30). Aan de westzijde grenst deze camer aan huis 6. Camer 7 meet ca. 5,13 x 3,30 m. Binnenshuis heeft deze woning een oppervlakte van ongeveer 4,77 x 2,88 m. De camer was opgedeeld in een woongedeelte in het zuiden en een bijkamer of mogelijke opslagruimte in het noorden. Het woongedeelte was ca. 3,7 m lang en ongeveer 2,88 m breed. De bijkamer was ca. 2,88 bij 1,15 m groot. De camer wordt in het midden van het woongedeelte doorsneden door een leidingsleuf van het warenhuis (S9).

Huis 7 kent één steens brede muren die zijn opgebouwd uit roze en gele bakstenen. Deze hebben formaten van 17/16 x 8/7 x 4/3,5 cm met een vijf lagen maat van ca. 23 cm en een tien lagen maat van 46 cm. Mogelijk had de bijruimte oorspronkelijk een functie als opslagruimte of kelder.

Woongedeelte

Het jongste vloerniveau van het woongedeelte van camer 7 is S86. Het betreft een tegelvloer van rode ongeglazuurde plavuizen waarvan er veel gebroken zijn. De plavuizen zijn 22 x 22 en 22,5 x 22,5 cm groot en 3 en 3,5 cm dik. De vloer ligt op ongeveer 0,15 m +NAP en is gefundeerd op een ca. 4 cm dikke laag schoon zand. Hieronder ligt een zandige puinlaag S97 van lichtbruin grijs zand met baksteenresten en mortel. Deze laag ligt op ongeveer 0,06 m +NAP. Onder een relatief dik puinpakket kwamen geen vloerniveaus meer tevoorschijn, behalve een klein restant in de zuidwest hoek van het woongedeelte van de camer. Hier lag op ca. 0,05 m -NAP een klein deel van een tegelvloer van rode ongeglazuurde plavuizen. Deze hadden een formaat van 23 x 23 x 2,5 cm en waren grotendeels gebroken.

⁶⁰ Vondstnummer 172.

In de zuidoost hoek van camer 7 kwam onder de vloer van het woongedeelte een kleine vierkante afvoerput tevoorschijn (S180 en S181). De afvoerput is gemetseld met gele ijsselstenen van 16 x 8 x 4 cm. Aan de zuidoost zijde is de put deels uitgebroken. De locatie binnenshuis lijkt opvallend, maar niet als bedacht wordt dat de afvoerput gesitueerd is langs de achtergevel van huis 8 en bij dit huis heeft gehoord. De zuidoost zijde lijkt uitgebroken te zijn toen de zuidelijke fundering van de hofwoningen werd aangelegd aan het eind van de zeventiende of aan het begin van de achttiende eeuw. Mogelijk heeft de afvoerput geloosd op de vrijwel direct hiernaast gelegen beerkelder.

Bakstenen haard

Ongeveer in het midden van de westelijke lange wand van de camer bevindt zich de bakstenen haard S85. Deze is voor een groot deel uitgebroken door een leidingsleuf van het warenhuis. De haard is opgebouwd uit gele en rode bakstenen van respectievelijk 18,5 x 8 x 3 cm en 16,5 x 8,5 x 3 cm. Camer 6 en 7 hadden een bakstenen haard met waarschijnlijk een gedeelde schoorsteen. Precies onder deze bakstenen haard kwam op ca. 0,13 m -NAP een aspot tevoorschijn die in de voormalige vloer was ingegraven. Gezien de ligging onder de haardwand lijkt dit de directe voorganger van de bakstenen haard met schoorsteen te zijn. Opvallend aan deze vondst is dat het een doofpot van roodbakkend aardewerk betreft die als aspot is ingegraven.⁶¹ De doofpot dateert uit de zeventiende eeuw. In de als aspot gebruikte doofpot zijn twee pijpenstelen gevonden met een datering in het tweede en derde kwart van de achttiende eeuw.

Wat opvalt is dat de bakstenen haard van huis 7 als enige van alle hofwoningen aan de westzijde van het huis gesitueerd was. Dit heeft waarschijnlijk te maken met de ligging van camer 7 direct achter en grenzend aan het reeds bestaande grote pand aan de Voldersgracht (huis 8).

Bijkamer

Het jongste vloerniveau van de bijkamer is S101 en bestaat grotendeels uit rode en enkele grijze ongeglaazuurde plavuizen. De vloer is behoorlijk verzakt en vrijwel alle tegels zijn gebroken. De verzakking lijkt veroorzaakt door een hieronder gelegen afvalkuil S224 met houtskool en botresten. Hieruit kwam één fragment zeventiende-eeuws roodbakkend aardewerk. De plavuizen zijn 23 x 22 en 22,5 x 22,5 cm groot. In het zuidwesten van de bijkamer ligt de drempel van de toegang tot de bijkamer vanuit het woongedeelte. De drempel is opgemetseld met gele ijsselstenen van 16 x 8/7,5 x 4/3,5 cm groot. De drempel is ongeveer 49 cm breed en over tegelvloer S101 heen gelegd. De vloer ligt tussen ca. 0,02 en 0,15 m -NAP. Onder de tegelvloer ligt een puinlaag S98 op ca. 0,13 m -NAP.

Op ongeveer 0,36 m -NAP werd een vloer of straatniveau aangetroffen van bakstenen (S184). Deze bevindt zich op het niveau van de onderste versnijding van de fundering van camer 7 en moet dus bij een ouder gebouw of bewoningsfase hebben gehoord, waarschijnlijk bij huis 8.

Kelders langs de noordgevel van het huizenblok

Ten noorden van de hofwoningen zijn kelders aangebouwd tegen de noordgevel van het huizenblok aan (afb. 5.6, 5.29 en 5.30). De keldermuren staan koud tegen de noordgevel van het huizenblok aan en zijn dus niet tegelijkertijd met de cameren gebouwd. In de meeste kelders is vastgesteld dat de versnijdingen van de fundering van de noordgevel S129 zelfs zijn weggehakt voor de bouw van de kelders. Aan de noordzijde zijn de kelders deels verstoord door de ingraving van twee grote betonnen poeren van het warenhuis (S145 en S151). Bij camer 3, 4 en 5 lijkt sprake te zijn geweest van een gedeelde kelder, terwijl camer 6 en 7 elk een eigen kelder hadden.

In de ophogingslaag S2008 onder de kelders zijn fragmenten roodbakkend aardewerk gevonden, onder andere van een grape, gedateerd in de periode 1525-1575. Deze vondsten komen onder het funderingsniveau van huis 10 vandaan.

Kelder van camer 3 en 4

Camer 3 en 4 kenden een gedeelde kelder (afb. 5.37). Deze is aan de westzijde en aan de noordoost kant uitgebroken door de aanleg van funderingen van het warenhuis. De kelder is minimaal 2,5 m lang en ca. 1,1 m breed. De keldermuren S130 en S138 zijn één steens breed, maar verschillen in opbouw en

⁶¹ Vondstnummer 113.

gebruikte baksteen. Kelder muur S138 is opgebouwd uit vleesroze en gele ijsselstenen van 18 x 9/8 x 4 cm en kent een vijf lagen maat van 27 cm en een tien lagen maat van 54 cm. Kelder muur S130 is ook opgebouwd uit vleesroze en gele ijsselstenen, maar deze zijn 16,5/16 x 8/7,5/7 x 4/3 cm met een vijf lagen maat van 23 cm en een tien lagen maat van 46,5 cm. Dit verschil kan wellicht als volgt verklaard worden. Camer 3 is later aangebouwd aan een reeds bestaand huizenblokje. Mogelijk bestond de kelder van camer 4 reeds toen huis 3 werd aangebouwd. In dat geval is kelder muur S130 later aangebouwd aan de bestaande kelder muur S138 en verklaart dit het verschil in gebruikte bakstenen.

In de noordwest hoek van de kelder is een trap gevonden die toegang gaf tot de kelder (S125). De twee traptreden bestaan uit op de kant geplaatste gele ijsselstenen van 17/16 x 8 x 4 cm. De kelder was opgevuld met een zandige puinlaag S126. Hieronder was nog een deel van de keldervloer bewaard gebleven op ca. 0,25 m -NAP (S127 en S195). Direct voor de trap was de tegelvloer nog intact. De vloer bestond uit zowel rode als grijze ongeglazuurde plavuizen, maar er zijn ook natuurstenen tegels in verwerkt. De rode plavuizen zijn 23 x 23 x 3,5/4 cm groot. Onder de grijze tegels bevindt zich een exemplaar van ca. 35 x 34 cm. Boven de tegelvloer werden in de puinlaag S196 fragmenten roodbakkerend aardewerk, faience en kleipijpen gevonden uit de achttiende eeuw. Onder de plavuizen vloer lag een laag relatief schoon zand met kleine puin- en mortelresten.

In de zuidoost hoek bevond zich op de tegelvloer een vierkant stuk natuursteen S128.⁶² De precieze functie hiervan is onduidelijk. Mogelijk representeert het een vrij groot deel van een goot.

Afb. 5.37 Kelder ten noorden van camer 3 en 4 met rechts bovenin de keldertrap.

Kelder van camer 4 en 5

Ten noorden van camer 4 en 5 bevindt zich een kelder die wordt gevormd door kelder muur S138 en S140. De kelder is ongeveer 2,5 bij 1,1 m groot. De kelder muren S138 en S140 zijn één steens breed en opgemetseld uit vleesroze en gele ijsselstenen van 18 x 8,5 x 4 cm. De vijf lagen maat van muur S140 bedraagt 27 cm. In de noordoost hoek van de kelder bevindt zich de fundering van een trap (S142), die

62 Vondstnummer 33.

toegang verschafte tot de kelder. De trapfundering is opgebouwd uit gele ijsselstenen van 17 x 8 x 4 cm. In de kelder zijn twee vloerniveaus aangetroffen. Het jongste vloerniveau bestaat uit rode ongeglazuurde plavuizen van 22 x 22 x 3,5 cm en ligt op ca. 0,22 m -NAP. Alle plavuizen zijn gebroken. Hieronder lag op ongeveer 0,30 m -NAP een tweede vloerniveau. Deze bestond uit gele en vleesroze bakstenen van 17/16 x 8/7 x 4/3,5 cm.

Direct ten oosten van de kelder is tegen de noordgevel van camer 5 aan een bakstenen trap gemetseld (S148). De trap bestond uit drie treden en was opgebouwd uit gele en roze bakstenen van 17 x 8 x 4 cm. De bovenste traptrede ligt op ca. 0,03 m +NAP, de tweede op 0,07 m -NAP en de derde op ongeveer 0,11 m -NAP. Mogelijk is deze trap aangelegd om vanuit de bijruimte van de camer sneller toegang tot de kelder te verkrijgen, aangezien de ingangen van in ieder geval camer 5 en 6 zich aan de zuidzijde van de woning bevond.

De kelder van camer 6

Camer 6 had een kelder over de volledige breedte van de woning, namelijk ca. 2,5 m lang. Van de noordelijke keldermuur is geen enkel spoor teruggevonden, maar vermoed wordt dat alle kelders ongeveer gelijke afmetingen kenden en dat de breedte dus ca. 1,1 m geweest moet zijn. De keldermuren S149 en S153 waren één steens breed en opgebouwd uit gele en vleesroze bakstenen van 16 x 8/7 x 4/3,5 cm. De vijf lagen maat bedraagt 24 cm.

De kelder van camer 7

Bij camer 7 hoort een kelder die niet over de volledige breedte van de woning is aangelegd. Waarschijnlijk hangt dit samen met de ligging van camer 7 direct achter het grote pand langs de Voldersgracht, huis 8. De kelder is ongeveer 2,2 m lang en 1,1 m breed en kent één steens brede muren. De keldermuren S153 en S154 staan in koud verband tegen elkaar aan, maar kennen wel eenzelfde opbouw. Beiden zijn gemetseld met gele en roze bakstenen van 17,5/16 x 8/7,5 x 4/3,5 cm met een vijf lagen maat van ca. 23 en 24 cm.

Keldermuur S164 is één steens breed en staat koud tegen de gevel van camer 7 aan. De muur is opgebouwd uit gele ijsselstenen van 16 x 7 x 3,5/3 cm. De functie is niet geheel duidelijk. Mogelijk hangt dit samen met een binnenindeling van de kelder of wellicht met een fundering van een trap of toegang. Direct ten oosten hiervan is een mogelijk straatje aangetroffen van op de kant geplaatste bakstenen. De bakstenen zijn geel en oranje van kleur en meten 16,5/16 x 8/7 x 4 cm. Dit straatniveau ligt op ongeveer 0,01 m +NAP.

Afb. 5.38 Zicht op de noordgevel van het huizenblok na afbraak van de kelders.

Afb. 5.39 Opgravingsvlak gezien vanuit de lucht met centraal de vijf cameran en op de voorgrond de twee beerkelders van huis 8.

Afb. 5.40 Luchtfoto in meer detail met sporen van camer 3 tot en met 7 met aangebouwde kelders in het midden, huis 8 met beerkelders op de voorgrond en rechtsboven huis 10.

Afb. 5.41 Detail van de kadastrale minuut uit 1832 met in rood omlind het opgravingsgebied.

Afb. 5.42 Allesporenkaart geplot op de kadastrale minuut van 1832.

5.5 Fase 5: Huis 2 (ca. 1850-1906)

Op nauwelijks 5 m ten westen van het huizenblok met hofwoningen werden de resten aangetroffen van een bakstenen gebouw (huis 2, afb. 5.6 en 5.43). Van huis 2 zijn een deel van de westgevel en van de zuidgevel aangetroffen. De oostgevel en noordgevel zijn uitgebroken ten behoeve van de bouw van warenhuis Grand Bazar de la Paix. Ook een deel van de westgevel is verstoord ter plaatse van een betonnen funderingspoer of -voet van het warenhuis. Hierdoor is de grootte van het huis niet meer te reconstrueren, maar huis 2 meet minimaal 7,8 bij 3,7 m. Ten behoeve van de bouw van huis 2 heeft men de volledige bouwkuip uitgegraven en opgevuld met schoon zand. Dit is de enige structuur binnen het plangebied waarbij dat is aangetroffen. De fundering van huis 2 is volledig opgebouwd uit machinale bakstenen. De stenen zijn oranje-rood van kleur en hebben afmetingen van 21 x 10,5/10 x 5/4,5 cm. Het gebruik van machinale bakstenen wijst op een datering van huis 2 in de tweede helft van de negentiende eeuw.

De muren waren anderhalf steens breed. Op meerdere plekken zijn scheuren in de fundering aanwezig die waarschijnlijk kunnen worden toegeschreven aan de sloop- en bouwactiviteiten ten behoeve van het warenhuis. Aan de binnenzijde van de zuidmuur is een zwart geblakerde plek op de muur aanwezig, de vermoedelijke locatie van een voormalige haard. Van een eventuele haardplaats zelf zijn geen tastbare overblijfselen gevonden.

Langs de westgevel van huis 2 is een bakstenen goot S25 aangelegd die bij de zuidwest hoek van het huis uitkomt in een bakstenen afvoerput S24. De wand van de goot is half steens breed en de afwateringsgoot zelf is ca. 13 cm breed. De afvoerput is opgemetseld met paarse machinale bakstenen van 21 x 10 x 5 cm. De put is ongeveer 67 bij 41 cm groot en meet intern ca. 35 bij 19 cm.

Kuil S114

Direct ten westen van huis 2 is een kuil aangetroffen. De kuil is ovaal van vorm en meet ca. 1,9 bij 0,77 m. De kuil lag op ongeveer 0,22 m -NAP en was ca. 8 cm diep. In de kuil zijn twee pijpenstelen gevonden uit de achttiende eeuw en een fragment vensterglas dat gedateerd is tussen 1850 en 1950. De datering van het vensterglas komt goed overeen met de datering van huis 2.

Op de kadastrale kaart van 1832 is dit terrein geheel onbebouwd (afb. 5.41).

Afb. 5.43 Zuidwest hoek van huis 2.

5.6 Fase 6: Grand Bazar de la Paix (vanaf 1906)

In 1906 wordt in het plangebied het warehouse Grand Bazar de la Paix gebouwd. Ten behoeve van de bouw van het warehouse werden alle woonhuizen in het gebied gesloopt. In de jaren twintig van de vorige eeuw werd de Grote Marktstraat aangelegd. Hierdoor ontstond voor de Grand Bazar de la Paix de mogelijkheid om met een kleine uitbreiding een tweede prominente gevel voor het warehouse te ontwikkelen die tevens beter aansloot op de oriëntatie van de Grote Marktstraat. Deze oriëntatieverschuiving is goed te zien aan de funderingen in het meest zuidelijke deel van de opgravingsput. Deze uitbreiding werd in 1930 gerealiseerd. Van het warehouse zijn zowel gemetselde funderingen als funderingen of poeren/voeten van gestort beton (gewapend met ijzeren stangen) gevonden. Hoewel het huidige plangebied niet onderkelderd is, hebben de funderingen van het warehouse wel voor een diepe verstoring van het bodemarchief gezorgd. Ondanks dat zijn de huizen 3 tot en met 8 toch goed bewaard gebleven. Van deze huizen was het vloerniveau veelal nog bewaard gebleven en in een enkel geval werd zelfs de drempel van de ingang van het huis teruggevonden. Hieruit blijkt dat men voorafgaand aan de bouw van het warehouse de bestaande bebouwing tot op het maaiveld heeft afgebroken. Vervolgens heeft men het terrein geëgaliseerd en mogelijk ook opgehoogd met puin en zand. Dit lijkt te worden bevestigd door het aantreffen van een pvc-buis die is aangelegd in het jongste vloerniveau van de huizen 3 tot en met 8.

Dat niet alles hoefde te wijken voor de bouw van het warehouse blijkt uit de aangetroffen waterkelder in het noordelijke deel van het plangebied. De zuidwest hoek van de waterkelder is uitgebroken voor de aanleg van een fundering van het warehouse. De sloop van de waterkelder zal ofwel de nodige moeite hebben gekost of men kwam tot de conclusie dat deze constructie dermate sterk en solide was, dat deze onderdeel uit kon maken van de nieuwe fundering. De bakstenen van de reeds gesloopte zuidwest hoek werden hergebruikt en enigszins grof en onregelmatig boven de bestaande waterkelder gemetseld. Het reeds gesloopte deel van de waterkelder kwam een fundering voor in de plaats van gestort beton.

6 Vondstmateriaal

Bij het proefsleuvenonderzoek en de opgraving zijn in totaal meer dan 8.000 vondsten verzameld met een gezamenlijk gewicht van meer dan 213 kg. In tabel 6.1 staat een overzicht van de verzamelde vondstcategorieën met hun aantallen en totaalgewicht. De grootste vondstgroep bestaat uit aardewerk, op enige afstand gevolgd door glas, klei pijpen en dierlijk bot.

Tabel 6.1 Overzicht van de verzamelde vondstcategorieën in aantal en gewicht.

Vondsttotalen IVO-P + DAO		
INHOUD	Totaal aantal	Totaal gewicht (gr)
Aardewerk	4689	12.1221,5
Baksteen	1	780
Bouwmateriaal	8	911,9
Dakpan	1	77
Glas	1074	11.245,5
Houtskool	142	120
Hout	91	571
Keramisch object	12	521,4
Metaal koper	56	308,1
Metaal ijzer	53	6745,5
Metaal lood	20	439,8
Metaal	26	536
Dierlijk bot	750	11911
Leer	23	446
Schelp	38	842,5
Bot (heft)	1	53
Klei pijp	928	3905,9
Ijzerslak	3	66,9
Natuursteen	78	33.983
Tegel	184	18.920,3
Onbekend	3	18
Totaal	8181	213.624,3

6.1 Aardewerk, glas en klei pijpen

S. Ostkamp

Tijdens de door ADC ArcheoProjecten uitgevoerde opgraving aan de Grote Marktstraat 44-46 in Den Haag is een grote hoeveelheid vondsten aangetroffen. In totaal zijn niet minder dan 6.583 fragmenten van gebruiks aardewerk, glas, keramische objecten en klei pijpen verzameld. Deze vondsten hebben een gezamenlijk gewicht van 127 kg. Hiervan bestaat verreweg het grootste deel uit aardewerk en keramische objecten: 4.598 scherven met een totaalgewicht van ruim 112 kg. Het gemiddelde gewicht, zo'n 24 gram per scherv, is relatief laag voor een stadskernonderzoek. Toch is het materiaal doorgaans goed geconserveerd. Het relatief lage gewicht per scherv lijkt (onder meer) te zijn veroorzaakt door een groot aantal (soms zeer kleine) porseleinscherven uit een achttiende-eeuwse beerput. De 1.089 glasscherven wegen gezamenlijk 10,4 kg, terwijl de 916 aangetroffen fragmenten van klei pijpen ruim 3,8 kg wegen. Tijdens de uitwerking is al het vondstmateriaal uit de zojuist beschreven vondstcategorieën beschreven naar baksel of materiaal soort, naar functie groep en indien mogelijk naar specifiek typenummer. Hierbij is gebruik gemaakt van het Deventer-systeem, waarop verderop nader zal worden ingegaan. Tijdens de evaluatiefase volgend op de eerste algemene bewerking van de vondsten is geconstateerd dat er te weinig budget was om al het materiaal in gelijke mate van detail te beschrijven. Dit betekende in de praktijk dat van de vondsten uit de tijdens het onderzoek aangetroffen beerputten slechts een selectie kon worden bewerkt. Door de inzet van Allard van Helbergen, die op vrijwillige basis al het materiaal uit deze contexten puzzelde tot complete voorwerpen, was het echter toch mogelijk om ook deze

contexten integraal te beschrijven. Om toch binnen de grenzen van het budget en de tijdsplanning te blijven, zijn de vondsten uit deze contexten daaropvolgend gedetermineerd volgens de methode van het Minimum Aantal Exemplaren (MAE), zonder verder te letten op het aantal scherven of het gewicht van de afzonderlijke voorwerpen. Van de overige vondsten is het aantal scherven per baksel en per functiegroep, en indien mogelijk het specifieke typenummer, vastgesteld. Hierbij is weer geen rekening gehouden met het aantal voorwerpen waarvan deze scherven afkomstig zijn. Omdat het overige vondstmateriaal vrijwel zonder uitzondering sterk gefragmenteerd is, zou het overigens sowieso vrijwel onmogelijk zijn geweest om een MAE te bepalen. Hoewel het resultaat van de gekozen werkwijze heeft geleid tot verschillende uitkomsten voor de verschillende contexten was het op deze manier wel mogelijk al het materiaal uit de opgraving te documenteren en voor verder onderzoek te ontsluiten.

6.1.1 Het Deventer-systeem

Om de vondsten die tijdens het onderzoek aan de Grote Marktstraat zijn verzameld te kunnen vergelijken met vondsten die elders in ons land tevoorschijn kwamen en nog zullen komen, is het noodzakelijk dat ze typologisch op een standaardwijze worden ingedeeld en beschreven. Met als doel tot een dergelijke standaard te komen, is in 1989 het zogenaamde Deventer-systeem geïntroduceerd.⁶³ De doelstellingen van dit systeem zijn meervoudig. Enerzijds kunnen met behulp van dit instrument op een snelle en eenvoudige wijze (fragmenten van) middeleeuwse en vroegmoderne voorwerpen van glas en keramiek worden ingedeeld en beschreven. Anderzijds ontstaat door met deze standaard te werken gaandeweg een steeds groter wordende referentiecollectie voor de beschrijving van vondstgroepen uit de genoemde periodes. Op basis van de aan dit systeem gekoppelde inventarislijsten van beschreven vondstgroepen kan onder meer statistisch onderzoek worden verricht naar het bij de diverse sociale lagen behorende aardewerken en glazen bestanddeel van het huisraad. Ook kunnen regionale verschillen in het aardewerkspectrum in kaart worden gebracht. Op dit moment bestaat al een aanzienlijke reeks van aan deze standaard gekoppelde publicaties.

De classificatie van aardewerk en glas met behulp van het Deventer-systeem volgt een vast stramien. Eerst worden de keramiek- en glasvondsten per vondstcontext naar de daarin voorkomende baksels/ materiaalsoort (glas) uitgesplitst. Vervolgens worden per baksel of materiaalsoort codes toegekend aan de individuele objecten. Op basis hiervan wordt per context een tellijst van het MAE samengesteld of vindt een schatting van het aantal potindividen plaats op basis van de bewaard gebleven randpercentages (*Estimated Vessel Equivalents* of kortweg EVE's). Zoals eerder uiteen is gezet, is het materiaal dat afkomstig is uit enkele gesloten contexten zoveel mogelijk tot complete voorwerpen gepuzzeld, waarna deze contexten volgens de methode van het MAE gekwantificeerd zijn. Van alle overige scherven zijn per vondstgroep de afzonderlijke pottypen bepaald, waarna het aantal scherven is geteld.

De aan de verschillende voorwerpen toegekende Deventer-systeem codes bestaan uit de drie volgende elementen: het baksel of de materiaalsoort (glas), het soort voorwerp en het op dat specifieke model betrekking hebbende typenummer. Zo krijgt een pispot van roodbakkend aardewerk (r) de codering: r-pis(pot)-, gevolgd door een typenummer (bijvoorbeeld r-pis-2). Het typenummer is uniek voor een bepaalde vorm. Wanneer een model nog niet eerder is beschreven, krijgt het een nieuw typenummer, dat vervolgens in een centraal bestand wordt opgenomen.⁶⁴ Door middel van de aan de voorwerpen toegekende codes kunnen deze vergeleken worden met soortgelijke objecten die eerder binnen het Deventer-systeem zijn gepubliceerd.

Naast inventarislijsten waarin het gedetermineerde aardewerk is gekwantificeerd, is in een aan het Deventer-systeem gekoppelde publicatie altijd een catalogus van de (belangrijkste) aardewerkvondsten opgenomen. Het doel van zo'n catalogus is om een zo representatief mogelijk beeld te geven van het aardewerkspectrum uit het onderzoek. Door de directievoerder is in dit geval echter besloten om geen uitgebreide catalogus van de vondsten op te laten stellen. Voor dit onderzoek zal de catalogus daarom beperkt blijven tot de nieuw aangetroffen aardewerk- en glastylen en een enkele uitzonderlijke vondst (zie bijlage 5).

---

⁶³ Clevis & Kottman 1989.

⁶⁴ De centrale database achter het Deventer-systeem wordt beheerd door de Stichting Promotie Archeologie (SPA) in Zwolle.

6.1.2 Het aardewerk, het glas en de kleipijpen

Wanneer we de vondsten uit de opgraving, met uitzondering van die uit de gesloten contexten, naar baksel en materiaalsoort uitsplitsen, ontstaat het volgende beeld (tabel 6.2). Wat direct opvalt, is de enorme hoeveelheid kleipijpen uit het onderzoek. De grote omvang van deze groep wordt veroorzaakt door de kleipijpen uit één van de beerputten. Om te voorkomen dat de aantallen kleipijpen het MAE van deze contexten zou verstoren, zijn deze net als de overige vondsten alleen geteld zonder een MAE te bepalen. In het verdere betoog over de aardewerkbaksels blijven de kleipijpen daarom verder buiten beschouwing.

Tabel 6.2 Het aantal scherven uit de niet gesloten contexten uitgesplitst naar baksel en materiaalsoort.

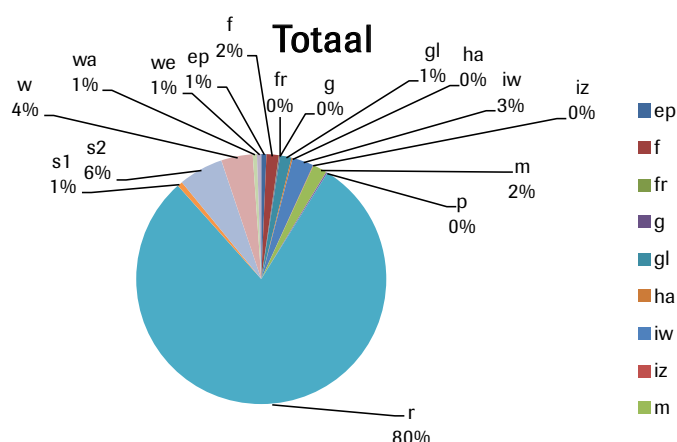
Europees porselein (ep)	11
Faience (f)	26
Franse faience (fr)	1
Grijsbakkend aardewerk (g)	2
Glas (gl)	24
Hafneraardewerk (ha)	3
Industrieel wit aardewerk (iw)	45
Industrieel zwart aardewerk (iz)	1
Majolica (m)	30
Porselein (p)	3
Pijpaarde (py)	1053
Roodbakkend aardewerk (r)	1309
Steengoed zonder oppervlaktebehandeling (s1)	11
Steengoed met oppervlaktebehandeling (s2)	95
Witbakkend aardewerk (w)	67
Werra-aardewerk (wa)	9
Weseraardewerk (we)	9
Eindtotaal	2699

6.1.3 De vondsten uit de verschillende bewoningsfasen

Tabel 6.3 Aantal vondsten uitgesplitst naar hun begindatering.

1300	2
1350	26
1400	14
1450	339
1475	19
1500	183
1525	14
1550	106
1575	41
1580	8
1600	679
1625	147
1650	32
1675	6
1700	61
1725	867
1750	3
1775	4
1800	96
1850	33
1875	19
Eindtotaal	2699

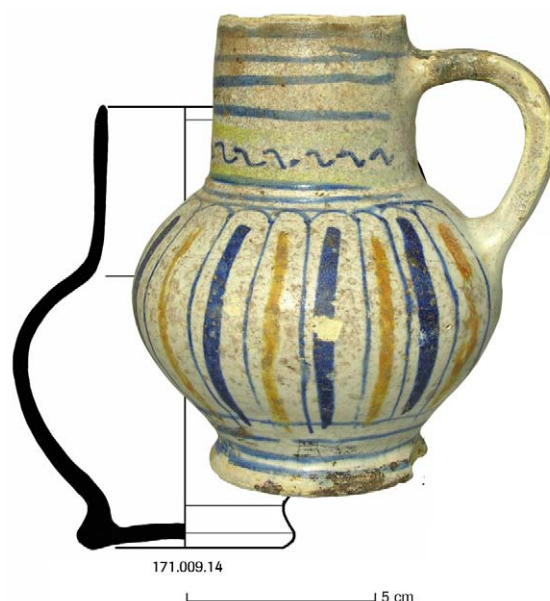
In tabel 6.3 zijn alle vondsten uit de niet gesloten contexten en alle kleipijpen uit het onderzoek uitgesplitst naar hun begindatering, zonder dat daarbij rekening is gehouden met de vondstcontexten waaruit het materiaal tevoorschijn kwam. Hieruit ontstaat een eerste indruk van de bewoningsintensiteit op de onderzoekslocatie. De oudste vondsten dateren uit de veertiende eeuw. Een enkele aanvangsdatering van 1300 zou erop kunnen wijzen dat de bewoning al voor het midden van de veertiende eeuw op gang is gekomen. Eerder lijkt hier echter sprake te zijn van de algemene looptijd van de bakselgroep grijsbakkend aardewerk. De vaak sterk gefragmenteerde scherven uit deze periode zijn eenvoudigweg niet exacter te dateren dan de looptijd van de bakselgroep waartoe ze behoren. Omstreeks het midden van de veertiende eeuw moet het terrein voor bewoning geschikt zijn gemaakt. Onder het steengoed uit Siegburg zijn enkele fragmenten die zonder twijfel uit dit tijdvak stammen. Toch lijkt de bewoning eerst goed in de tweede helft van de vijftiende eeuw op gang te zijn gekomen. De vondsten uit de Late Middeleeuwen hangen samen met de ontginning, de ingebruikname en de vroegste ophogingen van het terrein. Twee greppels die mogelijk met de ontginning van het terrein samenhangen, lijken tevens als perceelsgrenzen te hebben gefunctioneerd. Helaas ontbreken contexten die meer zijn dan een aanwijzing voor bewoningsactiviteiten in deze periode. De vondsten zijn gering in aantal en doorgaans sterk gefragmenteerd. Omdat er geen contexten zijn aangetroffen die meer dan een uiterst schuimer beeld verschaffen van de materiële cultuur van de bewoners worden de vondsten uit deze periode hier niet verder uitgewerkt. Het globale inzicht dat hieruit zou volgen is immer meer dan bekend uit eerder uitgevoerd onderzoek. De vondsten zijn vooral van belang voor de datering van de contexten waar ze uit tevoorschijn kwamen en hun dateringen zullen dan ook vooral hun dienst bewijzen in het hoofdstuk waar de sporen en de structuren worden beschreven (hoofdstuk 5).

Afb. 6.1 De aardewerk- en glasvondsten (uitgezonderd tabakspijpen) uit de niet gesloten contexten van het onderzoek, uitgesplitst naar percentage (N 1646). ep = Europees porselein; f = faience; fr = Franse faience; g = grijsbakkerij; gl = glas; ha = Hafner aardewerk; iw = industrieel witbakkende; iz = industrieel zwart; m = majolica.

Rond het midden van de vijftiende eeuw zien we opnieuw een toename in het aantal vondsten. Ook nu lijkt de toename echter vooral het gevolg te zijn van de begindateringen van bepaalde vormen en bakselgroepen, en dan met name in roodbakkerij en geglazuurd steengoed. Veel vormen komen vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw voor en blijven dan tot in de vroege zestiende eeuw in gebruik. Pas omstreeks het midden van de zestiende eeuw zien we opnieuw grote veranderingen optreden in het vormenspectrum van het aardewerk. Omdat ook dit materiaal doorgaans sterk gefragmenteerd is, is de datering veelal gebaseerd op meer globale kenmerken, zoals de kleur van het baksel, het glazuur of de versiering (bijvoorbeeld zogenaamde slibboogjes). Daarnaast zijn bepaalde kenmerken, zoals het voorkomen van geknepen standrings bij steengoed, bepalend voor de datering. De oudste sporen die aan bebouwing in het plangebied kunnen worden toegeschreven, dateren uit de (vroege) zestiende eeuw. Het gaat daarbij om houten (beer)tonnen en (afval)kuilen. De sporen bevinden zich op het achterterrein van bebouwing die aan de Voldersgracht en de 1^e Haagpoort heeft gestaan. Het zou daarbij kunnen gaan om een voorloper van of een eerste fase van het latere huis 8. De geconstateerde toename in het aantal vondsten vanaf het midden van de vijftiende eeuw lijkt vooral aan deze bewoningsactiviteiten gerelateerd te moeten worden.

Hoewel het meeste materiaal uit deze bewoningsfase eveneens sterk gefragmenteerd is, stammen uit dit tijdvak de eerste (min of meer) complete voorwerpen. Een enkele niet alledaagse vondst lijkt te wijzen op enige mate van welstand voor de bewoners van de onderzoekslocatie. Zo is er de bodem van een grote druppelvormige fles met een naar binnen gevouwen voet (gl-fle-13 - vnr. 212-1). Ook een geheel intacte, beschilderde schenkan van vroege Nederlandse majolica (m-kan-3 - vnr. 171-14) is te dateren rond het midden van de zestiende eeuw (afb. 6.2 en cat. 11). Deze vondst is evenwel afkomstig uit een context met een vroeg zeventiende-eeuwse datering. Onduidelijk is of het daar een overleveringsstuk betreft, of dat het een restant is van een oudere vulling van deze context. De overige vondsten uit deze periode geven het gebruikelijke beeld van vooral roodbakkerij en geglazuurd steengoed. Opvallend is het relatief grote aantal fragmenten van vetvangers, dat wijst op een regelmatige consumptie van vlees in deze periode. Ook dit lijkt te wijzen op enige mate van welstand. Onder het roodbakkerij aardewerk vinden we naast de gebruikelijke modellen, die we meestal kennen uit grote delen van Nederland, enkele vormen die nog niet eerder binnen het Deventer-systeem gepubliceerd

Afb. 6.2 Beschilderde schenkan van vroege Nederlandse majolica, ca. 1550.

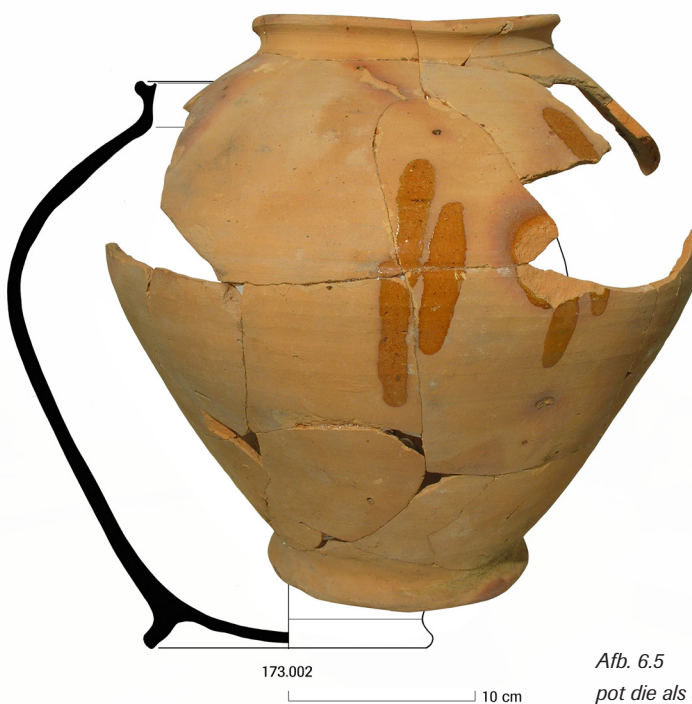

Afb. 6.3 Vroeg zestiende-eeuwse grape van roodbakend aardewerk.

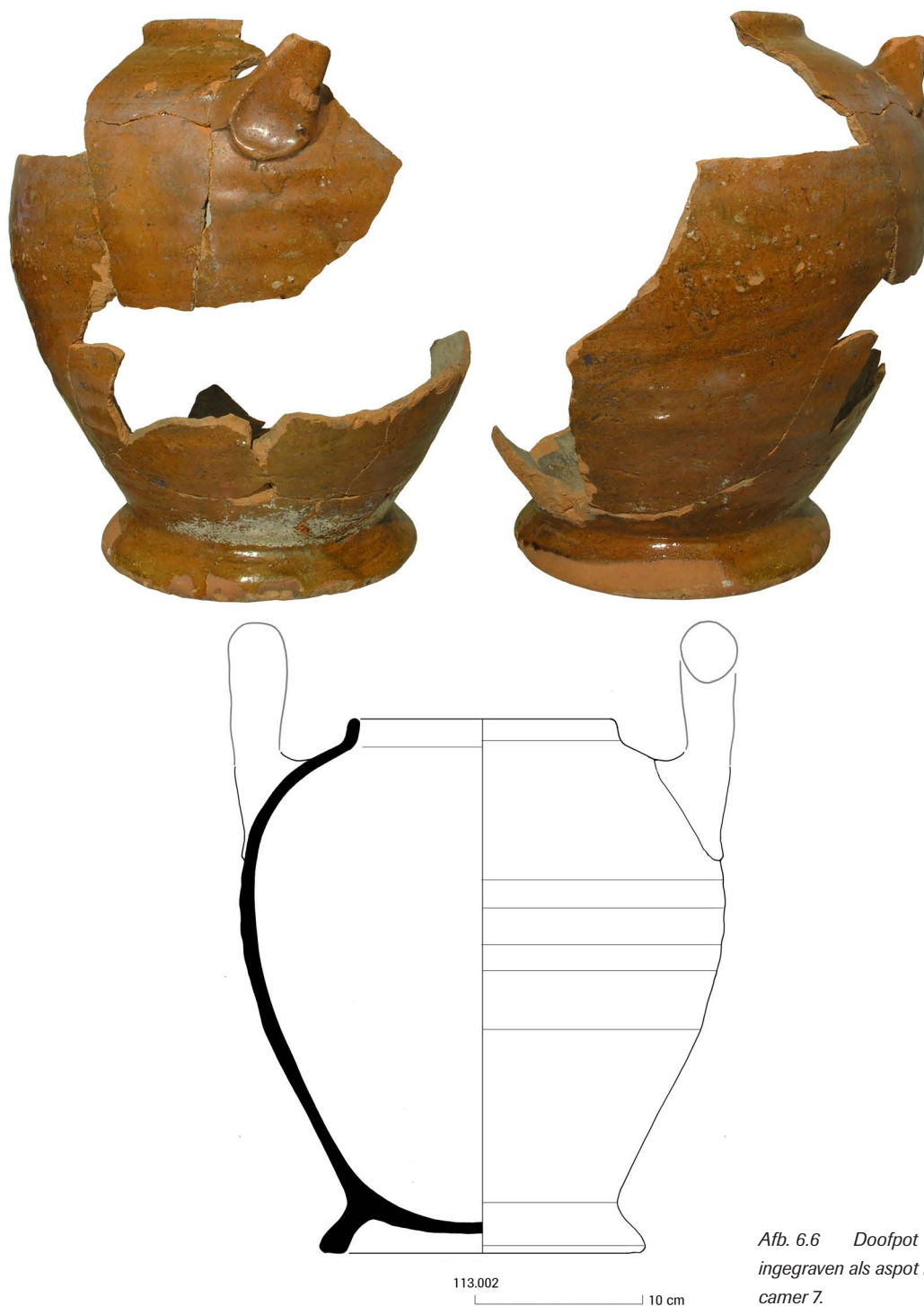
Afb. 6.4 Kandelaar van roodbakend aardewerk.

zijn. Voorbeelden zijn een vroeg zestiende-eeuwse grape (r-gra-157 - vnr. 105-1, afb. 6.3 en cat. 2) en een kandelaar (r-kdl-3 - vnr. 56-1, afb. 6.4 en cat. 3). De grape is geheel intact aangetroffen. Het roodbakende aardewerk is in Den Haag zelf of in een naburige stad als Delft, Rotterdam of Gouda vervaardigd. Vanaf 1600 is er in het onderzoeksgebied sprake van continue bebouwing in baksteen. De structuren 8, 9 en 10 dateren uit de zeventiende eeuw, hoewel een iets vroegere datering niet is uit te sluiten. Bij huis 8 horen de verschillende beerkelders, terwijl bij huis 10 een waterkelder hoort. De huizen 3 t/m 7 lijken in de eerste helft van de achttiende eeuw te zijn gebouwd. In vrijwel elk huisje is een aspot aangetroffen. Deze potten zijn vaak moeilijk te dateren. Een enkele keer werd een oude voorraadpot ingegraven, vaker betreft het echter geheel ongeglazuurde potten die speciaal voor dit doel zijn vervaardigd. Omdat dergelijke potten aan het oog onttrokken waren, was er nauwelijks sprake van enige vormontwikkeling. Van verschillende aspotten bleef alleen de bodem bewaard, de bovenzijde ging vaak bij latere verbouwingsactiviteiten verloren. Onder de complete potten vinden we zowel modellen die we ook van elders kennen, als wel vormen die niet eerder binnen het Deventer-systeem gepubliceerd zijn (r-pot-3 - vnr. 173-1, afb. 6.5 en cat. 4, en r-pot-88 - vnr. 76-2 en cat. 6). Vaak vinden we in de vulling van de potten

Afb. 6.5 Roodbakkende pot die als aspot is gebruikt.

enkele fragmenten van voorwerpen die men destijds rond de haard gebruikte. Dit soort vondsten dragen dan bij aan een scherpere datering van de gebruiksfase waartoe de aspot behoort. Bij dit onderzoek stammen de potten vooral uit de late zestiende en/of vroege zeventiende eeuw. Later in de zeventiende eeuw worden kachels in woningen steeds algemener. Aspotten verdwijnen dan en maken plaats voor doofpotten die vrij naast de kachel staan. Dat de opkomst van de kachel, en daarmee samenhangend ook die van de doofpot, niet direct leidt tot het verdwijnen van aspotten bewijst een doofpot die in één van de huisjes (camer 7) als aspot werd ingegraven (r-pot-3 - vnr. 113-1, afb. 6.6 en cat. 5). Mogelijk betreft het een reeds elders eerder gebruikte doofpot die op deze wijze een tweede leven kreeg. In camers zoals de hier onderzochte huizen 3 tot en met 7 woonden vaak de minder welgestelde lieden

Afb. 6.6 Doofpot
ingegraven als aspot in
camer 7.

van de stad. Juist in hun woningen bleef een open haardvuur nog lang de enige bron van verwarming en de centrale plek waar gekookt werd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat juist hier haardplaatsen en asptotten zijn aangetroffen. In dezelfde periode waren deze in de rijkere milieus ondertussen reeds vervangen door kachels en doofpotten.

Uit de zeventiende en achttiende eeuw beschikken we over enkele gesloten contexten die verderop besproken zullen worden. Daarnaast stamt een groot deel van de overige vondsten uit dit tijdvak. Omdat veel van de hier besproken zeventiende en achttiende-eeuwse contexten opgespit materiaal bevatten, is in de volgende figuur geen verdere uitsplitsing van de vondsten naar periode gemaakt (afb. 6.1).

Wanneer in een vondstnummer roodbakkend aardewerk uit de periode 1450 tot 1650 is aangetroffen, is dit immers vaak onder één record in de vondsttabel weggeschreven. Alleen als er meer typologische kenmerken waren, zijn vondsten verder uitgesplitst. De aard van deze contexten (vooral lagen en kuilen) is verantwoordelijk voor de waargenomen vermenging van het materiaal uit de verschillende periodes. De contexten zijn immers het gevolg van grondverzet op de onderzoekslocatie en grondverplaatsing staat garant voor vermenging van materiaal. Overigens zijn de meeste contexten die op de onderzoekslocatie zijn aangetroffen, te plaatsen in de latere zestiende en de vroege zeventiende eeuw. Buiten de hieronder besproken beerput zijn niet veel achttiende-eeuwse contexten aangetroffen. Hieruit zou de conclusie getrokken kunnen worden dat het terrein in de loop van de zeventiende eeuw zijn min of meer definitieve vorm kreeg. Door het uitblijven van verdere grootschalige ingrepen in de daarop volgende periode ontstonden vervolgens ook nauwelijks jongere contexten. Pas in de late negentiende of vroege twintigste eeuw was er weer sprake van hernieuwde bouwactiviteiten, hetgeen zich laat afleiden uit enkele contexten met daarin, naast ouder materiaal, vooral vondsten uit dit tijdvak.

Wanneer we al het aardewerk en glas uit het onderzoek bekijken (afb. 6.1), valt direct de grote hoeveelheid roodbakkend aardewerk op. Het vormenspectrum van het roodbakkende aardewerk is goed vergelijkbaar met dat van eerdere opgravingen uit Den Haag. Zo is de r-gra-59 het meest gangbare type kookpot in de late zestiende en de vroege zeventiende eeuw. Van alle scherven behoort niet minder dan 80% tot het roodbakkende aardewerk. Hoewel we dit direct zouden kunnen opvatten als een aanwijzing voor het ontbreken van iedere vorm van welstand, moeten we hiermee voorzichtig zijn. Zo leverde het door ADC ArcheoProjecten uitgevoerde onderzoek ter plaatse van de voormalige Berghuiskazerne in Middelburg tal van zestiende en zeventiende-eeuwse afvalcontexten op die soms tot wel meer dan 90% roodbakkend aardewerk bevatten. Dit terwijl het voorkomen van bepaalde importen in diezelfde contexten vaak juist wees op een meer dan gemiddelde welstand. Toch lijkt er op de hier besproken vondstlocatie wel degelijk sprake te zijn van relatief arme bewoning, aangenomen dat het aangetroffen materiaal afkomstig is van de vroegere bewoners van de onderzoekslocatie. We kunnen daarbij onder meer denken aan de bewoners van de onderzochte camers (huis 3 tot en met 7). Probleem is dat de juist op dit soort locaties woonachtige lieden zich archeologisch vaak maar moeilijk laten vatten. Meestal ontbreekt het bij camers bijvoorbeeld aan beerputten en ook afvalkuilen zijn door de dichte en kleinschalige bebouwing betrekkelijk zeldzaam.

Terug nu naar het vondstmateriaal. Wanneer we op zoek gaan naar vondsten uit deze periode die wijzen op een zekere mate van welstand (zoals porselein of glas), dan moeten we constateren dat deze volledig afwezig zijn. Ook importen uit bijvoorbeeld Italië ontbreken volledig. Vrijwel al het importmateriaal is afkomstig uit Duitsland. Het betreft uitsluitend het voor die periode gangbare steengoed, Werra- en Weseraardewerk, waarbij bovendien opvalt dat de aangetroffen hoeveelheden gering zijn. Bovendien zijn er vondsten die we vooral in de lagere regionen van de toenmalige samenleving tegenkomen. Zo stamt veel van de (overigens weinige) majolica bijvoorbeeld uit het tweede kwart van de zeventiende eeuw. Een mooi voorbeeld hiervan is het centrale deel van een bord met een decor van een cupido binnen een aigretterand (m-bor- - vnr. 181-1). De voorstelling is direct ontleend aan populaire decors op Italiaanse faience dat in dezelfde periode op grote schaal werd ingevoerd in de hele kuststrook van de toenmalige Republiek. Hoewel majolica in die dagen in alle huishoudens in de Nederlanden werd gebruikt, was dit toen reeds verouderde product toch vooral het pronkgoed van de gewone man. 'Jan met de pet' bediende zich daarnaast van met slib versierd aardewerk uit de regio (uit steden als Gouda en Leiden) of het eerder genoemde Duitse Werra- en Wesergebied. Ook hiervan leverde het onderzoek de nodige scherven op, hoewel deze groep niet uitzonderlijk groot is. Een mooi voorbeeld hiervan is een groot fragment van een in de bodem sterk verkleurd bord waarop waarschijnlijk de voorstelling van een hert prijkt (wa-bor-1 - vnr. 245-1, afb. 6.7 en cat. 8). Opvallend zijn, zoals eerder reeds werd opgemerkt, de geringe percentages die deze bakselgroepen op de onderzoekslocatie vertegenwoordigen. Uit de latere zeventiende eeuw dateert een andere vondst die een aanwijzing vormt voor een geringe financiële

Afb. 6.7 Deel van een bord met een voorstelling van een hert.

245.003.1

armslag van de toenmalige bewoners van dit stukje Den Haag. Vanaf de zestiende eeuw zien we de opkomst van allerlei metalen huisraad, zoals kandelaars en beddenpannen. In de late zestiende en vroege zeventiende eeuw kennen dit soort producten een brede verspreiding onder de bevolking van de dan bloeiende economie van de nog jonge Republiek. De welvaart is dan zo groot dat tal van tot dan toe goedkope, in aardewerk uitgevoerde voorwerpen, zoals vetvangers, van de markt verdwijnen en worden vervangen door duurdere metalen varianten. Vanaf het midden van de zeventiende eeuw verslechtert de economische situatie en zien we deze en andere 'metaalvormen' weer meer en meer opduiken in aardewerk. Zo ook de beddenpan, waarvan dit onderzoek een groot fragment in witbakkend aardewerk opleverde (w-bed-1 - vnr. 152-3 en cat. 9). Hoe een dergelijk voorwerp er compleet heeft uitgezien, illustreert een in Rotterdam opgegraven exemplaar uit de collectie van Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam (afb. 6.8).

Zoals gezegd leverde het onderzoek naast de vondsten uit enkele beerputten relatief weinig vondsten op uit de achttiende eeuw. Wel kwamen er tal van vondsten uit de late negentiende en vroege twintigste eeuw tevoorschijn. Zo is het meeste glas dat buiten de beerputten is aangetroffen in deze periode te

Afb. 6.8 Beddenpan van witbakkend aardewerk uit de bodem van Rotterdam (linksboven) en het fragment uit de opgraving. Zeventiende eeuw, collectie Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam (inv.nr. F 9177).

plaatsen. Het gaat daarbij vooral om (scherven van) flessen en vensterglas. Verder zijn ook de meeste vondsten van industriële keramiek in deze periode te plaatsen. Omdat het gaat om doorgaans kleine vondstgroepen en vooral sterk gefragmenteerd materiaal, worden deze vondsten hier niet nader besproken. De enige vondst die niet ongenoemd blijft, betreft een vrijwel compleet porseleinen beeldje dat een zittende hond voorstelt (p-bee- vnr. 98-2, afb. 6.9 en cat. 22). Het voorwerp is een mooi voorbeeld van de goedkope, en masse geproduceerde prularia waarmee de markt vanaf de achttiende eeuw overspoeld werd en het voor een ieder mogelijk maakte zijn huis te verfraaien, ook of misschien juist wel de minder welgestelden van weleer.

6.1.4 De vondsten uit enkele gesloten contexten

Tijdens het onderzoek zijn slechts drie contexten aangetroffen die een gesloten karakter hadden en een grotere serie van min of meer complete voorwerpen opleverden. In het navolgende tekstdeel zullen de vondsten uit deze contexten worden besproken.

Afb. 6.9 Porseleinen beeldje van een hond.

98.002

Houten (beer)ton S269 (vnr. 218)

In totaal leverde de uit de eerste helft van de zeventiende eeuw daterende houten (beer)ton S269 een MAE van slechts vijftien voorwerpen op (tabel 6.4). Het beeld dat hieruit naar voren komt, wijkt niet wezenlijk af van het beeld dat naar voren kwam uit de eerder besproken vondsten. De meeste vondsten bestaan uit rood- en witbakkend aardewerk dat lokaal of in de regio is vervaardigd. Mogelijk is een deel van dit materiaal, zoals de grappen en de kannen, afkomstig uit Gouda. Onder de vondsten zijn zowel reeds bekende modellen (r-gra-44; r-kan-25; w-bor-5), als wel enkele niet eerder binnen het Deventer-systeem gepubliceerde vormen (r-pis-15, afb. 6.10 en cat. 7; w-pis-1, afb. 6.11 en cat. 10). Ook een majolica kom heeft een vorm die niet eerder binnen het Deventer-systeem is gepubliceerd (m-kom-2, afb. 6.12 en cat. 12). Zowel het model als het decor van de kom zijn rechtstreeks ontleend aan Chinees kraakporselein uit dezelfde periode. Het type porseleinen kom dat model stond, staat ook wel bekend onder de naam klapmuts, een naam die reeds in de archieven van de VOC is terug te vinden. Het enige stuk steengoed is afkomstig uit het Duitse Westerwald. Uit deze context kwamen verder vijf fragmenten van kleipijpen tevoorschijn, waaronder twee biconische pijpenkoppen die wijzen op een datering in het tweede kwart van de zeventiende eeuw. Al met al ontbreekt ook nu iedere indicatie voor enige mate van welstand.

Tabel 6.4 Het MAE uit context vnr. 218.

Majolica (m)	1
Roodbakkend aardewerk (r)	9
Steengoed met oppervlaktebehandeling (s2)	1
Witbakkend aardewerk (w)	4
Eindtotaal	15

Afb. 6.10 Roodbakkende pispot.

Afb. 6.11 Pispot van witbakkend aardewerk.

Afb. 6.12 Deel van een majolica kom.

Beerput S165 (vnr. 171)

De eveneens uit de eerste helft van de zeventiende eeuw daterende beerkelder S165 leverde in totaal een MAE van 48 voorwerpen op (tabel 6.5). Een fragment van grijsbakkend aardewerk kan als opspit worden geduid. Anders dan de totnogtoe beschreven contexten leverde deze context fragmenten van twee glazen gebruiksvoorwerpen op. Eén daarvan betreft een eenvoudige uit waldglas geblazen wafelbeker (gl-bek-34a), een type bierbeker dat destijds tot het meest algemene en meest goedkope type drinkglas behoorde. Dit geldt echter niet voor een tweede glasvondst, een fragment van een opaak glazen bord (gl-bor-). Hoewel er van wordt uitgegaan dat de scherf een latere verontreiniging betreft, komen dit soort voorwerpen ook sporadisch voor gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw. We komen ze dan echter vooral tegen in rijkere vondstcontexten. De majolica uit deze context straalt evenwel een ander beeld uit. Van de negen voorwerpen zijn er acht borden. Deze borden hebben decors die ontleend zijn aan het eerder genoemde kraakporselein of ze passen in de traditie van de op oudere Italiaanse voorbeelden geïnspireerde majolica, zoals die vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw tot in het midden van de zeventiende eeuw werd gemaakt in tal van steden in Holland. We kunnen daarbij denken aan Delft, Leiden, Gouda en Rotterdam en mogelijk ook Den Haag. Eén majolica voorwerp, een geheel intacte kan (m-kan-3), kwam al eerder ter sprake (afb. 6.2). Dit uit het midden van de zestiende eeuw daterende stuk gebruiksaardewerk behoorde tot het duurere serviesgoed van die dagen. Mogelijk betreft het een restant van een oudere vulling. Anderzijds kan het een door overlevering bewaard gebleven stuk zijn dat pas zo'n 75 jaar na zijn productie werd afgedankt. Dit zou dan meer aansluiten bij de veronderstelde sociale achtergrond van de vroegere eigenaren van het materiaal. Op het oor van de kan bevinden zich de sporen van het tinnen montuur waarmee ooit een klep aan de kan was bevestigd. Verreweg de grootste groep is ook nu weer het lokaal of in de regio vervaardigde rood- en witbakkend loodglazuuraardewerk. Onder het roodbakkende aardewerk vinden we papkommen (r-kop-2), pispotten (r-pis-2, -5 en -32) en vuurtestjes (r-tes-3). De groep witbakkend aardewerk bestaat uit een deksel

(w-dek-) en drie niet nader te duiden voorwerpen (w-).⁶⁵ Uit het Wesergebied is een beker (we-bek-3) afkomstig. Een uit Raeren afkomstige steengoed kan (s2-kan-) stamt uit de eerste helft van de zestiende eeuw en vormt daarmee een tweede aanwijzing voor een eerdere gebruiksfase van deze put. Uit de context kwamen eveneens tien stelen van kleipijpen tevoorschijn. Naast enkele duidelijk zeventiende-eeuwse stelen, is hieronder ook een enkele veel dunnere achttiende-eeuwse steel. Deze latere stelen vormen een duidelijke aanwijzing dat ook het eerder besproken glazen bord waarschijnlijk later is dan de hier besproken context. Al met al levert dit complex een aanwijzing voor een mogelijk wat rijkere bewoning gedurende het midden van de zestiende eeuw, hoewel dit niet meer dan een veronderstelling is, gebaseerd op een mogelijk eerdere gebruiksfase. Voor de vroeg zeventiende-eeuwse vulling van deze put ontbreken aanwijzingen voor enige mate van welstand geheel.

Tabel 6.5 Het MAE uit context vnr. 171.

Grijsbakkend aardewerk (g)	1
Glas (gl)	2
Majolica (m)	9
Roodbakkend aardewerk (r)	30
Steengoed met oppervlaktebehandeling (s2)	1
Witbakkend aardewerk (w)	4
Weseraardewerk (we)	1
Eindtotaal	48

6.1.5 Contexten vnr. 139 en 64, twee gebruikslagen uit een laat zeventiende- en achttiende-eeuwse beerput

De laatste en meest rijke vondstlocatie van deze opgraving betreft een beerkelder, waaruit tijdens het onderzoek twee afzonderlijke contexten zijn geborgen. Ten eerste is er een vondstlaag die dateert uit de late zeventiende en vroege achttiende eeuw (vnr. 139). Daarnaast bevatte een tweede vondstlaag materiaal uit het tweede en derde kwart van de achttiende eeuw (vnr. 64). Hoewel beide contexten redelijk zuiver zijn, is tijdens het bergem of reeds daarvoor een onvermijdelijke mate van vermenging opgetreden. Zo werd in de oudste vulling (vnr. 139) een geheel intacte fles aangetroffen, die kort voor het midden van de achttiende eeuw is te dateren (gl-fle-25). Waarschijnlijk was de put destijds gedeeltelijk gevuld met water waardoor de fles is gaan drijven. Later is deze gezonken of is de put (tijdelijk) drooggevalen, waarna de fles tussen de oudere vondsten verzeild raakte. In de jongste vulling zijn daarentegen enkele fragmenten van ploischotels terechtgekomen, die ontegenzeggelijk horen bij de ploischotels uit de oudere laag. Toch geven beide gebruikslagen een duidelijk ander beeld en in het navolgende tekstdeel zullen de contexten dan ook afzonderlijk van elkaar besproken worden. Ten slotte zullen beide contexten in een conclusie met elkaar worden vergeleken.

Context vnr. 139

Context 139 bevatte slechts 49 voorwerpen, die grofweg dateren uit het laatste kwart van de zeventiende en het eerste kwart van de achttiende eeuw (tabel 6.6). Om de tekst geen opsomming te laten zijn van de aangetroffen typen is van deze put een tellijst van de aangetroffen Deventer-systeem typen opgesteld (tabel 6.7).

Tabel 6.6 Het MAE uit beerput vnr. 139.

Faience (f)	21
Glas (gl)	15
Majolica (m)	1
Porselein (p)	1
Roodbakkend aardewerk (r)	8
Witbakkend aardewerk (w)	3
Eindtotaal	49

⁶⁵ Het scherfmateriaal is te gefragmenteerd bewaard gebleven om de vorm of functie te kunnen bepalen.

Tabel 6.7 Het MAE uit beerput vnr. 139 uitgesplitst naar Deventer-systeem typen.

BAKSEL_C_DS	VORMCOD_DS	TYPE_DS	MAE	OPMERKING
r	bor	18	1	
r	bor	0	2	
r	gra	46	1	
r	gra	0	1	
r	stk	3	1	
r	stk	20	1	
r	zal	3	1	
w	dek	2	1	
w	sme	2	1	intact exemplaar
w		0	1	
m	bor	0	1	als Delfts wit
f	bor	2	6	Delfts wit
f	bor	15	2	Wanli-motief, exacte kopie van een p-bor-7
f	bor	15	1	Delfts wit
f	kom	3	2	Delfts wit
f	kom	8	1	Delfts wit
f	kom	10	1	Delfts wit
f	kom	14	1	Wanli-motief, merk op onderzijde (3 ?)
f	kom	15	1	imitatie overgangsporselein, vergelijkbaar met porseleinen kom uit dezelfde context
f	lek	2	1	Delfts wit
f	plo	3	4	Delfts wit
f	ver	2	1	Delfts wit
p	kom	5	1	overgangsporselein
gl	bek	37	1	
gl	bek	46	2	
gl	bek	82	1	
gl	bek	0	1	
gl	fle	4	3	
gl	fle	25	1	intact exemplaar
gl	fle	0	3	
gl	kel	11	1	
gl	roe	2	1	
gl		0	1	
			49	

Bijna de helft van de vondsten uit deze gebruiksfase van de beerkelder bestaat uit faience. Daarnaast vormt glas een belangrijke groep. Rood- en witbakkend aardewerk vormen daarentegen bescheiden groepen, terwijl majolica en Chinees porselein te verwaarlozen restgroepen vormen. Wanneer we kijken naar de verdeling van de functies van het aardewerk en glas, voor zover dat valt na te gaan, dan vinden we daarin een verklaring voor de verhoudingen in de bakselgroepen/materiaalsoorten. Verreweg het meeste materiaal behoort tot de groep voedselbereiding en tafelgerei (tabel 6.8).

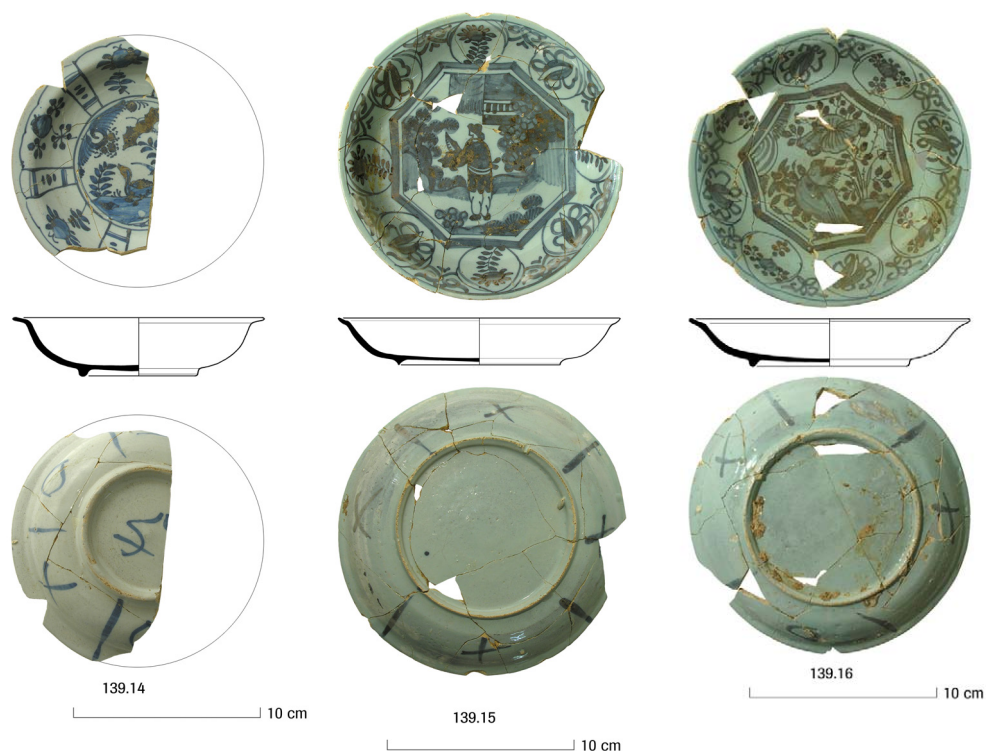
Tabel 6.8 De functiegroepen uit beerput vnr. 139 op basis van het MAE.

Bereiding- en tafelgerei	40
Kookgerei	5
Overig	2
Eindtotaal	47

De faience bestaat vooral uit borden, (pap)kommen en enkele ploischotels (afb. 6.13). Daarnaast zijn er een lekschaal en een vergiet. Opvallend is dat vrijwel al dit materiaal behoort tot het zogenaamde Delfts wit. Slechts enkele borden en kommen hebben een blauwe beschildering die dan rechtstreeks ontleend

is aan het in dezelfde periode gangbare Chinese porselein. Van dat porselein bevatte deze context slechts één voorbeeld, een kom met een geplooid wand die is beschilderd met Chinese figuren in de trant van het overgangsporselein. Een faïence kom is vrijwel identiek aan dit stuk porselein, zowel voor wat betreft zijn model als zijn decoratie. Het enige stuk majolica is een bord dat aansluit bij het eerder genoemde Delfts wit. Ook onder het roodbakkende aardewerk is een aantal borden te vinden. Verder zijn er twee grappen en twee steelkommen, terwijl een zalfpotje de groep compleet maakt. De enige vormen die zich onder het witbakkende aardewerk laten herkennen, zijn een deksel en een smeltkroes. Dit laatste voorwerp zou kunnen wijzen op de door één van de vroegere bewoners verrichte werkzaamheden. Hierbij kunnen we denken aan een apotheker, een alchemist of een (zilver)smid. Helaas ontbreken hiervoor verdere aanwijzingen.

Afb. 6.13 Faïence ploischotels.

Anders dan in de voorgaande periode is het materiaal niet lokaal of in de regio vervaardigd. Het roodbakkende aardewerk is vooral afkomstig uit West-Brabant (Oosterhout of Bergen op Zoom), het Nederrijnse gebied, Friesland en Gouda. Uit de twee laatste plaatsen is ook het witbakkende aardewerk afkomstig. Omstreeks het midden van de zeventiende eeuw verdwijnen de meeste lokale pottenbakkers, die tot dan de steden en het daar omheen gelegen platteland waar ze werkzaam waren van aardewerk voorzagen. De bovengenoemde regio's en steden gaan vanaf dat moment voor een bovenregionale markt produceren en een fijnmazig netwerk van handelaars verspreidt hun producten over de gehele Republiek. In deze periode groeien ook Delft en Gouda uit tot gespecialiseerde productiecentra, respectievelijk in faïence en kleipijpen. In een stad als Rotterdam blijven weliswaar pottenbakkers actief, maar ook zij specialiseren zich. In het geval van Rotterdam onder meer op smeltkroezen, zoals het in deze context aangetroffen exemplaar. Het glazen drinkgerei bestaat vooral uit bekers, kelkglazen en wijnflessen, die waarschijnlijk eveneens in de Republiek zijn vervaardigd. Hier is echter meer specialistisch onderzoek nodig naar de samenstelling van het glas om de exacte plaats van herkomst te bepalen. Naast wijnflessen komen ook enkele medicijnflesjes voor. Een enkele roemer vormt een sluitstuk in de glascollectie. Het vormt een laatste stap in de ontwikkeling van het groene zogenaamde waldglas dat tot dan toe de markt had beheerst. Alle overige drinkglazen zijn vervaardigd uit het dan reeds ingeburgerde heldere glas. De veertien pijpenkoppen behoren tot het late biconische of vroege trechtervormige model. Onder de pijpen zijn zowel fijne als grove pijpen. De meeste pijpen zullen afkomstig zijn uit Gouda, een herkomst uit Gorcum of Schoonhoven is echter ook mogelijk voor de grove pijpen.

Wanneer we de gehele vondstgroep overzien, wijst dit zeker niet naar de allerarmste lieden uit de toenmalige samenleving. Echter, ook vonden die wijzen op een hoge mate van welstand ontbreken volledig. Het ligt dan ook voor de hand dat de vondsten afkomstig zijn van lieden die behoorden tot de brede middenlaag van die dagen.

Context vnr. 64

Context 64 bevatte niet minder dan 323 voorwerpen, die grofweg dateren uit het tweede en derde kwart van de achttiende eeuw (tabel 6.9). Om ook deze tekst geen opsomming te laten zijn van de aangetroffen typen is van deze put eveneens een tellijst van de aangetroffen Deventer-systeem typen opgesteld (tabel 6.10).

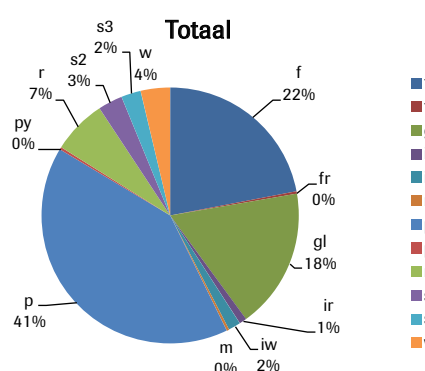
Tabel 6.9 Het MAE uit beerput vnr. 64.

Faience (f)	71
Franse faience (fr)	1
Glas (gl)	57
Industrieel rood aardewerk (ir)	3
Industrieel wit aardewerk (iw)	5
Majolica (m)	1
Porselein (p)	132
Pijpaarde (py)	1
Roodbakkend aardewerk (r)	22
Steengoed met oppervlaktebehandeling (s2)	10
Industrieel steengoed (s3)	8
Witbakkend aardewerk (w)	12
Eindtotaal	323

Tabel 6.10 Het MAE uit beerput vnr. 64 uitgesplitst naar Deventer-systeem typen.

				BAKSEL				VORMCOD				TYPE				MAE			
				_DS				_DS				_DS				_DS			
BAKSEL	VORMCOD	TYPE	MAE	BAKSEL	VORMCOD	TYPE	MAE	BAKSEL	VORMCOD	TYPE	MAE	BAKSEL	VORMCOD	TYPE	MAE	BAKSEL	VORMCOD	TYPE	MAE
_DS	_DS	_DS		_DS	_DS	_DS		_DS	_DS	_DS		_DS	_DS	_DS		_DS	_DS	_DS	
				p		min													2
				p															1
s2	bor	1	1	s3	bor	1	4												
s2	kan	0	3	s3	kop	1	4												
s2	kni	0	1	ir	dek	1	1												
s2	kom	2	1	ir	dek	2	1												
s2	kop	3	3	ir	the	5	1												
s2		0	1	iw	kom	5	1												
r	fru	4	1	iw	kom	0	2												
r	gra	12	1	iw	kop	1	2												
r	gra	105	1	py	bee	0	1												
r	gra	0	1	gl	bee	0	1												
r	kop	4	1	gl	bek	5	1												
r	min	0	4	gl	bek	6a	6												
r	pis	0	1	gl	bek	6b	1												
r	stk	3	1	gl	bek	23	3												
r	tes	2	3	gl	bek	26	4												
r	vog	2	1	gl	bek	0	1												
r	zal	0	1	gl	fle	22	1												
r		0	6	gl	fle	57	1												
w	gra	24	2	gl	fle	0	20												
w	kmf	0	1	gl	kel	1	4												
W	kop	0	1	gl	kel	2	1												
w	min	0	3	gl	kel	5	1												
w	pis	2	1	gl	kel	10	4												
w	pis	8	1	gl	kel	91	1												
w	tes	3	1	gl	zou	14	1												
w	zal	2	1	gl		0	7												
w		0	1	gl															
				p	kop	12	52	Totaal											323

Afb. 6.14 De bakselverhoudingen van beerput vnr. 64 op basis van het MAE. F= faience; fr = Franse faience; gl = glas; ir = industrieel roodbakkend; iw = industrieel witbakkend; m = majolica; p = porselein; py = pijpjaarde; r = roodbakkend aardewerk.

Bijna de helft van de vondsten uit deze gebruiksfase van de beerkelder bestaat uit Chinees porselein. Daarnaast vormen faience en glas belangrijke groepen. Rood- en witbakkend aardewerk vormen wederom bescheiden groepen. Majolica, Franse faience (fr) en geglazuurd steengoed (s2) vormen, naast de eerste op industriële wijze vervaardigde producten, te verwaarlozen restgroepen. Wanneer we kijken naar de verdeling van de functies van het aardewerk en glas, voor zover dat valt na te gaan,

Tabel 6.11 De functiegroepen uit beerput vnr. 64 op basis van het MAE.

Bereiding- en tafelgerei	254
Kookgerei	4
Opslag- en schenkgerei	25
Overig	21
Sanitair	3
Verwarming en verlichting	4
Eindtotaal	311

dan vinden we hierin ook nu weer de verklaring voor deze verhoudingen (tabel 6.11). Opnieuw behoort verreweg het meeste materiaal tot de groep voedselbereiding en tafelgerei. Daarnaast vormen de groepen opslag- en schenkgerei en overig belangrijke restgroepen. Kookgerei, sanitair en verwarming en verlichting zijn daarentegen verwaarloosbaar. Het ontbreken van deze materiaalgroepen is een aanwijzing voor het gebruik van metalen huisraad in de huishoudens waarvan deze vulling van de beerkelder een neerslag vormt. Kookgerei was waarschijnlijk uitgevoerd in koperwerk en gietijzer, pispotten waren vervaardigd uit tin. De functiegroep overig bevat, zoals van een restgroep te verwachten is, een

variatie aan voorwerpen. Zo zijn er enkele stukken miniatuurgood (zoals een grape en een voorraadpot) dat waarschijnlijk als kinderspeelgoed diende. Beeldjes van porselein en pijpjaarde en vazen van Delfts aardewerk (faience) waarmee men het huis aankleedde. Een enkel vogelrinkbakje wijst op de aanwezigheid van een vogelkooi met permanente bewoning. En van enkele zalfpotten en medicijnflesjes diende de inhoud om de ongemakken van het leven te lijf te gaan. De categorie verwarming en verlichting bestaat uitsluitend uit enkele vuurtestjes. In de testjes deed men gloeiende kooltjes waarna men het bakje in een houten voetstoot plaatste. Op deze wijze hielden de dames ook tijdens de koude winterdagen warme voeten. Ook mannen bedienden zich van vuurtesten. Ze gebruikten deze als een soort asbak. Met de kooltjes staken zij hun pijpen aan en als ze klaar waren klopten ze hun pijp er in leeg. Het rood- en witbakkende aardewerk is wederom (vooral) afkomstig uit West-Brabant (Oosterhout of Bergen op Zoom), het Nederrijnse gebied, Friesland en Gouda.

Verreweg het meeste materiaal uit deze beerput is te rekenen tot de groep bereiding- en tafelgerei, terwijl ook de daaraan verwante groep opslag- en schenkgerei redelijk vertegenwoordigd is. Binnen deze groep steekt het theegoed weer met kop en staart uit boven de rest. De enorme hoeveelheid van het porselein is het gevolg van de enorme import van Chinees porselein in de Republiek, eerst georganiseerd door de VOC en later door particuliere handelaren. Een in rood steengoed uitgevoerd theepotje is eveneens uit China (Yxing) afkomstig. De 132 stuks porselein bestaan vrijwel geheel uit kop en schotels. Na de opkomst van het drinken van thee in onze streken vanaf de latere zeventiende eeuw, is deze drank vanaf de achttiende eeuw niet meer weg te denken. De toenmalige consument kon kiezen uit verschillende soorten theeservies. Wie het zich kon bemachtigen, kocht Chinees porselein. De rest van de bevolking bediende zich vooral van faience. Een curiositeit is theegoed van steengoed, vervaardigd in het Duitse Westerwald. Vanaf het midden van de achttiende eeuw overspoelen de eerste industriële producten uit Engeland onze markt. Eerst vooral industrieel vervaardigd steengoed (s3), later ook creamware (iw). Al deze groepen zijn in deze context vertegenwoordigd. De nadruk ligt hierbij vooral op Chinees porselein, dat in Den Haag schijnbaar ruim voorhanden was, getuige het

grote aantal porseleinvondsten in deze beerkelder. In prijs deed het porselein namelijk niet veel onder voor het faience uit dezelfde periode. Hoewel het natuurlijk wel iets duurder was, zorgde de massale import uit Azië voor een relatief lage prijs. Men kocht al het theegoed in bijeen passende sets van koppen en schotels, hetgeen ook duidelijk naar voren komt uit de hier besproken vondsten. Populair waren vooral landschappen, al dan niet gestoffeerd met Chinese figuren en gebouwen, en florale motieven. De vaak slordige uitvoering van de decors onthult dat het hier vooral massagoed betreft. De Delftse pottenbakkers die de faience varianten vervaardigden, lieten zich duidelijk leiden door hun collegae uit China. Soms zijn de decors vrijwel identiek. Toch zijn er onder de faience ook duidelijk eigen decors. De meeste faience is net als het Chinese goed blauwwit beschilderd, een enkele keer is een polychrome decoratie aangebracht. Onder het Chinese porselein is het met ijzerroodbruin geglazuurde kapucijnergoed populair. Een gedegen studie en een uitgebreide publicatie van deze vrij uitzonderlijke context zal ons een mooi beeld verschaffen van de variatie in het theegoed van zomaar een gezin uit de achttiende eeuw. De put is goed opgegraven en gezeefd, waardoor het materiaal doorgaans redelijk compleet is, terwijl ook de omvang van de groep groot is.

Wanneer we het bovenstaande overzien, lijkt het beeld op te doemen van een huishouden in redelijk goede doen, dat het zich kon veroorloven om met porselein 'te smijten'. Toch zijn er genoeg aanwijzingen dat dit niet het geval is. In de rijkere milieus in het westen van ons land bestond een aanzienlijk deel van het huisraad uit Chinees porselein. Naast theegoed bezaten zij soms zelfs complete porseleinen serviezen. In ieder geval bestond ook een deel van het overige serviesgoed uit porselein. In de hier besproken context is dit echter zeker niet het geval. Naast theegoed zijn slechts enkele grotere kommen aangetroffen en ook deze behoren zeker niet tot de grootste en duurste in hun soort. Eén van de weinige stukken overgeglazuurd (dus gekleurd) porselein lijkt bijvoorbeeld in Nederland te zijn gedecoreerd. Hoewel de VOC dergelijk materiaal ook uit China importeerde, zorgde de relatief hoge kostprijs ervoor dat het voor Nederlandse ambachtslieden lonend was om deze producten hier na te maken. Dergelijke producten staan ook wel bekend als Amsterdams Bont. Een tweede kom betreft een zogenaamde kraakporseleinen klapmuts, die stamt uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. Het gaat hier dus duidelijk om een overleveringsstuk. Het in de standring geboorde gat toont aan dat dit stuk een sierfunctie moet hebben gehad. Porseleinen borden om van te eten ontbreken in deze context volledig. Hoewel een enkel bord en een enkele (pap)kom van roodbakkend aardewerk voorkomt, is vrijwel al het overige serviesgoed vervaardigd van faience. Onder de borden zijn zowel eenvoudig als meer uitbundig gedecoreerde borden. De goed verzorgde decoratie van een deel van de faience vormt een aanwijzing dat men zich naast goedkope producten ook van de duurdere soorten bediende. Het is dan ook waarschijnlijk dat de toenmalige gebruikers van de put, net als hun lieden die deze put eerder gebruikten, gezocht moeten worden in de middenlaag van de toenmalige bevolking. Opvallend is de duidelijk waarneembare verandering in de smaak van de historische bewoners van deze locatie. Gebruikten de vorige bewoners nog vrijwel uitsluitend geheel onversierd wit Delfts aardewerk, hun opvolgers hadden vrijwel alleen beschilderde borden op tafel. Een incomplete, geheel witte kom van Franse faience lijkt dan ook eerder tot de oudere gebruiksfase te moeten worden gerekend, hoewel het natuurlijk ook nu niet uitgesloten is dat het hier een overleveringsstuk betreft.

Het glaswerk geeft een vergelijkbaar beeld als dat uit de oudere laag. Naast enkele medicijnflessen bestaat de vulling vooral uit wijnflessen en drinkgerei. Een blauw flesje kan zowel voor parfum als voor sterke drank zijn gebruikt. De drinkglazen bestaan uitsluitend uit bekers en kelkgladen die uit kleurloos glas zijn geblazen. Een enkel glas is voorzien van een graving. Ook nu lijkt het meeste materiaal afkomstig te zijn uit Nederland, een Boheemse herkomst is voor een enkel stuk echter niet uit te sluiten. Mogelijk uit Frankrijk afkomstig is een in blauwgevekt opaak wit glas uitgevoerd zoutvaatje, waarvan directe parallellen vooralsnog ontbreken. Hoewel ook het glas geen goedkope uitstraling heeft, ontbreken ook nu stukken die op een hoge status wijzen.

Een laatste vondstgroep uit deze beerput vormen de 740 fragmenten van kleipijpen. Verreweg het grootste deel bestaat uit fijne pijpen die afkomstig zijn uit Gouda. Ze laten zich doorgaans eenvoudig herkennen aan het Goudse schildje dat op de pijpen is aangebracht. Onder deze pijpen zijn ook enkele met knorren versierde exemplaren. Opvallend hieronder is een zwart exemplaar. Naast de fijne pijpen zijn er ook diverse grove exemplaren, vaak voorzien van een zijmerk of een stippelroos. Wederom zullen de grove pijpen vooral uit Gorcum en Schoonhoven afkomstig zijn, hoewel een Goudse herkomst ook nu niet geheel is uit te sluiten. De pijpen zijn doorgaans middelzwaar gerookt, echte doorgerookte exemplaren ontbreken. Ook uit de pijpen doemt het beeld van een middenklasse milieu op.

Beerput vnr. 64

De vondsten uit de hier besproken beerput geven ons een mooi beeld van bijna een eeuw van dagelijks leven in een Haags middenklasse milieu (zie afb. 6.15 t/m 6.20). De aanvankelijke schaarste aan Chinees porselein in de latere zeventiende eeuw en de overvloed hiervan in de achttiende eeuw. De opkomst van een gebruik als het drinken van thee en het versieren van het huis met beeldjes en vazen. De overgang van een op eenvoud geënt wit servies, naar uitbundig beschilderde borden. De opkomst van de eerste industriële producten, het zijn zo maar enkele processen die zich afspeelden in de periode dat de levens zich afspeelden wier afval wij aantreffen als archeologische vondsten.

64.00019.136
deksel 64.019.136

10 cm

Afb. 6.15 Faience kan met deksel in een floraal motief, 1725-1775.

Afb. 6.16 Vaasje met deksel (miniatuur kaststel) van faience, 1725-1775.

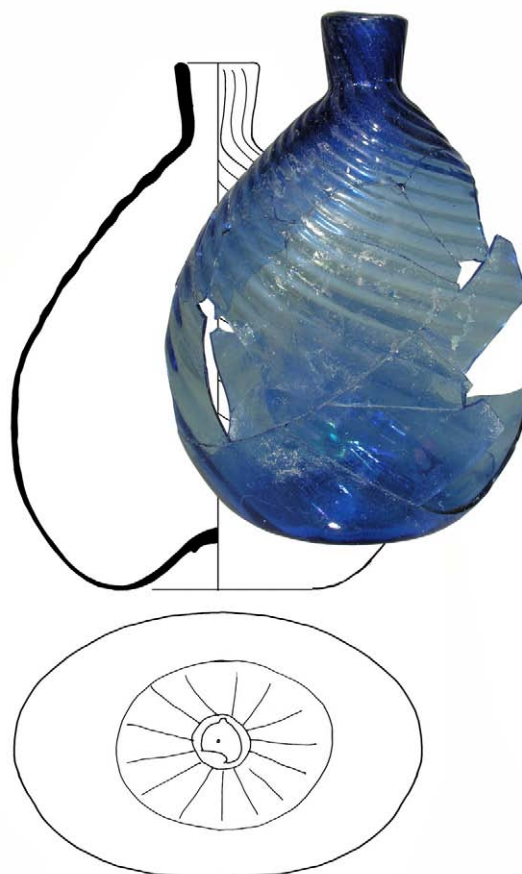
64.019.139
deksel: 64.138

5 cm

64.019.194

Afb. 6.17 Zoutschaaltje, blauw wit gemarmerd melkglas (1725-1775).

64.019.195

Afb. 6.18 Blauw flesje met ribbelpatroon, 1725-1775.

5 cm

64.00192 en 193

Afb. 6.19 Fragmenten van kelkglazzen, 1725-1775.

Afb. 6.20 Knorrenkoppen van elleboogpijpen, waarvan één zwart (1725-1775).

64.002 5 cm

6.1.6 Conclusie

Wanneer we alle vondsten overzien, ontstaat het beeld van enkele eeuwen van bewoningsgeschiedenis in een stukje van de Haagse binnenstad. Na een aanvankelijk aarzelende start rond het midden van de veertiende eeuw, lijkt de bewoning in de late vijftiende en/of vroege zeventiende eeuw eerst goed op gang te komen. Wat mogelijk begon als een wat rijkere bewoning lijkt al vrij snel te zijn overgegaan tot een woonplaats van sociale middengroepen en de minder bedeedden van weleer. De laatste woonden in eenvoudige huisjes aan een steeg. Ze leefden rond een centrale haardplaats waarop een open haardvuur brandde. Als ze gingen slapen, schoven ze de nog gloeiende kooltjes in een aspot. Hun huisraad bevatte onder meer het nodige rood- en witbakkende aardewerk, terwijl hun pronkgoed bestond uit met slib versierd aardewerk en majolica. Verder liet hun leven relatief weinig sporen na. De lieden uit de middenlaag woonden in een groter huis. Van hun levens getuigen vooral laat zeventiende en achttiende-eeuwse vondsten. Hun afval is onze voornaamste bron van informatie en hoewel het voorgaande daarvan al veel onthulde, zal een meer gedegen studie daarvan zeker nog nieuwe feiten aan het licht brengen. In de loop van de zeventiende eeuw lijkten de bebouwing en de verbouwing van de onderzoekslocatie min of meer hun definitieve beslag te hebben gekregen. Pas in de late negentiende en/of vroege twintigste eeuw zouden er weer nieuwe bouwactiviteiten plaatsvinden. Ongeveer een eeuw later zorgde weer een nieuwe bodemingreep voor de laatste mogelijkheid om de bewoningsgeschiedenis te documenteren.

6.2 Metaal

C. Nooijen

6.2.1 Inleiding

Bij het onderzoek aan de Grote Marktstraat 44-46 in Den Haag zijn 155 metalen voorwerpen geborgen. Deze vondsten zijn met name afkomstig uit beerputten en ophogingslagen, daterend vanaf de Late Middeleeuwen tot en met de Nieuwe tijd. De metaalvondsten zijn onderworpen aan een scan, waarbij 104 voorwerpen geselecteerd werden voor verdere uitwerking. Ook zijn nog vier vondsten uitgewerkt die gevonden zijn tijdens het inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven in 2011. In het hiernavolgende worden de geselecteerde vondsten per fase beschreven.

6.2.2 Beschrijving

De voorwerpen zijn in een redelijk goede staat; het ijzer is er, zoals meestal het geval is, het slechtst aan toe. Ook het tin is sterk aangetast door het lange verblijf in de bodem. De voorwerpen van een koperlegering zijn licht tot matig aangetast; de loden voorwerpen zijn in goede conditie.

Fase 1: De vroegste sporen van ontginning (veertiende eeuw)

In de veertiende eeuw werd het terrein ontgonnen en in gebruik genomen. Uit deze periode zijn ons geen contexten overgeleverd. Wel zijn er enkele losse vondsten die uit deze vroegste fase dateren. Het betreft echter geen metaalvondsten.

Fase 2: Sporen op het achterterrein (vijftiende en zestiende eeuw)

In de vijftiende en zestiende eeuw stonden er huizen aan de Voldersgracht en de 1e Haagpoort. De achterterreinen van deze huizen strekten zich uit tot op het huidige onderzoeksterrein. Er zijn op de achterterreinen in totaal zes houten tonnen gevonden die als beerput hebben gefunctioneerd. Eén van deze tonnen bevatte een metalen voorwerp, namelijk een spijker.⁶⁶ Deze is niet geselecteerd voor verdere uitwerking.

Ophogingslaag S3000 onder camer 7 (voor 1600)

In spoor 3000 zijn verschillende voorwerpen gevonden. De meest opvallende daaronder is een lakenloodje (afb. 6.21).⁶⁷ Het is een klein exemplaar met een diameter van 18 mm. Op de voorzijde staat het oude wapen van Den Haag: een kasteel met drie torens. Het gemeentewapen is in deze vorm vanaf de Late Middeleeuwen tot in de negentiende eeuw in gebruik.⁶⁸ Pas in de Napoleontische tijd ging Den Haag het bekende wapen met de ooievaar voeren. De achterzijde van het loodje bevat mogelijk enkele letters, maar die zijn niet meer te lezen.

Afb. 6.21 Lakenloodje met het oude wapen van Den Haag.

Lakenloodjes zijn loden merkjes die aan textiel werden aangebracht. Dit gebeurde door de ateliers waar de stof een bewerking onderging (deelbewerkingsloden) zodat duidelijk was welke bewerking, zoals bijvoorbeeld het verven, heeft plaatsgehad en in welke werkplaats dat was gedaan. Daarnaast zijn er ook keurmerken, die door de stadskeurmeesters werden aangebracht. Op deze grotere loden is vaak het stadswapen of de naam van de stad gestempeld.

⁶⁶ S252/254/255, vnr. DENG-11V225.001.

⁶⁷ Vnr. DENG-11V177.003.

⁶⁸ http://www.ngw.nl/heraldrywiki/index.php?title=%27s_Gravenhage.

Een amateurarcheoloog heeft tijdens eerdere werkzaamheden in de nabije omgeving tientallen exemplaren van dit type loodjes gevonden met verschillende torens, mogelijk varianten van het oude stadswapen.⁶⁹ De loodjes zijn gevonden op verschillende stortlocaties die volgens de amateur stort bevatten van graafwerkzaamheden aan het tramtunneltracé Grote Marktstraat ter hoogte van de Wagenstraat en de Raamstraat. De vinder dateert de loodjes in de zestiende en zeventiende eeuw, maar gezien de grootte van de loodjes en het feit dat de bloeitijd van de lakennijverheid in de vijftiende eeuw was, ligt een datering in de vijftiende eeuw meer voor de hand. In de tweede helft van de zestiende eeuw was de lakennijverheid vrijwel verdwenen uit Den Haag.

Twee fragmenten van grote ijzeren knijpscharen zijn mogelijk ook gebruikt in de textielverwerking (afb. 6.22).⁷⁰ Knijpscharen zijn gesmeed uit één stuk metaal. Ze bestaan uit twee bladen aan een lange steel. De uiteinden van de stelen zijn aan elkaar verbonden met een halfronde lus. De scharen kenden verschillende toepassingen, zowel in het huishouden als bij verschillende ambachten.⁷¹ Het bekendste voorbeeld waarbij deze scharen werden (en nog steeds wel worden) gebruikt, is bij het schapenscheren. Daarnaast gebruikte men knijpscharen bijvoorbeeld ook bij het knippen van kapsels. Ook in de textielnijverheid waren scharen onmisbaar; ze werden onder andere gebruikt bij het knippen van de stof, maar ook bij het egaal maken van het oppervlak, dat na het weven nog vol oneffenheden zat. Daarbij werd de schaar plat op de stof gelegd en langs het oppervlak bewogen; oneffenheden die boven het oppervlak uitstaken werden afgeknipt.⁷² Bij welke werkzaamheden een bepaalde schaar was gebruikt, is zelden vast te stellen op basis van de vorm. Deze kent namelijk weinig variatie.

Een munt is in een zeer slechte toestand.⁷³ Vanwege de grootte is het waarschijnlijk dat het een duit is, maar het oppervlak is bedekt met een dikke korst waardoor de munt niet nader kan worden geïdentificeerd.

Onder het materiaal uit spoor 3000 is ook een rekenpenning aanwezig.⁷⁴ Deze rekenpenning werd aangetroffen onder het funderingsniveau van huis 9.

Rekenpenningen dienden als hulpmiddel bij het rekenen. Men legde ze op de vakken van geblokte doeken, houten borden of zelfs speciale tafels waarop de vakken waren geschilderd of ingelegd. Het rekenen gebeurde op dezelfde wijze als met een telraam. De penning uit spoor 3000 is tussen 1585 en 1635 vervaardigd in Neurenberg, het grootste productiecentrum van rekenpenningen. Dit is te zien aan de afbeelding van een rijksappel in driepas. In de periode dat de penning is gemaakt, raakten rekenpenningen als rekenhulpmiddel langzamerhand buiten gebruik. In Neurenberg bleef men de penningen maken, maar ze werden steeds meer gebruikt als speelpenningen, onder andere als inzet bij kaart- en dobbelspellen.

Nestels zijn kleine hulsjes die aan het uiteinde van een veter zaten. Zij dienden als bescherming van het uiteinde, maar ze vergemakkelijkten ook het veteren. We moeten hierbij overigens niet aan schoenveters denken, maar eerder aan veters in bijvoorbeeld jakjes en jurken. Meestal zijn nestels zo'n drie cm lang en twee tot drie mm breed, maar in de ophogingslaag onder camer 7 is een groot exemplaar aangetroffen.⁷⁵ Deze nestel is 3,5 cm lang en 0,7 cm breed. De breedte komt overeen met een dik koord, zoals een koord dat bijvoorbeeld om het middel werd gedragen.

Tenslotte is er een ijzeren staaf te noemen met een gepunte haak aan één uiteinde (afb. 6.23).⁷⁶ Het andere uiteinde loopt toe in een punt. De functie van dit voorwerp is onbekend; mogelijk is het een werktuig dat werd gebruikt in de textielnijverheid. Het is namelijk gevonden in de nabijheid van het

Afb. 6.22 Fragment van een grote ijzeren knijpschaar.

69 Zie <http://www.pietdejutter.nl/blzlakenlood4.htm> (lakenlood 32) en <http://www.pietdejutter.nl/blzlakenlood5.htm> (lakenlood 41 en 48).

70 Vnr. DENG-11V177.001.

71 De Neergaard 1987, 58-61.

72 De Neergaard 1987, 58-59.

73 Vnr. DENG-11V177.004.

74 Vnr.DENG-11V202.001.

75 Vnr.DENG-11V177.005.

76 Vnr.DENG-11V177.002.

177.002

Afb. 6.23 IJzeren staaf met gepunte haak.

lakenloodje en de schaar. Het zou ook een beitел kunnen zijn voor de bewerking van metaal, waarvan de punt verbogen is.⁷⁷

Fase 3: De vroegste sporen van baksteenbouw (zeventiende eeuw)

De bebouwing in de zeventiende eeuw bestond uit vier vrij grote gebouwen die structuur 1, 8, 9 en 10 zijn genoemd. Structuur 9 en 10 waren uitsluitend in de zeventiende eeuw in gebruik. Eén metaalvondst kan aan structuur 9 worden toegeschreven. In ophogingslaag S210, gelegen onder vloerniveau S209, is een stuk van een gietijzeren kookpot gevonden.⁷⁸ Een deel van de rand en de wand is bewaard gebleven. Aan de rand bevindt zich een oor met een scherpe knik, een zogenaamd haakoor. Gietijzeren kookpotten werden vanaf de zeventiende eeuw in Duitsland gemaakt en behielden lang dezelfde vorm.⁷⁹ Een precieze datering van een dergelijke pot is dan ook niet te geven. De kookpot is te dateren in de zeventiende of achttiende eeuw.⁸⁰ Uit dezelfde laag komen aardewerkvondsten met een datering hoofdzakelijk in de periode 1600-1675. Bij structuur 10 hoort een waterkelder (S206). Hierin is een ijzeren staaf gevonden met een gebogen uiteinde.⁸¹ De functie van het voorwerp is niet bekend.

Structuur 8

Structuur 8 was gelegen aan de Voldersgracht. Het is vanaf de late zestiende of vroege zeventiende eeuw in gebruik geweest tot aan de bouw van warenhuis Grand Bazar de la Paix rond 1906. Van het pand is alleen het achterste deel blootgelegd met verschillende beerkelders.

De oudste kelder, beerkelder 1, dateert uit de periode tussen 1600 en 1650.⁸² Na 1650 is de kelder volgestort met bouwpuin en zand. Tussen het puin bevonden zich twee metaalvondsten. Het zijn een loden strip en een ijzeren bouwfragment.⁸³ De loden strip is afkomstig van een glas in lood raam. Het heeft een breedte van 4 mm. Het ijzeren fragment is een zwaar uitgevoerde staaf met een gehoekt en verbreed uiteinde. Dit voorwerp maakte waarschijnlijk deel uit van de gebouwconstructie. In deze beerput zijn nog beerlagen met een redelijke hoeveelheid vondstmateriaal aangetroffen, maar verder geen metalen gebruiksvoorwerpen aanwezig.

Na het dichtstorten van de beerkelder nam men een tweede beerput in gebruik, beerkelder 2. Deze zou tot 1775 in gebruik blijven, op de zuidwestelijke hoek na. Rond 1725 scheidde men deze hoek af met een muur en stortte de ruimte vol met puin en zand. De vulling van dit deel van de kelder is daarmee te dateren tussen 1675 en 1725.⁸⁴ In de vulling bevonden zich slechts enkele metaalvondsten: een speld en vijf speldfragmenten en een ring van een koperlegering met een diameter van 25 mm. Dit soort ringen wordt regelmatig gevonden en hun functie is niet zeker. Waarschijnlijk hebben ze gediend als riemverdeler.⁸⁵

Onder de jongste tegelvloer boven de dichtgestorte beerkelder van huis 8 is een groot beitелvormig stuk gereedschap gevonden.⁸⁶ Mogelijk gaat het hier om een zogenaamd kielijzer.⁸⁷ Dit gereedschap werd in de steenbewerking gebruikt om stenen te splijten. In de steen werd met een zogenaamd pelijzer een gat gemaakt. In het gat werden twee stukken ijzer met omgeslagen uiteinden geplaatst. Daartussen werd het kielijzer geslagen om de steen te splijten.

77 Zie bijvoorbeeld Egan 2005, 148-9, nrs. 787-9.

78 Put 3, vlak 13, S219, vnr. DENG-11V146.001. Tegelvloer S219 ligt onder tegelvloer S199.

79 Hasselt e.a. 1993, 442.

80 Hasselt e.a. 1993, 442-443 (XVII-XVIII); zie ook Klomp 2006, 44, cat. nr. 134 (XVII-XVIII).

81 Vnr. DENG-11V186.001.

82 S165.

83 Resp. vnr. DENG-11V171.001.1 en vnr. DENG-11V172.001.1.

84 S243.

85 Zie Hendrikse 1994, 41, afb. XVI, waar dergelijke ringen als riemverdeler zijn afgebeeld, op het Portinari altaar, geschilderd door Hugo van der Goes in 1476-1478; in Hasselt e.a. 1993, 450, afb. 192, worden deze ringen gordijning genoemd.

86 Put 3, vlak 1, S103, vnr. DENG-11V75.001.

87 Zie Janse 1983, 35m 130, afb. 48.

Onder tegelvloer S2.59 in de meest oostelijke ruimte van gebouw 8 bevond zich een zandige ophogingslaag.⁸⁸ Hierin is een deel van een tinnen soldaatje te paard gevonden. Van het beeldje is slechts de romp van het paard met de benen van de ruiter bewaard gebleven. Tinnen soldaatjes waren met name in de negentiende eeuw en de vroege twintigste eeuw zeer populair, en niet alleen bij kinderen. Er werden door volwassenen complete veldslagen mee nagebouwd.

Ophogingslagen uit de proefsleuven

Tijdens het proefsleuvenonderzoek zijn verschillende ophogingslagen aangetroffen. In enkele lagen bevonden zich metalen voorwerpen. Zo is in een ophogingslaag vlakbij huis 1, die mogelijk uit de vroege zeventiende eeuw stamt, een ronde loden kogel aangetroffen.⁸⁹ Dit type kogel komt voor vanaf de late vijftiende eeuw tot de Napoleontische tijd. De kogels hebben verschillende diameters, geschikt voor verschillende vuurwapens. Het is niet eenvoudig om een kogel te verbinden aan een bepaald wapentype, omdat de maten minder nauwkeurig waren dan we nu denken.⁹⁰ Dit exemplaar is, met een diameter van 11 mm, geschikt voor een pistool, een wapen dat met zijn korte loop bij uitstek geschikt is voor gebruik op korte afstand. Overigens duidt de aanwezigheid van kogels niet per se op oorlogsactiviteiten ter plaatse. In rijkere kringen kwam privé bezit van wapens veelvuldig voor. Ook waren veel mensen lid van een schutterij.

In een deels jongere ophogingslaag is eveneens een kogel gevonden.⁹¹ Deze kogel heeft dezelfde diameter als de kogel uit S4000 en is daarmee ook geschikt voor een pistool. Uit de laag is ook een mogelijke riemverdeler afkomstig, die gemaakt is van een koperlegering. De ring heeft een diameter van ongeveer 3 cm.

Achttiende-eeuwse vondsten uit een beerkelder van huis 8

Rond 1725 werd het meest westelijke deel van de beerkelder dichtgemetseld en volgestort. Het oostelijke deel van de kelder werd waarschijnlijk vergroot en verdiept. Dit deel van de beerkelder bevatte beerlagen met een datering tussen 1725 en 1775. In deze beervulling bevonden zich bijzonder veel vondsten.⁹² Het gaat met name om dagelijkse gebruiksvoorwerpen, zoals munten en kledingaccessoires. Deze worden hieronder per functie beschreven.

Munten

Onder het materiaal bevond zich een grote hoeveelheid munten, namelijk acht hele exemplaren en negen muntfragmenten. De munten waren bedekt met een dikke korst die het oppervlak geheel bedekte. Voorzichtige reiniging leverde bij drie munten een herkenbaar stuk oppervlak op. De drie bleken alle duiden te zijn, afkomstig uit Utrecht. Ze dateren uit de achttiende eeuw. Op één duit is het jaartal te lezen waarin de munt is geslagen: 1789. Het is opvallend dat de drie herkenbare duiden uit één muntplaats komen. Wanneer zich in één context meerdere duiden bevinden, dan zijn zij meestal uit alle windstreken afkomstig. Een verklaring hiervoor kan zijn dat de munten in de beerkelder in één keer bij de eigenaar terecht zijn gekomen. Misschien via een persoon, een handelaar(?), die uit Utrecht afkomstig was. In de beerput bevonden zich nog drie, mogelijk zelfs vier munten.⁹³ Deze munten waren in een zodanig slechte staat dat zelfs reiniging niet hielp om ze te kunnen determineren. Eén van de munten is waarschijnlijk een halve cent uit de negentiende eeuw, gezien de afmetingen (diameter van circa 17 mm). De mogelijk vierde munt is nog slechts een schijfje, waar niets (meer) op te zien is.

---

88 De tegelvloer van grijze tegels heeft spoornummer S41.

89 Put 1, vlak 3, S4000, vnr. DENG-11V19.001.

90 Mondelinge mededeling van M. Willemsen van het Koninklijk Leger- en Wapenmuseum in Delft. Lange tijd was elk type wapen in verschillende looppdiameters in omloop. Ook werden te kleine kogels gebruikt, passend gemaakt bij het laden door ze te omwikkelen met textiel. In 1599 werd een poging ondernomen om het kaliber van de vuurwapens te standaardiseren (De Jong 2003, 470-1; 474-6). Desondanks werden vuurwapens nog regelmatig met te kleine kogels geladen. Het laden van de kogel moest namelijk via de loop gebeuren en een kleinere kogel gleed gemakkelijker door de loop dan een passende kogel.

91 Put 1, vlak 2, S2000, vnr. DENG-11V9.001.

92 S109/110.

93 Vnr. DENG-11V83.001 (3 munten) en vnr. DENG-11V83.002.

Zegelstempel

Op een zegelstempel is een klassiek profiel van een bebaarde man afgebeeld in een parellijst (afb. 6.24). In de achttiende eeuw werden dit soort afbeeldingen, geïnspireerd door de klassieke oudheid, zeer populair.⁹⁴ Het gebruik van zegels was toen al lang niet meer voorbehouden aan de adel en de geestelijkheid. Ook kooplieden en ambachtlieden gebruikten zegels om contracten en officiële documenten te bekrachtigen.⁹⁵

Kledingaccessoires

Een kledinghaak is een grote variant van de welbekende kleine kledinghaakjes van koperdraad.⁹⁶ Ook deze haak is gemaakt van gebogen draad. De lengte van de haak is 42 mm, twee tot drie maal zo lang als de kleine haakjes. Twee knopen zijn voorzien van een gewelfde kop die niet is versierd. Eén knoop is hol, gegoten in twee delen, die vervolgens aan elkaar gesoldeerd zijn.⁹⁷

Twee gespen dateren mogelijk uit de zeventiende eeuw. Ze hebben een rechthoekige beugel gemaakt van een koperlegering en voorzien van een middenas. De beugels zijn niet meer compleet en in meerdere fragmenten uiteengevallen. De ijzeren angel is weggeroest en heeft een roestkorst op de beugels achtergelaten. Beide gespen waren voorzien van een reliëfversiering in de vorm van respectievelijk lijnen en ronde vormen.⁹⁸

Eetlepels

In de achttiende eeuw begon men in gegoede kringen met het gebruiken van serviesgoed dat bij elkaar paste. Ook gebruikte men sets van identieke stukken bestek.⁹⁹ Mogelijk is een dergelijke set in de beerput aanwezig. In de vulling zijn namelijk opvallend veel eetlepels gevonden. Het zijn er zeker zes, uiteengevallen in 21 fragmenten. De lepels zijn van hetzelfde lepeltype en ze lijken zo sterk op elkaar dat het hier waarschijnlijk om een set gaat.¹⁰⁰ Het oppervlak van de lepels was sterk gecorrodeerd. Het is daarom niet met zekerheid vast te stellen of de lepels voorzien waren van een merkteken. Reiniging van de locaties waar zich merken kunnen bevinden, leverde geen merken op.

Een mes

Van een mes is slechts het heft bewaard gebleven. Het heft is waarschijnlijk gemaakt van hout en voorzien van een reliëf dat het op hertshoorn doet lijken. Bij de overgang naar het lemmet is een beschermband van een koperlegering aangebracht om het heft. Dit gebeurde om te voorkomen dat het heft spleet.

Overige vondsten

Tenslotte zijn er nog enkele vondsten te noemen. Een speld is compleet, maar te zeer gecorrodeerd om de vorm van de kop te kunnen zien. Ook is er een massieve glazen of kristallen gebogen staaf, die aan één uiteinde bedekt is met een soort dop van een koperlegering. Het andere uiteinde is afgebroken. Twee tinnen fragmenten zijn afkomstig van een komvormig voorwerp. Aan de buitenzijde van de kom is een punt aanwezig.

Afb. 6.24 Zegelstempel met klassiek profiel van bebaarde man in parellijst.

94 Hendrikse 2003, 67; zie bijvoorbeeld 134-135, cat. nrs. 72-74.

95 Hendrikse 2003, 34; dit was reeds vanaf de dertiende eeuw het geval.

96 Vgl. voor grote haakjes van koperdraad, echter wel van een afwijkende vorm: Janson 2012, 41 (gevonden in Arnhem; sluitdatum context 1570).

97 Zie ook Hasselt e.a. 1993, 427-8, m.n. afb. 108 (XVIIIB).

98 Resp. vnr. DENG-11V64.033 en DENG-11V64.032; voor de laatste vgl. Hasselt e.a. 1993, 409-410, afb. 22 en 23 (XVIId-XVIIA).

99 Ruempol & van Dongen 1991, 245.

100 Baart 1977, 310-312, type XII, te dateren in de achttiende eeuw.

Fase 4: Vijf hofwoningen achter huis 8 (achttiende eeuw)

Achter het pand aan de Voldersgracht (huis 8) stond in de achttiende en negentiende eeuw een aantal kleine hofwoninkjes, structuur 3 tot en met 7. In de huisjes zijn verschillende vloerniveaus aangetroffen, afgewisseld met ophogings- en vlijlagen. Munten en andere vondsten op en tussen de vloerniveaus geven een indicatie van de ouderdom van de verschillende vloeren. In drie huizen, namelijk huis 4, 5 en 6, zijn metalen voorwerpen gevonden.

In huis 4 bevonden zich enkele fragmenten in een achttiende-eeuwse ophogingslaag onder de tweede tegelvloer.¹⁰¹ Het zijn drie loden strips, afkomstig van een glas-in-loodraam of -ramen. In een negentiende-eeuwse ophogingslaag onder de jongste tegelvloer van de bijkamer zijn een gewicht en een nijptang gevonden.¹⁰² Het cilindervormige gewicht met een druppelvormige knop op de bovenzijde is een zogenaamd druppelknopgewicht.¹⁰³ Het is voorzien van verschillende ijkmerken uit 1890, 1892, onleesbaar, 1896-7 en onleesbaar. Het gewicht weegt 50 gram. Dit komt overeen met de aanduiding op de schouder: 5 DEKAGRAM. Naast deze tekst staan enkele onleesbare tekens en een hart. Het hart is waarschijnlijk het merk van fabrikant H.K. van Wingerden (en zonen) uit Gorinchem.¹⁰⁴ Het gewicht is tussen 1883 en 1912 geproduceerd. Druppelknopgewichten werden gebruikt in de handel en de apotheek. Aangezien dit exemplaar in een bijkamer is gevonden, is het aannemelijk dat ze ook thuis werden gebruikt. In 1912 werden de druppelknopgewichten afgekeurd voor officieel gebruik. Dit wil natuurlijk niet zeggen dat ze in de huisomgeving niet langer werden gebruikt. De nijptang is een compleet exemplaar. De staat van de tang was nog erg goed; na de conserveringsbehandeling bleek het scharnier van de tang nog te werken.

Ook in huis 5 waren verschillende vloerniveaus aanwezig. In de bijkamer bevonden zich twee ophogingslagen waarin metalen voorwerpen zijn gevonden. In een achttiende-eeuwse laag was een brede ijzeren strip aanwezig, waarschijnlijk een constructief bouwelement.¹⁰⁵ De strip is aan beide zijden afgebroken. Boven tegelvloer S199 is een cent gevonden.¹⁰⁶ De cent is in een slechte conditie en helaas slecht te ontcijferen. Op basis van de gebruikte stijl lijkt de munt geslagen te zijn in de late regeerperiode van Willem III of het begin van de regeerperiode van Wilhelmina, tussen 1877 en 1907. Mogelijk staat er het jaartal 1886 op de keerzijde.

In de 'woonkamer' zijn nog twee centen gevonden, boven de tweede tegelvloer.¹⁰⁷ Eén cent is in een slechte staat en sterk gesleten. De munt is geslagen onder Willem I t/m III, tussen 1819 en 1877. De tweede cent is geslagen in 1863, onder Willem III.

Onder een tegelvloer in de bijkamer van huis 6 is een munt aangetroffen.¹⁰⁸ Het betreft een duit die ook na reiniging niet leesbaar is. Duiten zijn over het algemeen te dateren tussen 1590 en 1800. Bovenop de tegelvloer is een tweede munt gevonden.¹⁰⁹ Het is een halve cent, geslagen onder Willem III in 1886. De ophogingslaag boven deze tegelvloer bevatte naast vondstmateriaal uit de tweede helft van de negentiende eeuw ook enkele oudere vondsten.

Interpretatie

Het terrein aan de Grote Marktstraat, tussen de Voldersgracht en de 1^e Haagpoort, is sinds de veertiende eeuw in gebruik, maar de vroegste metaalvondsten komen we pas tegen in de vijftiende en zestiende-eeuwse beertonnen. Deze tonnen hoorden bij huizen die aan de Voldersgracht en de 1^e Haagpoort stonden. In de tonnen zijn slechts enkele voorwerpen gevonden.

---

101 Put 3, vlak 12, S38, vnr. DENG-11V82.001.

102 Put 3, vlak 11, S35, vnr. DENG-11V30.001.

103 <http://www.oudegewichtjes.nl/index.php?id=94>.

104 <http://www.oudegewichtjes.nl/index.php?id=60>, merkteken nr. 11.

105 Put 3, vlak 1, S122, vnr. DENG-11V28.001; datering laag in of na 1700-1750.

106 Put 3, vlak 12, S199, vnr. DENG-11V124.001.

107 Respectievelijk: put 3, vlak 1, S52, vnr. DENG-11V44.001 en put 3, vlak 12, S56, vnr. DENG-11V70.001.

108 Put 3, vlak 11, onder spoor 204, vnr. DENG-11V172.001.

109 Put 3, vlak 11, S204, vnr. DENG-11V99.001.

In de vijftiende eeuw beleefde de lakennijverheid in Den Haag haar hoogtepunt en dit gebied was het centrum van de lakenproductie. Voor activiteiten in de lakennijverheid zijn ten hoogste twee bewijzen tussen de metaalvondsten aanwezig, namelijk het Haagse lakenloodje en de fragmenten van waarschijnlijk twee knijpscharen. Dit is een vrij sobere opbrengst, zeker wanneer we het vergelijken met de grote hoeveelheid lakenloodjes uit de stort van het tramtunneltracé onder de Grote Marktstraat. Dat er nauwelijks lakenloodjes gevonden zijn, is overigens misschien niet zo vreemd. Lakenloodjes werden aan het laken bevestigd in de werkplaatsen zelf en in de keuringshallen. Wanneer het laken voltooid was, ging het naar de beurs of markt, met een complete set aan loodjes. Lakenloodjes bleven dus doorgaans waarschijnlijk niet in een werkplaats achter.

In de zeventiende eeuw vestigden zich Joodse immigranten in Den Haag. Onder de metaalvondsten zijn geen voorwerpen die met hun aanwezigheid in verband kunnen worden gebracht. Op het terrein stonden vier gebouwen. Drie van de panden lieten weinig tot geen metaalvondsten na. Onderzoek van het vierde gebouw, structuur 8, leverde daarentegen veel metalen voorwerpen op. Bij dit pand horen twee beerputten die samen drie gebruikperiodes omvatten. Beerputten kunnen veel informatie geven over de voormalige bewoners en gebruikers van een pand. Het is echter nog steeds zeer moeilijk om een sociale status te verbinden aan een huishouden op grond van de metaalvondsten in een beerput. Zo bleek bij beerputonderzoek in Vlissingen dat aldaar nauwelijks sprake was van een verband tussen de metaalvondsten en de sociale status van een huishouden.¹¹⁰ Beerputten van de armere bewoners van Vlissingen, maar ook van de middenklasse en zelfs van de elite hadden zonder onderscheid regelmatig weinig of geen metalen voorwerpen. Desondanks leken aldaar wel enige verbanden te zijn tussen status en de inhoud van de beerput. Bij de elite waren bijvoorbeeld tinnen voorwerpen geheel afwezig, terwijl deze bij de andere twee klassen wel aanwezig waren. Maar eenieder zal aanvoelen dat aan een beerput zonder tin niet per se een hoge sociale status toegekend moet worden. Ook een relatief grote hoeveelheid kledingaccessoires lijkt een aanwijzing te zijn voor welvaart.¹¹¹ Maar niet alle rijke putten hebben veel kledingaccessoires. Kortom, de nodige voorzichtigheid is geboden bij het interpreteren van dit soort contexten. Het metaal kan hooguit een bijdrage leveren aan het beeld, samen met de andere vondstcategorieën en archiefonderzoek. De oudste beerkelder wordt gedateerd in de periode tussen 1600 en 1650. De metalen voorwerpen behoren tot het bouwpuin waarmee de put is dichtgegooid. De voorwerpen hebben dus geen betrekking op het gebruik als afvalput en de bewoning van het pand. De vroegste fase in beerkelder 2 dateert tussen 1675 en 1725. In de vulling bevonden zich slechts enkele metaalvondsten, spelden, een ring en mogelijk ook twee gespen uit het jongere deel van de beerkelder. Dit aantal is te klein om uitspraken te kunnen doen over de bewoners van het pand. Mogelijk is dit deel van de put geleegd voordat men het opvulde met puin. In de periode tussen 1725 en 1775 is de rest van de beerkelder gevuld met afval, waaronder vrij veel metalen voorwerpen, 52 vondsten in totaal. Indicatoren voor een zekere welstand zijn: een set lepels en een zegelring. Het aandeel van kledingaccessoires is relatief laag: vijf van de 52 voorwerpen zijn kledingaccessoires. Dat is 9,6%. Hierbij zitten ook de twee gespen die mogelijk uit de oudere fase van de beerput stammen. Er zijn dus aanwijzingen voor welstand maar niet voor grote rijkdom. In de achttiende eeuw stond op het terrein ook een blok kleine hofwoningen of camerens. Tussen de vele vloerniveaus bevond zich steeds een ophogingslaag met zand en puin. Deze lagen bevatten verschillende soorten voorwerpen. Allereerst zaten er tussen het puin enkele bouwfragmenten. Daarnaast waren er voorwerpen die gebruikt zijn in de ruimtes zelf, zoals de kookpot en het gewicht. Tenslotte bevonden zich munten in verschillende lagen. Met name in de negentiende-eeuwse lagen is dit regelmatig het geval. Samenvattend kunnen we vaststellen dat de metaalvondsten aanwijzingen bevatten voor de

¹¹⁰ Nooijen 2010, 174.

¹¹¹ In Deventer, Dordrecht en Tiel is een groot aantal ton- en beerputten onderzocht. De onderzoekers konden in een aantal gevallen de sociale status van de huishoudens vaststellen (Bartels 1999, 333-334, 455-456). Dit gebeurde op basis van de vondstassemblage, waar mogelijk in combinatie met archiefonderzoek. Juist in de rijkere huishoudens blijken relatief veel kledingaccessoires in het afval terecht te komen. In complex 170, een beerput die hoorde bij één van de fraaie huizen aan de Groenmarkt in Dordrecht, bestaat bijna 15% van de metaalvondsten uit kledingaccessoires (Bartels 1999, 361-367, 485-486. Van de 47 voorwerpen zijn er 7 kledingaccessoires). Naast een zilveren knoop zijn hier ook veel eenvoudige accessoires, zoals nestels gevonden. De datering van het complex ligt tussen 1540 en 1580. Vanwege het ontbreken van echte luxe goederen en exotische producten wordt dit complex door de onderzoekers geplaatst in de middenklasse. In complex 313, een achttiende-eeuwse beerput van één van de rijkste families van Tiel, bestaat 43% van de metaalvondsten uit kledingaccessoires (Ostkamp 2009, 454, cat.nr. 25, het zijn 59 van de 136 voorwerpen). Hieronder bevinden zich enkele bijzonder luxe voorwerpen zoals een gouden hanger, maar de meerderheid bestaat uit eenvoudige kledinghaken en -ogen (respectievelijk 13 en 8 exemplaren) en nestels (13 exemplaren).

aanwezigheid van lakennijverheid. Voor Joodse bewoning zijn er geen aanwijzingen. Enkele contexten laten een zekere welvaart zien, waaronder de achttiende-eeuwse beerkelder van huis 8. De oudere beerputvullingen van dit pand bevatten nauwelijks metaalvondsten.

6.3 Leer

J. Verweij

6.3.1 Inleiding

Bij de opgraving zijn 30 leerfragmenten gevonden. Deze fragmenten zijn geanalyseerd door van Welleer, analyse, conservering en restauratie van archeologisch leer.

6.3.2 Methode

Het leer werd in plastic zakken verpakt aangeleverd. Het materiaal is gewassen en daarna geanalyseerd. Na analyse zijn de uitkomsten ingevoerd in een database. Daarna is het leer weer verpakt in plastic.

6.3.3 Het leer

Uitkomsten van de analyse

In totaal zijn 30 fragmenten geanalyseerd (zie tabel 6.12). Alle fragmenten zijn afkomstig van schoeisel. Bovenleer is nagenoeg afwezig. Er is slechts één bovenleerfragment aangetroffen, een contrefort (hielversteviging). Verder gaat het om fragmentarisch bewaard zoolmateriaal: binnenzolen, tussen- en buitenzolen, randfragmenten, verstevigingsstukjes, een hak, hakfragmenten en een afsnijdsel. Op basis van de binnenzolen is het minimum aantal exemplaren drie. Rekening houdend met krimp na in de grond en na opgraving geven de zolen bij benadering de volgende maten (zie tabel 6.13).

Tabel 6.12 Determinatietabel van de leervondsten.

vondstnr	aantal	vorm algemeen	compleet	beschrijving fragmenten	MAE	afmetingen	datering
218.003	4	schoeisel	nee	2 buitenzoolfragmenten, 1 randfragment, 1 zoolfragment.			1475-1510
243.002	1	schoeisel	nee	1 fragment zonder naaigaatjes. Vermoedelijk een zoolfragment.			1500-1550
245.001	21	schoeisel	nee	1 tussenzool met binnenzool en hak. 1 binnenzool (gebroken) met tussenzoolfragment, buitenzoolfragment en rand. 1 binnenzool met 2 tussenzoolfragmenten en 2 randfragmenten. 7 hakfragmenten, 1 randfragment en 1 afsnijdsel.	2	binnenzool : 24,5/7,5/2,5/5 cm. binnenzool: 22/7/3/5,5 cm.	16 ^e /17 ^e eeuw
245.002	4	onbekend	nee	binnenzool van een kinderschoen met bijbehorende contrefort. 1 randfragment en 1 buitenzoolfragment met rand.	1	14/4/2/3 cm	16 ^e eeuw

Tabel 6.13 Geschatte schoenmaat op basis van zoollengte.

Vondstnummer	Lengte zool	Maat
245.001	24,5 cm.	37
245.001	22 cm.	33
245.002	14 cm.	21

Omdat er geen bovenleer aanwezig is, is het niet mogelijk om een typebepaling te doen. Deze afwezigheid maakt het ook moeilijk om het leer te dateren. Nu is de datering van leer altijd een lastige zaak omdat schoentypen soms wel 200 jaar gemaakt werden. Wel bestaat er in het leeronderzoek een aantal ijkpunten. Na 1500 is er een overgang van de 'turnshoe', een schoen die binnenstebuiten werd genaaid en vervolgens werd gedraaid, naar een schoen met meerdere zolen, ontstaan door de noodzaak om de voet beter te beschermen als gevolg van verharding van de wegen. Rond 1600 verschenen de eerste lage hakken. En rond 1800 gingen schoenmakers over van houten pennen om de diverse haklagen te bevestigen tot het gebruik van ijzeren spijkertjes. Op basis van de ijkpunten, de zolen bestaan uit meerdere lagen en de hak (vondstnummer 245.001) is voorzien van houten pennen, dateert het zoolmateriaal uit Den Haag grofweg uit de zestiende en de zeventiende eeuw. Er is geen reden om af te wijken van de dateringen gedaan op basis van overig, beter dateerbaar materiaal, behalve misschien bij vondstnummer 245.001. De ingegraven kuil in de ophogingslaag nabij spoor S271 heeft een mogelijke datering gekregen in de eerste helft van de zestiende eeuw. De hoogte van de hak (negen lagen) wijst op een iets latere datering.

6.4 Natuursteen: gebruik en hergebruik

M.J.A. Melkert

6.4.1 Inleiding

Van de opgraving zijn 70 fragmenten en voorwerpen van natuursteen met een gezamenlijk gewicht van bijna 34 kg nader geanalyseerd.¹¹² Het materiaal is afkomstig van verschillende bebouwings- en gebruiksfasen van het terrein in de Late Middeleeuwen en -vooral- Nieuwe tijd. Het natuursteen is aangetroffen in een mestkuil, in houten beerputten, water- en beerkelders en verschillende ophogingslagen en vloerniveaus van gebouwstructuren. Ongeveer 60% van het materiaal, in aantal en gewicht, is afkomstig uit contexten die geassocieerd kunnen worden met structuren 8 en 10, en ongeveer 40% komt uit beerputten, een kuil en zestiende-eeuwse ophogingslagen.

6.4.2 Onderzoeksvragen

Met behulp van het natuursteen kunnen de volgende onderzoeksvragen uit het PvE -deels- worden beantwoord:

5. Is er op basis van de materiële cultuur een uitspraak te doen over verschillen of overeenkomsten tussen de verschillende huizen/erven?
6. Hoe ontwikkelen de activiteiten op de percelen en kavels zich in de loop der tijd (diachroon)?
11. Zijn er op basis van de sporen en het vondstmateriaal specifieke activiteiten aan specifieke percelen toe te kennen?
12. Zijn er handelscontacten (buiten de stad) archeologisch vast te stellen?
13. Zijn er archeologische aanwijzingen voor interactie tussen de historische stadskern en het omringende platteland?
16. Kan er een uitspraak worden gedaan over sociale structuur, religieuze gebruiken, voedselpatroon, welvaart, gezondheid en leefgewoonten van de vroegere gebruikers van het onderzoeksgebied?

6.4.3 Methode van onderzoek

Natuursteen wordt standaard ingedeeld in bewerkt en onbewerkt materiaal, waarbij in de eerste categorie alle stenen vallen met productie- of gebruikssporen. Een belangrijk verschil tussen stenen met productiesporen en stenen met slechts gebruikssporen of andere indicatoren voor gebruik, is dat de eerste vaak in groeves zijn gewonnen en via handel of uitwisseling op de vindplaats terecht zijn gekomen. Daarnaast wordt voor mogelijk gebruik ook gekeken naar andere indicatoren zoals (geïmporteerde)

¹¹² Daarnaast zijn bij de knickers nog drie keramische exemplaren aangetroffen; deze zijn niet opgenomen in de tabellen, maar worden wel kort besproken bij overige, stenen knickers.

steensoorten, grootte, specifieke selectie van stenen en steensoorten, de fragmentatiegraad en eventuele aanwijzingen voor verhitte en verbranding. Alle vondsten zijn macroscopisch gedetermineerd op steensoort en geïmponeerd op artefactgroep en -type.

Omdat gebruik en hergebruik van verschillende van de materialen niet tot één fase beperkt is, wordt bij de resultaten eerst een algemeen overzicht van het materiaal gegeven, waarna achtereenvolgens de verschillende artefact/gebruiksgroepen worden besproken en de vondsten per structuur /tijdsfase.

6.4.4 Resultaten van het natuursteenonderzoek

Wat allereerst opvalt aan het natuursteen van deze opgraving, is dat het bijna volledig bestaat uit bewerkte stukken van (uit groeven) geïmporteerde steensoorten (tabel 6.14). Alleen een mortierkogel van graniet is vermoedelijk niet uit een groeve afkomstig, maar gemaakt van een noordelijke zwerfsteen. Zulke stenen kogels worden vooral in het noorden van Nederland wel vaker gevonden.¹¹³ De enige vondst die van een met rivieren aangevoerde zwerfsteen gemaakt lijkt te zijn, is een pseudo-artefact van (Doornikse?) kolenkalksteen. Opvallende stukken zijn de genoemde kanons- of mortierkogel van graniet, grote fragmenten van bouwelementen/ornamenten, fragmenten van één of meer schrijfleien of wastafeltjes, kleine kalkstenen knikkertjes, griffels en een wrijfsteentje van krijtkalksteen. Vijftien stenen vallen in de klasse groot tot zeer groot (respectievelijk groter dan 10 en groter dan 20 cm). Sporen van verhitte of verbranding zijn nergens aangetroffen.

Tabel 6.14 Natuursteen in aantal en gewicht, met aantal bewerkt, geïmporteed en groot tot zeer groot.

	aantal	gewicht (gr)	bewerkt	import	(zeer) groot
kolenkalksteen	6	24.430	6	5	5
graniet	1	5685	1		1
leiste	48	1457	48	48	7
marmer	2	1127	2	2	1
kalksteen wit	9	952	9	9	1
kwartsiet	1	83	1	1	
kwartsylliet	1	81	1	1	1
kw zandsteen	1	45	1	1?	
krijtkalksteen	1	18	1	1	
	70	33.878	70	67	15

Hoewel leiste in aantal verreweg de grootste groep vormt, bedraagt het gewicht hiervan nog geen 1,5 kg. Toch is dit een interessante groep, want vooral dit materiaal is veel en op verschillende wijzen hergebruikt. Datzelfde geldt voor de kolenkalksteen, waarvan enkele grote stukken aanwezig zijn (met een gewicht tot 9,5 kg); deze zullen oorspronkelijk in statige, wellicht monumentale panden toegepast zijn geweest en hier zijn hergebruikt. Andere hergebruik-steensoorten zijn graniet, marmer, zandsteen en witte kalksteen.

Door dit hergebruik vallen diverse stukken in twee of meer artefactgroepen. Van het eerste gebruik, meestal te herkennen aan productiesporen, zijn vooral fragmenten bouwmetaal en dakbedekking aanwezig, en daarnaast uiteenlopende voorwerpen als knikkers, griffels, wetstenen, een mortierkogel en een blokje krijtkalk. Voor een deel zal dit eerste gebruik op het terrein hebben plaatsgevonden, maar met name voor de grote en fijn bewerkte stukken kolenkalksteen lijkt dat niet waarschijnlijk. Het tweede gebruik zal zich zeker op het terrein hebben afgespeeld en laat met name sporen van ambachtelijke activiteiten zien; zo is kolenkalksteen hergebruikt als slijpmateriaal en leiste als schrijfle, slijpmateriaal en plat werkoppervlak. Dit laatste is vermoedelijk meer gebeurd, maar slechts in één geval herkenbaar. De granieten mortierkogel heeft mogelijk als sierobject dienst gedaan, terwijl een groot ornament van kolenkalksteen, dat in de hoek van een kelder werd aangetroffen, een onbekende herbestemming heeft gehad. Ten slotte zijn vooral de leien, maar ook veel andere, platte stukken, in vlijlagen en funderingen

113 Huisman & Kortekaas 2007.

van vloeren terecht gekomen en hebben twee grote blokken kolenkalksteen mogelijk als hoekfundering gediend. In totaal representeren de zeventig fragmenten natuursteen daardoor minimaal 95 maal gebruik (tabel 6.15).¹¹⁴

Tabel 6.15 *Artefactgroepen met sporen van het eerste, tweede en derde gebruik en met de steensoorten waarvan ze gemaakt zijn (Nb. Eerste gebruik als daklei met vraagteken: gespleten op dakleidikte, maar geen andere sporen van gebruik als daklei).*

	zandstn	kalkstn & marmer	leiste	grani	kwarts- fylliet	kwartsiet	krijtkalk	Totaal gebruik
sporen van 1^e gebruik								70
bouwmateriaal	1	7						
knikkers		7						
onbekend		3						
daklei			36					
daklei?			6					
halffabriek daklei?			1					
schrijfle			3					
griffels			2					
mortierkogel				1				
wetsteen					1	1		
wrijfblokje?							1	
sporen van 2^e en 3^e gebruik								25
slijpmateriaal		1	2					
vloerfundering		2	13					
hoekfundering?		2						
onbekend		1						
lei met inkrassingen/schrijfle			2					
plat werkoppervlak			1					
ornament/sierobject				1				
Totaal gebruik	1	23	66	2	1	1	1	95

Bewerkt materiaal naar gebruiksgroep

Bouwmateriaal

Het bouwmateriaal bestaat uit vijf grote bouwelementen en platte fragmenten van kolenkalksteen, een afgerond blok witte kalksteen, een plat fragment van groene marmer en een scherp zandsteen met een reep gezoet (fijn geschuurd) oppervlak.

Geen van deze stukken is compleet, hoewel vnr. 33 mogelijk een vrij groot deel van een goot representeert (afb. 6.25). Het toont een hoek van deze mogelijke goot met één opstaande (strekke) kant en één opstaande, aan de buitenzijde afgeschuinde zijkant. Het ornament is aan de voorzijde, in het midden van het platte deel, afgebroken op een cilindervormig gat met een diameter van 5,5 cm. Rondom het gat is een verdiept randje aanwezig. Ook de niet-afgeschuinde zijkant is een breukvlak; hier is in het midden van de bovenrand nog een deel van een smal doorgat te zien. Beide vlakken van de opstaande kanten zijn bewerkt: in scharreerslag met randafwerking (5 mm breed) of in diagonaal kruispatroon (binnenzijde). De afgeschuinde zijkant bezit nog een randje met scharreerslag, maar is verder plat en glad afgewerkt. De onderzijde, ruw bewerkt met een puntbeitel, bevat resten kalkmortel en zal oorspronkelijk ingemetseld hebben gezeten. Het platte zichtvlak (de bodem van de binnenzijde) laat eenzelfde gladde afronding zien als de bovenrand, wat mogelijk het gevolg is van waterwerking. De resterende lengte en breedte van het ornament zijn respectievelijk 27 en 22,5 cm, de diepte of hoogte is 21 cm en het gewicht bedraagt 9,5 kg. Het bouwelement is aangetroffen in de zuidoost hoek van de aangebouwde kelder van camer 3 en 4 van het huizenblokje.

¹¹⁴ Wel zullen diverse fragmenten vermoedelijk tot hetzelfde voorwerp of dezelfde daklei hebben behoord, bijvoorbeeld de drie (niet passende) fragmenten van een mogelijke schrijfle.

Afb. 6.25 Groot fragment van een hardstenen bouwelement (vnr. 33).

In vnr. 112 zijn twee blokken hardsteen aanwezig die veel overeenkomsten met dit ornament tonen in bewerking en mineralogie van de steensoort. De twee blokken hebben deels dezelfde bewerkingen, maar passen niet aaneen. Het ene fragment meet 23,5 x 18 x 15 cm en heeft drie bewerkte oppervlakken. Eén daarvan is geprofileerd met banen in scharreerslag in twee loodrechte richtingen. Een aansluitend breed vlak is in de lengte gescharreerd met randafwerking nabij het geprofileerde vlak; bij de tegenoverliggende rand is nog een deel van een vrij groot dookgat aanwezig (9 x 3,5 cm) met een rest van de geroeste, ijzeren dook. Hier is het fragment op gebroken. Het tegenoverliggende brede vlak is een breukvlak, maar toont nog wel een ondiepe, rechthoekige uitsnede met gezoet oppervlak. Ook één van de kopse kanten is bewerkt: langs twee aansluitende kanten is nog een vrij slordige randafwerking aanwezig en het middenveld toont sporen van scharreerslag, die echter grotendeels is verdwenen door latere bewerking met een puntbeitel.

Het andere fragment is een bewerkte blok van 21,5 x 17 x 16,5 cm. Ook deze toont twee aansluitende, bewerkte vlakken, waarvan één geprofileerd, maar hier is geen dookgat aanwezig. Wel is ook het andere brede vlak een breukvlak met een uitsnede met gezoet oppervlak. Eén van de kopse kanten is afgewerkt in kardinaalsslag (in domeintjes met scharreerslag in verschillende oriëntaties). Het gewicht van de twee fragmenten tezamen bedraagt ruim 12,5 kg. Ze zijn aangetroffen onder de noordoost hoek van de keldermuur van camer 7. Mogelijk hebben deze twee zware brokken als hoekfundering gediend. Bij een opgraving te Oud-Loosdrecht werden uit dezelfde tijdperiode, namelijk de zeventiende en achttiende eeuw, bij een kosterswoning twee grote, hergebruikte bouwornamenten met de platte kant omhoog ter plaatse van hoekaansluitingen gevonden.¹¹⁵

115 Melkert 2012a.

Deze drie fragmenten van bouwornamenten zijn van een grofkristallijne kolenkalksteen met calcietnesten, soms in donkergrijze domeinen gelegen, en gerekristalliseerde fossielen. Een vierde, plaatvormig fragment is ook van grofkristallijne kolenkalksteen, maar is anders afgewerkt en ook het gesteente is net even verschillend (vnr. 186-1). Zo zijn in het gezoete bovenvlak diverse stylolieten te zien (kronkelige lijntjes die oplossingsniveaus uit het geologische verleden representeren), terwijl de zijanten zijn afgewerkt in een visgraatmotief. Het fragment meet 19 x 14 x 5 cm en is afkomstig uit de waterkelder die bij structuur 10 hoort.

Het vijfde fragment kolenkalksteen dat als bouw materiaal is toegepast, is van een andere steensoort, namelijk Namense steen (vnr. 106). Het is een plat, driehoekig fragment van heel homogene, fijnkorrelige kalksteen zonder zichtbare fossieltjes, calcietnesten of stylolieten. Twee bewerkte zijanten maken een hoek van ca. 60°, één breed vlak is gescharreerd en het andere gezoet. Het fragment is afkomstig uit de top van spoor 225, een ophogingslaag met vooral vroeg zeventiende-eeuws vondstmateriaal.

Een afgerond blok witte, bioclastische kalksteen is vermoedelijk ooit als bouwsteen gebruikt, maar afgezien van de vorm zijn daar nu geen sporen meer van aanwezig (vnr. 107-1). Wel zijn slijpgroeven te zien, die getuigen van hergebruik als slijpmateriaal.

Vondstnummer 186-5 is een plat middenfragment van vermoedelijk een vloertegel van groengrijze marmer. Het materiaal is volledig kristallijn en bevat geen fossieltjes of andere insluitels. Eén breed vlak is gezoet. Daarnaast zijn rondom resten kalkmortel aanwezig, zodat het in tweede instantie vermoedelijk in een fundering is gebruikt. Het fragment meet 14 x 11 cm en heeft een complete dikte van ca 30 mm; het werd aangetroffen in de waterkelder die bij structuur 10 hoort.

Een scherf rode, kwartsitische zandsteen ten slotte heeft aan de 'zijkant' nog een zone met een plat, gezoet oppervlak (vnr. 34-3). De scherf is maximaal 6,5 cm groot en heeft een dikte (loodrecht op de platte zijkant) van 3,9 cm. De vondst is afkomstig uit spoor 137, een puinlaag ter hoogte van huis 10.

Daklei

Leisteen vormt in aantal de grootste groep binnen het aangetroffen natuursteen. Er zijn diverse soorten aanwezig in vier verschillende kleuren (zwart, grijs, groen en paars-rood) en daarbinnen kunnen ook weer verschillende soorten en/of varianten worden herkend. Zo zijn er fragmenten van grijze dakleien die aan hun fijnkorrelige, homogene textuur als Fumay-leien herkend kunnen worden, maar ook dikke, grijze leien, een grijze lei met banden van korrelgrootteverschillen en groengrijze, fyllitische leien met parallelle, opake lensjes. Ook is een groene, licht fyllitische lei aanwezig met veel donkere korreltjes c.q. lensjes die mogelijk niet ertshoudend zijn. Het is niet duidelijk of deze laatste twee wellicht varianten van dezelfde lei- (of fylliet)soort zijn.¹¹⁶ Dit kan relevant zijn, aangezien groene, vermoedelijk fyllitische leien tijdens de Tachtigjarige Oorlog uit Zuid-Engeland zijn geïmporteerd (zie verder bij 'Herkomst en datering van het materiaal').

Op mogelijk fragmenten van een zwarte leisteen na zullen alle leien oorspronkelijk als dakbedekkingsmateriaal hebben gediend. Dat blijkt niet alleen uit nagelgaten, maar ook uit degradatieverschijnselen die karakteristiek zijn voor veroudering op het dak.¹¹⁷ Zo'n veroudering uit zich onder andere in schilferige oppervlakken en donkere of juist zilvergrijze huidjes (afhankelijk van de leisoort). Daarnaast zijn bijna alle fragmenten op niet-natuurlijke wijze gespleten op dakleidikte. Veel van deze dakleifragmenten zijn in diverse toepassingen hergebruikt: als schrijfleij, als slijpmateriaal (of als ondergrond voor snijwerk), met of zonder mortel in funderingen, en in een onbekende toepassing waarvoor parallelle groeven in het oppervlak van de lei zijn aangebracht (zie hieronder).

Slijpgereedschap: wetstenen

Er zijn op het terrein twee artificieel gevormde, staafvormige wetstenen aangetroffen. De ene is van groengrijze, grofkorrelige en mica-houdende kwartsiet en meet 63 x 30 x 18 mm (vnr. 107-2).¹¹⁸ Alleen de breedte en dikte zijn compleet. De wetsteen is afgeslepen en bij één vlak ook uitgeslepen; slijpgroeven ontbreken. Wel wijzen klopdellen op hoekpunten van beide uiteinden erop dat er ook mee gehamerd is; dit heeft mogelijk tot de breuk geleid. Deze wetsteen is aangetroffen aan de onderkant van ophogingslaag S225 die vooral vondstmateriaal uit de eerste helft van de zestiende eeuw bevat.

116 Dit kan alleen petrografisch worden vastgesteld.

117 Grijze lei met nagelgaten: vnrs. 101; 107-3; 107-7; 224-2; groene lei met nagelgaten: vnrs. 101; 107-5.

118 De mica's zijn slechts klein en een duidelijke foliatie ontbreekt, zodat Eidsborgfylliet kan worden uitgesloten.

De andere artificiële wetsteen is van kwartsfylliet, zilvergrijs van kleur, en lijkt nog compleet te zijn (vnr. 218). De lengte bedraagt echter slechts 10,2 cm bij een breedte van 19-17 mm en een dikte van 19-12 mm. Aangezien beide uiteinden pokdalig zijn door de afgeronde klopdellen, is het goed mogelijk dat de wetsteen toch is gebroken en het fragment daarna weer verder is gebruikt. Ook het feit dat het werktuig vooral naar één uiteinde toe af- en uitgeslepen is, zou hierop kunnen wijzen. De wetsteen is van Eidsborgfylliet en bij een eerder onderzoek bij Leidsche Rijn behoorden deze breedte en dikte bij middelgrote exemplaren (met een lengte van meer dan 10 cm).¹¹⁹ Het exemplaar is vrij kwartsrijk, maar heeft een goed ontwikkelde foliatie. Het is aangetroffen in een houten ton S270 die als beerput is gebruikt en die in de eerste helft van de zeventiende eeuw wordt gedateerd.

Naast deze twee handelsproducten zijn er ook diverse aanwijzingen dat stenen zijn hergebruikt als slijpmateriaal, waarbij slijpgroeven aangeven dat het om het slijpen van scherpe voorwerpen gaat, vermoedelijk messen. Vondstnummer 197-8, een dikke grijze lei, heeft naast twee slijpgroeven ook een niet-doorgaand gat in het midden, mogelijk het gevolg van gebruik als plat werkoppervlak.

Veelkantig brokje krijtkalksteen: wrijfblokje?

Vondstnummer 139 is een brokje krijtkalksteen dat rondom wordt begrensd door platte vlakjes. Van de meeste is het oppervlak slecht te onderscheiden, want het brokje is bijna geheel bedekt door een bruin aankoesel, maar twee vlakjes zijn gespaard gebleven. Deze zijn heel plat en één heeft twee kleine groefjes.

Krijtkalk kan voor diverse toepassingen zijn gebruikt. Ook bij het vroegmiddeleeuwse Dorestad werden verspreid over de opgravingsterreinen diverse van dit soort brokjes teruggevonden (en tevens een aantal voorwerpen van het materiaal),¹²⁰ maar een specifieke toepassing kon hier niet aan worden afgelezen. Het hier aangetroffen brokje krijtkalksteen zou gebruikt kunnen zijn om iets stroef te maken of letterlijk om mee te krijten. De twee kleine groeven lijken eerder op een dergelijke toepassing te wijzen dan op gebruik als schrijfkrijt. Het brokje heeft afmetingen van 31 x 28 x 26 mm en werd gevonden in het westelijke deel van beerkelder S243; deze context wordt tussen 1675 en 1725 gedateerd.

Schrijflei of wastafel

Er is één fragment van een zwartgrijze leisoort aangetroffen dat op een andere toepassing wijst dan die van daklei. Het gaat om een klein hoekfragment met afgeschuinde (facet)randen (vnr. 240; afb. 6.26). Bij één breed vlak zijn twee haakse randen met nog een extra hoekje ertussen afgeschuind, bij het tegenoverliggende brede vlak is alleen de lange kant afgeschuind. Dit zijn (primaire) productiesporen die niet bij dakleien voorkomen. Fragmenten met strak afgeschuinde randen zijn vaker bij opgravingen aangetroffen en de meeste dateren in de veertiende- tot zestiende eeuw.¹²¹ Ze worden geïnterpreteerd als fragmenten van een schrijflei of wastafel, de voorloper van de schrijflei. Bij een wastafel werd het oppervlak bedekt met een laagje was waarin dan werd geschreven of getekend met een schrijfstift (*stilus*). Door de was weer glad te strijken kon het oppervlak opnieuw worden gebruikt.

De sporen die een dergelijk gebruik in een onderliggende lei achterlaten, zullen slechts ondiep zijn en teksten of tekeningen lopen door elkaar heen.¹²² Ook daarvan zijn mogelijk enkele voorbeelden aanwezig: vondstnummers 34 en 171 bevatten leifragmenten met talrijke ongeoriënteerde krasjes. Deze fragmenten zijn eveneens van een zwartgrijze leisteel. Ze zijn respectievelijk aangetroffen in een puinlaag ter hoogte van huis 10 (datering 1600-1700) en uit de oudste beerkelder van huis 8 (datering 1600-1650).

Afb. 6.26 Mogelijk hoekfragment van een wastafeltje (vnr 240).

¹¹⁹ Melkert 2012b.

¹²⁰ Bij de opgravingen van de ROB zijn onder andere een vizel, twee gewichten, twee mogelijke malletjes en spelpionnetjes gevonden (Kars & Broekman 1981), op het Veilingterrein een ongebruikt spinaklosje (Melkert 2012b). In alle gevallen lijkt het om eenmalige gelegenhedenvoorwerpen te gaan en niet om handelsproducten.

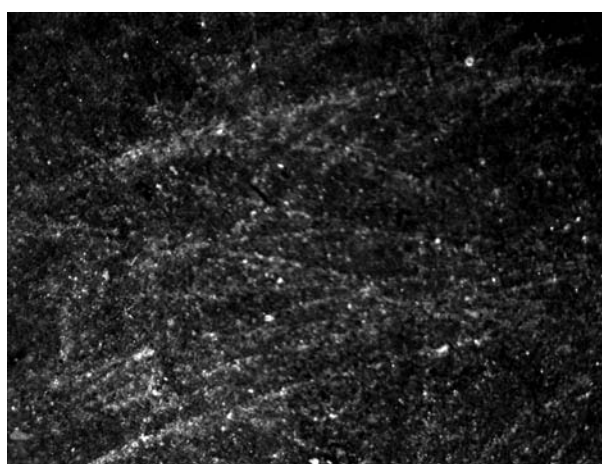
¹²¹ Van de Walle-Van der Woude 2001.

¹²² Ooyevaar 1987. Daarnaast zijn (dak)leien in deze periode natuurlijk ook gebruikt om tekeningen rechtstreeks in te krassen; dit kunnen kindertekeningen zijn of bijvoorbeeld voorontwerpen voor figuren in andere materialen. Een duidelijk voorbeeld voor dit laatste werd aangetroffen bij een leerbewerksatelier uit de dertiende eeuw te Sneek (Veldhuis 2008).

Gezoete oppervlakken

Een andere aanwijzing voor het mogelijke gebruik als schrijfleivormen gezoete, fijn opgeschuurde oppervlakken van leisteen. Deze afwerking wordt namelijk niet bij dakleien aangetroffen. Macroscopisch tonen gezoete oppervlakken simpelweg als heel glad, maar met een loep (of onder een stereomicroscop) is te zien dat deze opschuring wel degelijk sporen achterlaat, meestal in de vorm van groepen van parallelle (polijst)krasjes. Als het opschuren met de hand gebeurt, zullen hier vaak twee of drie oriëntaties in te herkennen zijn (afb. 6.27). Zulke polijstkrasjes zijn inderdaad aanwezig bij de fragmenten zwarte lei die als mogelijke schrijfleivorm geïnterpreteerd. Ze zijn ook aangetroffen bij vnr. 55, eveneens een zwarte lei en één van de twee fragmenten met een ingekrast patroon van parallelle lijnen (zie hieronder) en daarnaast nog bij twee fragmenten grijze lei (107-3 en -4). Dit lijkt te betekenen dat er fragmenten van meer schrijfleien aanwezig zijn en dat deze mogelijk een verschillende herkomst hebben. Het gaat in alle gevallen om hele fijne krasjes die alleen met een loep te zien zijn en die in groepjes met dezelfde oriëntatie voorkomen. Daarmee wijken ze af van de ongeoriënteerde krassen die eerder het resultaat zullen zijn van gebruik als wastafel of slijpmateriaal.

Afb. 6.27 Microfoto van fijne polijstkrassen met verschillende oriëntaties op een leifragment (vnr. 55; opname met stereomicroscop in opvallend licht; vergroting 16x, lengte foto ca. 4 mm).

Het gebruik van (houten) wastafels in de Middeleeuwen is uit historische bronnen bekend vanaf de negende eeuw tot in de vijftiende eeuw.¹²³ Het is niet duidelijk vanaf wanneer ook leien als wastafel zijn gebruikt, maar dit zal vermoedelijk samenvallen met de vroegste aanvoer van lei als dakbedekking. De gladde oppervlakken die voor een wastafel nodig waren, werden nu immers kant en klaar aangeleverd en hoefden niet eerst te worden voorbereid, zoals met hout het geval was. Dit plaatst deze vroegste leistenen wastafels mogelijk in de twaalfde eeuw of zelfs iets eerder.¹²⁴

Een lei met griffel zijn beiden van hetzelfde (leiste) materiaal gemaakt. Omdat ze dezelfde hardheid bezitten, ontstaan er geen echte inkervingen in de lei en kan deze met een nat sponsje weer worden schoongemaakt.¹²⁵ Dit gebruik zal dus veel minder sporen hebben achtergelaten. Wanneer wastafels werden vervangen door lei met griffel is niet duidelijk, maar in Gorinchem werden al griffels (en krijt) aangetroffen in een beerput naast de Latijnse School met materiaal dat dateerde tussen 1500 en 1625.¹²⁶

Bij de groeven in Duitsland gaat de vervaardiging van schrijfleien (en griffels) zeker terug tot in de zestiende eeuw.¹²⁷

¹²³ Referentie in Baart 1977.

¹²⁴ Zie Janse 1986 voor de vroegste toepassing van daklei in Nederland.

¹²⁵ Overigens kregen schoolkinderen nadrukkelijk te horen dat ze niet te hard met de griffel op de lei mochten drukken, omdat er anders toch krassen zouden ontstaan; zie bijvoorbeeld Vermeiren 2005.

¹²⁶ Van Genabeek 2005, 41.

¹²⁷ <http://www.rathschek.de/Service/Schiefer-Erlebnis/Deutsches-Schiefermuseum-Steinach-Thueringen/>

De vroeger te plaatsen schrijfstiften komen in Gorinchem met name uit een ophogingslaag uit de veertiende eeuw,¹²⁸ terwijl bij opgravingen in Amsterdam de aangetroffen schrijfstiften uit vijftiende-eeuwse contexten zijn geborgen.¹²⁹ Daarmee zou de overgang van wastafel met schrijfschrift naar lei met griffel globaal in de zestiende eeuw geplaatst kunnen worden. Pas in de negentiende eeuw zijn lei en griffel (geleidelijk) vervangen door schrift en potlood, hoewel ze op het platteland nog tot ver in de twintigste eeuw in gebruik bleven.

Onbekend: lei met ingekrast patroon (schrijflei?)

Bij een klein fragment zwarte lei is aan beide zijden een groef aangebracht op 5 mm afstand van en parallel aan de rand (vnr. 55; afb. 6.28). Op één van die vlakken is dit een dubbele groef, terwijl op het andere vlak hier ondiepere groeven min of meer loodrecht op te zien zijn. Het is mogelijk dat de groeven parallel aan de rand een relatie hebben met bijvoorbeeld een houten omlijsting, maar of dat ook geldt voor de groeven die hier haaks op zijn aangebracht is de vraag. Deze hebben een onderlinge afstand die varieert tussen 6 en 8 mm. Deze zelfde parallelle groeven, met dezelfde variatie in afstand, zijn ook aangetroffen bij vnr. 218-2, een groene lei. Hier ontbreekt echter een groef evenwijdig aan de rand en bovendien maakt de serie parallelle groeven een schuine hoek met de rand. Wel is ook hier goed te zien dat de groeven blijkbaar met dubbele halen zijn aangebracht. Op beide fragmenten zijn vage krassen aanwezig. Op de groene lei zijn geen polijstkrasjes te zien, op het fragment zwarte lei wel (zie hierboven). Dit laatste is blijkbaar afkomstig van een lei die als schrijflei is geïmporteerd, terwijl het bij het fragment groene leisteen mogelijk om een hergebruikte daklei gaat. Of het ingekraste patroon iets met een schrijflei of wastafeltje te maken heeft, is daarmee onduidelijk. Vondstnummer 55 komt uit het met bakstenen dichtgezette bovendeel van beerkelder S243 van structuur 8 (niet uit de beervulling) en vondstnummer 218 uit een houten ton S270 die als beerput is gebruikt; deze laatste wordt tussen 1600 en 1650 gedateerd.

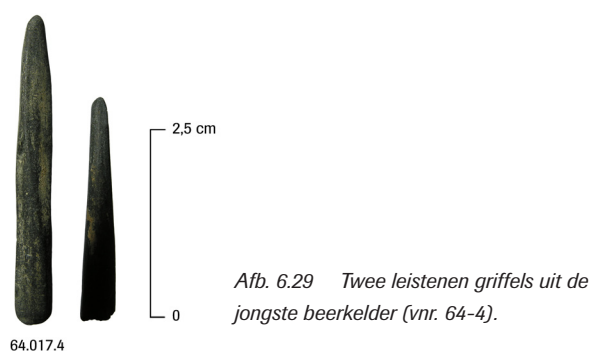
Afb. 6.28 Leifragmenten met ingekrast patroon (vnrs. 55 en 218-2).

Griffels

Op het terrein zijn tevens twee griffels aangetroffen (vnr. 64-4; afb. 6.29); deze horen echter bij een veel latere fase dan de fragmenten wastafels of schrijfleien: beide griffels komen uit de jongste beerkelder van structuur 8; deze wordt tussen 1725 en 1775 geplaatst. Het langste exemplaar meet 4 cm, is zeskantig en heeft een 15 mm lange, conische punt, terwijl het andere fragment nog slechts een lengte van 22 mm heeft en veelkantig gefacetteerd is met eveneens een verjonging naar de punt. Beide griffels hebben een diameter van 4 mm. Het materiaal is overigens nogal lastig te herkennen als leisteen, omdat de voor leien

128 Veen 2011.

129 Baart *et al.* 1977, 379-383.

Afb. 6.29 Twee leistenen griffels uit de jongste beerkelder (vnr. 64-4).

kenmerkende foliatie (de leisteensplijting) niet te zien is (zie ook bij 'Herkomst'). Beide exemplaren zijn echter van fijnkorrelige steen en ze geven geen zwarte streep.

Knikkers en kleine blokjes kalksteen

Uit dezelfde jongste beerkelder van structuur 8 (datering 1725 – 1775) zijn ook zeven kleine en drie grotere knikkers geborgen (vnr. 64-2 en 64-1; afb. 6.30). De kleine exemplaren zijn van witte, bioclastische tot brekzieuze kalksteen, herkenbaar aan de microfossielen, kalksteenfragmentjes en calcietaders. De diameters bedragen 14,5 - 14,9 - 15,0 - 15,8 - 16,1 - 16,2 - 17,0 mm. De drie grotere stuiters uit hetzelfde vondstnummer zijn van keramiek met zoutglazuur; ze hebben diameters van 27,7 - 28,0 en 30,0 mm (vnr. 64-1).

Afb. 6.30 Zeven kleine kalkstenen en drie keramische knikkers uit de jongste beerkelder (vnr. 64).

Verder zijn uit deze zelfde beerkelder ook nog twee kleine blokjes van respectievelijk bioclastische kalksteen en witte marmer aangetroffen (vnr. 64-3 en 64-5). Het zijn wat scheve blokjes met afmetingen van 18,6 x 18 x 14,8 mm en 16,7 x 13,7 x 11,8 mm en ze doen sterk denken aan (Romeinse) mozaïeksteentjes.¹³⁰ Met afmetingen die erg overeenkomen met die van de kalkstenen knikkers, zou gedacht kunnen worden aan een verband tussen beide, bijvoorbeeld dat de knikkers van vergelijkbare blokjes zijn gemaakt (maar dat deze, nog resterende blokjes daarvoor net even te klein waren). Dit zou dan kunnen betekenen dat de knikkers op het terrein zijn vervaardigd.

De meeste knikkers die bij opgravingen worden aangetroffen, zijn van keramiek. Over het gebruik en voorkomen van (middeleeuwse en nieuwetijdse) natuurstenen knikkers geeft de literatuur weinig uitsluitsel en uit archeologische opgravingen komen nauwelijks meldingen. Uitzonderingen zijn onder andere een opgraving te Sneek, met vier knikkers van kwartsitische zandsteen en kwarts,¹³¹ en één te Middelburg, met drie knikkers van siltsteen.¹³²

Knikkers worden overwegend aangetroffen in contexten uit de Nieuwe tijd. Gezien de relatief weinige meldingen valt op dat ze een aantal malen tezamen voorkomen met griffels en dan blijkt er veelal op het opgravingsterrein een school te hebben gestaan. Dat is niet alleen het geval voor Gorinchem, maar ook voor Hilversum en Middelburg.¹³³ In Hilversum zijn zowel griffels als knikkers aangetroffen in de kelder van een achttiende-eeuwse school, terwijl bij Middelburg rond 1600 een weeshuis en armenschool op het terrein hebben gestaan. Hoewel knikkers ook wel in andere toepassingen werden en worden gebruikt, zoals in mengmolens voor verf of klei of als afsluiting van een kruik,¹³⁴ lijkt met name de combinatie van knikkers met griffels toch eerder bij de kinderwereld te horen.

¹³⁰ Zoals deze onder andere zijn aangetroffen bij de Romeinse villa te Ewijk (Geerts & Melkert in voorbereiding).

¹³¹ Veldhuis 2008.

¹³² Kars & Kars 2006.

¹³³ Gorinchem: Van Genabeek 2005; Hilversum: Roller *et al.* 2003; Middelburg: Kars & Kars 2006.

¹³⁴ <http://www.knikkerwereld.nl/steen.php>

Van de hier onderzochte locatie is niet bekend of er wellicht ooit een school heeft gestaan, hoewel de eerste armenschool van Den Haag in 1729 wel aan de Voldersgracht werd geopend.¹³⁵

Mortierkogel

In de ruimte direct ten oosten van de oudste beerkelder S165 werd in de noordoost hoek een min of meer complete, zij het beschadigde, kanons- of mortierkogel van graniet aangetroffen met een diameter van 17,5 cm (vnr. 170; afb. 6.31). De kogel weegt ca. 5685 gr. Aan één kant is er een scherp af en ook zijn enkele flinke scheuren te zien, zodat de stenen kogel inderdaad bij een aanval of verdediging dienst zal hebben gedaan. Vermoedelijk is dat niet op het terrein zelf geweest; het lijkt waarschijnlijk dat het object, net als de grote stukken hardsteen, hier pas in tweede instantie terecht is gekomen. Mogelijk heeft de mortierkogel eerst enige tijd als presse-papier of sierstuk gediend, want als hij op het platte breukvlak wordt gelegd, blijkt de bolle bovenkant heel homogeen glad afgesleten te zijn met een vette wrijfglans, alsof hier talloze malen handen op hebben gerust. Bij de zijkanten is dit niet het geval – deze laten nog de ruwe bekapping zien. Het object heeft niet ingemetseld gezeten, want sporen van mortel zijn niet aanwezig. Aangezien de context waarin de kogel is aangetroffen tussen 1600 en 1650 wordt gedateerd, zal dit tweede gebruik als sierstuk zich mogelijk in de zestiende of begin zeventiende eeuw hebben afgespeeld.

Afb. 6.31 Mortierkogel van graniet met wrijfglans bovenop (vnr. 170).

170.001
10 cm

Stenen kogels worden met enige regelmaat aangetroffen bij opgravingen nabij burchten, kastelen en bastions¹³⁶ of bij stadsmuren en -poorten.¹³⁷ Ze komen meestal uit contexten met een datering in de veertiende tot de zestiende eeuw, met uitlopers naar de zeventiende eeuw. Voor die tijd komen stenen kanonskogels niet voor, aangezien de Chinese uitvinding van het buskruit pas aan het begin van de veertiende eeuw zijn weg naar Europa had gevonden. De meeste kanonskogels bezitten diameters die variëren tussen 6 en 14 cm; grotere exemplaren, met diameters tussen 15 en 27 cm, worden minder vaak intact aangetroffen en zijn wellicht met mortieren afgeschoten.¹³⁸ Vanaf het midden van de vijftiende eeuw worden de stenen exemplaren geleidelijk vervangen door metalen bollen; de wat grotere mortierkogels (en de nog grotere blijdekogels) blijven langer in gebruik.

Voor al deze grote kogels worden ook wel ingemetseld aangetroffen,¹³⁹ of resten mortel geven aan dat dit het geval is geweest.¹⁴⁰ Bij Groningen is een grote kogel met een inboring gevonden, vermoedelijk om deze vast te zetten; daar was tevens een tekst in aangebracht: 'HA HA HA 1901'.¹⁴¹ Dit soort hergebruik geeft wel aan dat grote, stenen kogels als bijzondere objecten werden gezien of, in het geval van inmetseling, mogelijk als trofee beschouwd.

Overig

In de houten ton S254, die als beerput is gebruikt, is een langwerpige en plat, iets gekromd fragment gevonden van kolenkalksteen met een duidelijke slijrichting (vnr. 226). Dit is vermoedelijk Doornikse kalksteen. Het fragment kan het beste omschreven worden als een pseudo-artefact: het lijkt afgerond bekapt, waarbij enkele van deze vlakken nog het oorspronkelijke oppervlak van een zwerfsteen zouden

¹³⁵ Wijsenbeek 2005, 202.

¹³⁶ Kars 2001 (Stenen kamer bij Kerk-Avezaath); De Clercq *et al.* 2004 (kasteel Middelburg te Vlaanderen); Melkert 2008 (burcht Vianen); Melkert 2009 (slot Bergambacht).

¹³⁷ Baart *et al.* 1977 (Amsterdam, o.a. Olofspoort); Kars 1983 (Wijk bij Duurstede); Kars & Kars 2006 (Middelburg Zeeland); Vermeulen 2006 (Deventer); Huisman & Kortekaas 2007 (Groningen).

¹³⁸ Bij mortieren worden de kogels niet horizontaal maar via een boog weggeschoten. Huisman & Kortekaas (2007) menen overigens dat stenen kogels met een diameter tot 24 cm nog met een (vlakbaans)kanon afgeschoten kunnen zijn.

¹³⁹ Van Genabeek 2002.

¹⁴⁰ Veldhuis 2008a; Melkert 2009.

¹⁴¹ Huisman & Kortekaas 2007.

kunnen representeren. Eén zijkant is een breukvlak (en hier zijn de spleetvlakken goed te zien), alle andere vlakken komen samen in een vrij scherpe rand. Gebruikssporen zijn niet aanwezig. Het fragment wijkt volledig af in vorm en steensoort van de elders aangetroffen fragmenten bouw materiaal van kolenkalksteen.

Spreiding in ruimte en tijd

Natuursteen is verspreid aangetroffen in de beertonnen en een mestkuil van het tweede vlak, in ophogingslagen die uit de zestiende eeuw dateren, in vlijlagen, vloeren en beerkelders van structuur 8, in een puinlaag en een waterkelder van structuur 10, en op diverse vloerniveaus en in een kelder van het huizenblok (structuur 3 tot en met 7). Hoewel het natuursteen op basis van vorm of steensoort deels aan een specifieke periode kan worden toegewezen, geldt dit alleen voor het eerste gebruik. Aangezien veel materiaal is hergebruikt, kan hieruit meestal slechts een *terminus post quem* (ondergrens voor de datering) worden afgelezen. Voor de datering van de contexten zijn daarom de veld- en aardewerkdateringen aangehouden. Deze contexten worden hieronder van oud naar jong besproken.

Houten beerputten en mestkuil in het tweede vlak (1450 – 1550)

Natuursteen is aangetroffen in drie beertonnen (S254, S267 en S269) en een mestkuil (S265) die in het tweede vlak onder het huizenblok zijn blootgelegd. Uit deze contexten komen naast fragmenten daklei (groen, grijs en zwart) ook een hoekfragment van een mogelijk wastafeltje met gefacetteerde randen (uit de mestkuil), een leifragment met een patroon van parallelle groeven en een wetsteen van Eidsborgfylliet. De laatste twee vondsten zijn afkomstig uit beerton S269 waarin ook een fraai gesneden mesheft en een parfumesje zijn gevonden. Fragmenten van mogelijke wastafeltjes en een fragment met vergelijkbaar groevenpatroon zijn verder alleen in de vlijlaag onder een vloer (van structuur 8) en in de puinlaag onder structuur 10 aangetroffen. Blijkbaar hoort het gebruik van de wastafeltjes en het onbekende gebruik dat een parallel groevenpatroon heeft opgeleverd bij de bewoning uit de vijftiende en zestiende eeuw waarvan de huizen zich direct buiten het opgravingsterrein bevonden.

Ophogingslagen / vloerniveaus (1500 – 1700)

Uit ophogingslaag (S225) zijn twee typen dakleifragmenten geborgen en daarnaast een wetsteen van kwartsiet, een afgerond blok witte kalksteen met slijpgroeven en een plat fragment Namense steen met gezoet oppervlak. De dakleien zijn ofwel grijs en dik (met diktes tussen 5,5 en 11 mm), ofwel groengrijs of paars en dun (3,5 – 6 mm). Deze laatste zijn Fumay-leien. Van de totaal twaalf fragmenten laat slechts één sporen van hergebruik zien: vondstnummer 197-8, een dikke grijze lei heeft twee slijpgroeven en een niet-doorgaand gat in het midden, mogelijk ontstaan bij het gebruik als plat werkoppervlak. Alle dakleien zijn verzameld uit vulling 3; alleen het fragment Namense steen komt uit vulling 1 met een jongere datering, namelijk zeventiende eeuw.

Structuur 10 (1600 – 1700; vulling waterkelder tot in de negentiende eeuw)

Natuursteen gerelateerd aan structuur 10 is alleen afkomstig uit een puinlaag tussen de funderingen van dit huis en uit de waterkelder die bij dit huis hoort. De puinlaag stamt uit de zeventiende eeuw en datzelfde geldt voor de bouw van de waterkelder, hoewel de datering van de vondsten uit de waterkelder doorloopt tot in de negentiende eeuw. Uit de puinlaag bij het huis komen met name fragmenten daklei, soms met slijpgroeven. Daarnaast werd hier ook een fragment rode zandsteen met gezoet vlakje aangetroffen. De andere fragmenten komen uit de waterkelder; ze zijn van platte Henegouwse steen en platte, groene marmer. Gezien de mortelresten, bij het marmer zelfs rondom, zijn deze platte stenen in een nieuwe fase van gebruik blijkbaar in een fundering toegepast. Ook enkele fragmenten daklei laten nog aangehechte mortel zien. Al het natuursteen van structuur 10 kan daarmee tot het hergebruikte materiaal worden gerekend en zal al in een vroegere fase naar het terrein zijn gebracht.

Structuur 8 (1600 – 1775)

Het natuursteen dat geassocieerd kan worden met structuur 8 is afkomstig van twee beerkelders en laat verschillende fasen van bewoning zien. Beerkelder S113 is de oudste; deze werd rond 1650 volgestort en afgedicht met een tegelvloer; het materiaal uit deze beerkelder dateert tussen 1600 en 1650. De andere beerkelder is jonger en gevuld met materiaal dat tussen 1675 en 1775 wordt gedateerd. Daarbij kan nog een onderscheid worden gemaakt tussen vondsten uit de zuidwest hoek, die rond 1725 is dichtgezet met een muur, en het materiaal uit het oostelijke deel van de beerkelder, met een datering tussen 1725 en 1775.

In de puinlaag direct boven de oudste beerkelder, die als fundering voor een tegelvloer diende, zijn fragmenten van diverse typen daklei aangetroffen; daarvan is één een zwarte lei met gezoet oppervlak en de ondiepe krasjes die kenmerkend zijn voor een wastafeltje. De beerkelder zal in de late zestiende of vroege zeventiende eeuw zijn aangelegd en raakte rond 1650 buiten gebruik. In de vlijlaag voor de tegelvloer hierboven is blijkbaar materiaal gebruikt dat al enige tijd op het terrein aanwezig was (en dus al uit de zestiende eeuw of eerder stamt). Daarnaast werd in de ruimte direct ten oosten van de oudste beerkelder S165 in de noordoost hoek een mortierkogel aangetroffen. Deze stenen kogel zal rond dezelfde tijd, mogelijk iets later, zijn afgedankt/hergebruikt, maar heeft in de periode daarvoor ergens gestaan (als sierstuk?) waar de kogel met enige regelmaat is aangeraakt, met een vettig gladde bovenkant als resultaat. Uit de vulling van de beerkelder is verder geen natuursteen afkomstig. Afgezien van deze mortierkogel komen deze vondsten dus nog grotendeels overeen met het materiaal dat ook elders op het terrein is gevonden en in de zestiende eeuw geplaatst kon worden. Het natuursteen uit de jongere beerkelder wijkt hier echter van af. Zo komt uit de dichtgezette zuidwest hoek een gebruikt brokje krijtkalksteen; het lijkt als wrijfsteentje toegepast te zijn, bijvoorbeeld om iets af te krijten. Aangezien het brokje tussen 1675 en 1725 in dit deel van de beerkelder terecht is gekomen en het een artikel/grondstof betreft dat bedoeld is om op te gebruiken, zal het hier niet om hergebruikt materiaal gaan en zal deze krijtkalk vermoedelijk ook rond 1700 zijn aangeschaft. In het jongste deel van deze beerkelder werd veel Aziatisch porselein aangetroffen. Aan natuursteen komen hier twee griffels, tien knikkers en twee blokjes kalksteen en marmer vandaan. Ook dit zijn vermoedelijk nieuw aangeschafte materialen. Helemaal zeker is dat niet, maar de associatie van griffels en knikkers lijkt daar wel op te wijzen. Deze voorwerpen zijn bij opgravingen al vaker samen aangetroffen, onder andere op terreinen waar schoolgebouwen hebben gestaan. Fragmenten daklei of kolenkalksteen zijn in de vulling van deze jongste beerkelder niet aanwezig.

Huizenblok van structuren 3 tot en met 7 (achttiende-negentiende eeuw)

In tegenstelling tot de jongste beerkelder van structuur 8 laat het natuursteen dat bij het huizenblokje is aangetroffen weer het bekende palet zien van fragmenten (hergebruikte) daklei en kolenkalksteen. Andere voorwerpen of steensoorten zijn hier niet aangetroffen. De dakleien zijn overwegend groengrijs en sterk (op het dak) verouderd tot volledig opgebruikt. Er zijn geen sporen zichtbaar van een tweede gebruik als schrijfleif of slijpmateriaal, wel is een enkele keer nog aangehechte mortel aanwezig. Daarnaast zijn hier drie zware stukken bouwmetaal van bewerkte, Henegouwse kolenkalksteen aangetroffen. Twee dikke blokken, samen ruim 12,5 kg, werden onder de noordoost hoek van de keldermuur van camer 7 aangetroffen. Als de blokken inderdaad als hoekfundering hebben gediend, zullen ze bij de vroegste bouwphase van het huizenblok horen. Deze zou tussen 1700 en 1725 liggen. Het feit dat de andere stukken kolenkalksteen uit respectievelijk zestiende-eeuwse ophogingslagen en de zeventiende-eeuwse waterkelder, tot een andere steensoort of variant van de Henegouwse steen behoren, lijkt deze datering te ondersteunen of in ieder geval niet tegen te spreken.

Het derde fragment dat bij het huizenblokje werd aangetroffen weegt 9,5 kg. Dit bewerkte stuk is mogelijk ooit deel van een goot geweest, maar werd hier in de hoek van een tegen camer 3 en 4 aangebouwd keldertje gevonden (afb. 6.32). Hoewel sporen van een tweede gebruik niet zichtbaar zijn, zal het fragment, gezien het grote gewicht, vermoedelijk wel een toepassing hebben gekend. De drie bewerkte bouwelementen die bij de huisjes zijn aangetroffen, hebben erg overeenkomstige oppervlakteafwerkingen en zouden oorspronkelijk in hetzelfde (monumentale?) pand toegepast kunnen zijn. Dit pand moet dan in het eerste kwart van de achttiende eeuw of eerder zijn afgebroken of verbouwd.

Afb. 6.32 Veldfoto van een mogelijk fragment van een hardstenen goot, aangetroffen in de hoek van één van de aangebouwde keldertjes van het huizenblokje (vnr. 33).

Herkomst en datering van het materiaal

Zo goed als al het natuursteen van deze opgraving is gewonnen in groeven en via handel naar (de omgeving van) Den Haag aangevoerd. De enige uitzonderingen vormen een pseudo-artefact van (Doornikse?) kalksteen dat eventueel nog van een zwerfsteen afkomstig zou kunnen zijn, en een mortierkogel, gemaakt van vermoedelijk een noordelijke zwerfsteen die wellicht tijdens oorlogshandelingen in dit deel van Nederland terecht is gekomen.¹⁴²

Het uit groeven aangevoerde natuursteen bestaat voor een groot deel uit gebruikte dakleien en fragmenten bouwmetaal. Daarvan behoren de 43 fragmenten daklei tot zo'n zeven verschillende leisteensoorten en bestaan de zeven stukken bouwmetaal uit één fragment witte kalksteen, één fragment marmer en drie verschillende soorten kolenkalksteen. Uit deze grote variatie is wel duidelijk dat het hier vooral om hergebruikt materiaal gaat en dat de directe herkomst vermoedelijk bij gebouwen elders in Den Haag ligt. De geologische herkomst geeft in dit geval minder informatie over eventuele handelscontacten van de bewoners, ook al omdat de materialen uit vroegere perioden kunnen dateren. Daarnaast is echter een klein aantal voorwerpen aanwezig die vermoedelijk wel rechtstreeks is geïmporteerd of op een lokale markt is aangeschaft.

Rechtstreeks geïmporteerd

De voorwerpen die vermoedelijk rechtstreeks geïmporteerd zijn, komen enerzijds uit een houten beerton, een mestkuil en zestiende-eeuwse ophogingslagen (wetsteen van Eidsborgfylliet, wetsteen van kwartsiet, fragment van een zwart leistenen wastafeltje) en anderzijds uit de jongste, achttiende-eeuwse beerkelder die bij structuur 8 hoort (leistenen griffels, krijtkalksteen, knikkers van kalksteen).

De lichtgekleurde, groengrijze **wetsteen van Eidsborgfylliet** is een importproduct uit het district Telemarken in Zuid-Noorwegen.¹⁴³ Deze wetstenen zijn vooral bekend van vindplaatsen uit de Volle en Late Middeleeuwen, maar werden nog tot in de negentiende eeuw (in grote getale) gemaakt en geëxporteerd. Dit type wetstenen wordt regelmatig bij opgravingen aangetroffen en getuigt dan ook niet zozeer van status als wel van de aanwezigheid van een goede infrastructuur.¹⁴⁴

Over de herkomst van artificiële **wetstenen van kwartsiet** is niets bekend; de steensoort kan op talrijke plaatsen worden gevonden, onder andere in de Ardennen en het Duitse Rijnland.

Hoewel zwarte dakleien uit de Middeleeuwen vooral uit Herbeumont, Martelange en Trier in de Ardennen afkomstig zouden zijn,¹⁴⁵ is de **zwarte leisteen voor schrijfleien** met name bekend van Duitsland en Zwitserland. Zowel leien als **leistenen griffels** werden vanaf de zestiende eeuw veel in het Duitse Steinach, in Thüringen, gemaakt.¹⁴⁶ Voor griffels zijn heel specifieke leisteenafzettingen nodig, waarbij het gesteente niet in platen, maar in staven splijt. Bij dit type leisteen wordt de zo kenmerkende leisteensplijting (in één richting) doorsneden door een tweede splijtrichting. Beide varianten leisteen, de plaatvormige en de staafvormige, kunnen (onder andere) in het Thüringer Schieffer Gebirge worden gevonden.

Geologische voorkomens van **krijtkalksteen** zijn te vinden in Zuid-Limburg, Westfalen en aan weerszijden van Het Kanaal. Over de import van deze steensoort is weinig tot niets bekend, maar uit de vondsten bij opgravingen blijkt dat deze in ieder geval in de Vroege Middeleeuwen al plaatsvond.¹⁴⁷

Het materiaal van de **knikkers, bioclastische tot brekzieuze kalksteen**, wordt veel in de Ardennen (en doorlopend in Duitsland) aangetroffen. Met name de gekleurde varianten zoals Rouge Royal zijn alom bekend en veel als wand- en vloerplaten toegepast.¹⁴⁸

Hergebruikte importstenen van elders

In tegenstelling tot de rechtstreeks geïmporteerde voorwerpen, bestaat het hergebruikte natuursteen overwegend uit bouwmetaal en dakbedekking.

¹⁴² Vooral in het noorden van Nederland zijn veel granieten kogels teruggevonden (zie Huisman & Kortekaas 2007), maar ook bij Amsterdam werd er één aangetroffen (Baart *et al.* 2007).

¹⁴³ Kars 1983a.

¹⁴⁴ Zie Melkert 2011.

¹⁴⁵ Van de Walle 1959.

¹⁴⁶ Van Gestel 1905.

¹⁴⁷ Kars & Broekman 1981; Melkert 2012b.

¹⁴⁸ Slinger *et al.* 1980.

Bij de **dakleien** zijn zowel leisoorten aanwezig uit Duitsland (zoals de dikke grijze exemplaren) als uit de Fumay-regio in Noord-Frankrijk bij de Maas (fijnkorrelige groengrijze, grijze en paarse exemplaren). De zwarte leien, voor zover niet afkomstig van wastafeltjes of schrijfleien, zouden uit de Belgische Ardennen kunnen komen,¹⁴⁹ terwijl de groene, fyllitische leien mogelijk een herkomst in Zuid-Engeland hebben.¹⁵⁰

De **fijnkorrelige kolenkalksteen** is een Namense steen; deze wordt vrij gelokaliseerd aangetroffen tussen Namen en Dinant. De **grofkristallijne kolenkalksteen**, ook wel hardsteen, Henegouwse of Escauzijnse steen genoemd, werd en wordt meer verspreid geëxploiteerd, onder andere in Henegouwen. Van deze hardsteen lijken twee varianten aanwezig. Zowel de Namense steen als de hardsteen zijn in de afgelopen eeuwen in grote hoeveelheden als bouw materiaal naar Nederland aangevoerd, waarbij de Namense steen de boventoon voerde vanaf de Late Middeleeuwen A tot halverwege de zeventiende eeuw en de Henegouwse steen vooral vanaf het midden van de zeventiende eeuw.¹⁵¹

De **witte, bioclastische kalksteen** heeft vermoedelijk een Jura-ouderdom en kan in een brede zone van Noord-Frankrijk via het zuiden van de Ardennen tot in Duitsland worden gevonden. Deze steensoort was erg populair bij de Romeinen,¹⁵² maar is daarna tot aan de negentiende eeuw in Nederland nauwelijks als bouwsteen toegepast.¹⁵³ De herkomst van het afgeronde blok dat op het terrein is aangetroffen, zal daarom wellicht eerder bij een Romeinse ruïne gezocht moeten worden. Mogelijk geldt datzelfde voor de twee kleine (mozaïek)blokjes, waarvan één van **witte marmer**.

Voor het fragment **groene marmer** ligt dit anders; marmer en 'gemarmerde kalkstenen' waren vooral in de zeventiende en achttiende eeuw erg populair.¹⁵⁴ Marmer met een groene kleurtoon komt onder andere voor in Spanje,¹⁵⁵ maar over een eventuele toepassing in Nederland is niets bekend.

Al deze hergebruikte bouwmaterialen zullen in werkelijkheid een 'herkomst' in de directe omgeving hebben; het zijn *spolia* van oudere, monumentale panden elders in Den Haag of, wellicht, van Romeinse ruïnes.

6.4.5 Beantwoording van de onderzoeksvragen

Uit deze natuursteenanalyse kunnen de onderzoeksvragen als volgt worden beantwoord:

Is er op basis van de materiële cultuur een uitspraak te doen over verschillen of overeenkomsten tussen de verschillende huizen/erven?

Bij het natuursteen is de belangrijkste overeenkomst tussen de verschillende huizen / erven het hergebruik van dakleien en bouw materiaal; alleen bij de achttiende-eeuwse bewoning van structuur 8 is hiervan weinig teruggevonden.

De belangrijkste verschillen zijn aanwezig tussen a) het vijftiende – zeventiende-eeuwse gebruik van het terrein (beertonnen en mestkuil, zestiende-eeuwse ophogingslagen, structuur 10 en oudste fase van bewoning van structuur 8), b) de achttiende-eeuwse bewoning van structuur 8, en c) het huizenblokjes van structuur 3 tot en met 7. Deze verschillen doen zich zowel voor bij gebruikte steensoorten en artefacten als bij de gebruikssporen op de stenen. Van structuur 1, 2 en 9 is geen natuursteen aanwezig.

Hoe ontwikkelen de activiteiten op de percelen en kavels zich in de loop der tijd (diachroon)?

Voor de vroegste fase van bewoning op het terrein (vijftiende – begin zestiende eeuw; twaalf stuks natuursteen) komen aanwijzingen voor geletterdheid voor in de vorm van een fragment van een mogelijk wastafeltje. Dit is bovendien een importproduct en datzelfde geldt voor de wetsteen van Eidsborgfylliet. Uit de aanwezigheid van dit laatste voorwerp kunnen overigens geen specifieke activiteiten worden afgeleid – wetstenen zijn vrij algemene gebruiksartikelen die voor het fijnslijpen van allerhande

---

149 Van de Walle 1959.

150 Dit zou deze laatste een datering in de zeventiende tot midden achttiende eeuw geven (zie Janse 1965 en 1986).

151 Dubelaar *et al.* 2007.

152 Kars & Broekman 1981; Panhuysen 1996.

153 Zie Slinger *et al.* 1980. In Nederland zijn als witte bouwstenen vooral zandige, witte kalkstenen (Gobertange en Ledestein) en witte zandstenen toegepast.

154 Koldewij 2008; Groeneveld 2010.

155 Het gaat hier om een kristallijn calciumcarbonaatgesteente en niet om bijvoorbeeld een serpentijnhoudend gesteente dat ook wel als marmer wordt betiteld.

materialen werden gebruikt. Daarnaast is nog wel een fragment groene (dak)lei gevonden met een onbekend patroon van parallelle groeven en ongeoriënteerde krassen. Ook dit geeft aan dat in deze periode leien (door de gebruikers van de betreffende beerton) blijkbaar als 'schrijfmateriaal' werden toegepast. Fragmenten met tekeningen (voorontwerpen, kindertekeningen) zijn niet gevonden. Het fragmentje (import)schrijfleii met productiesporen is afkomstig uit de mestkuil en het andere fragment schrijfleii met gebruikssporen plus de wetsteen van Eidsborgfylliet komen uit beerton S269. In deze beerton werd ook een rijk bewerkt ivoren mesheft en een parfumflesje aangetroffen. Mestkuil en beerton lijken daarmee bij een vrij welgesteld en geletterd huishouden te horen, waarvan het huis net buiten het opgravingsterrein zal hebben gestaan.

In de daaropvolgende periode (vijftien stuks natuursteen) werden, nog in de zestiende eeuw, ophogingslagen aangebracht. In de vroegste ophogingslaag (S225 vulling 3, eerste helft zestiende eeuw) bevinden zich fragmenten van (slechts) twee soorten daklei (Fumay en dikke Duitse leien), die eventueel van een dekking in de directe omgeving afkomstig zouden kunnen zijn. Verder worden enkele stenen met slijpgroeven aangetroffen en een artificiële wetsteen van kwartsiet. Deze laatste is een importproduct, vermoedelijk aangeschaft op een lokale markt, maar net als bij de wetsteen van Eidsborgfylliet kunnen hier geen specifieke activiteiten aan worden afgelezen. Verder worden vooral platte stenen aangetroffen die eerst elders als bouw materiaal hebben gediend en hier een nieuwe toepassing hebben gekregen.

De eerstvolgende 'nieuwbouw fase' waarbij natuursteen wordt gevonden, lijkt die van structuur 8 te zijn. De beervulling van de oudste beerkelder dateert uit de eerste helft van de zeventiende eeuw en raakt rond 1650 buiten gebruik. Rond 1650 wordt de beerkelder dichtgestort en wordt de gehele ruimte met een puinlaag opgehoogd. Uit deze vlijlaag komen slechts vier fragmenten natuursteen, maar hieronder bevindt zich wel weer een fragment zwarte schrijfleii / wastafel. In de hoek van deze ruimte werd onder de puinlaag een mortierkogel aangetroffen. Dit nogal uitzonderlijke object is wellicht meegekomen uit een huis van buiten het terrein, waar het enige tijd als presse-papier of sierstuk te pronk heeft gestaan. Bij structuur 10 (dertien stuks natuursteen) worden zowel in een puinlaag als in de waterkelder diverse platte stenen gevonden. Puinlaag en waterkelder worden op basis van de veldgegevens en het aardewerk in de zeventiende eeuw geplaatst, maar in beiden (hoewel met name in de waterkelder) is bij het natuursteen divers materiaal aangetroffen dat globaal pas in de tweede helft van de zeventiende eeuw algemeen in gebruik komt. Aangezien het daarbij om hergebruikte stukken gaat, lijkt een datering aan het einde van de zeventiende eeuw hier beter bij te passen. Voor de puinlaag onder het huis geldt dit met vraagtekens, aangezien het hier slechts om mogelijke fragmenten fyllitische daklei uit Engeland gaat.¹⁵⁶

Ter plaatse van structuur 8 wordt vervolgens natuursteen weer aangetroffen in een tweede beerkelder, die vermoedelijk aan het begin van de achttiende eeuw is aangelegd (dertien stuks natuursteen). Uit deze beerkelder komen nieuwe materialen, zoals een brokje krijtkalk, griffels en natuurstenen knikkers. Bij de vloer van het, met een muur dichtgezette deel van deze beerkelder wordt daarnaast nog een fragment zwarte schrijfleii aangetroffen (met hetzelfde patroon van parallelle groeven als al op een fragment uit een beerton werd gezien).

Rond dezelfde tijd wordt ook het huizenblok van structuur 3 tot en met 7 gebouwd. Hier wordt aan natuursteen slechts hergebruikte daklei in vloerniveaus gevonden en daarnaast drie zware stukken Henegouwse kolenkalksteen waarvan twee mogelijk als hoekfundering zijn gebruikt en de derde in de hoek van een aangebouwd keldertje stond.

Zijn er op basis van de sporen en het vondstmateriaal specifieke activiteiten aan specifieke percelen toe te kennen?

Er zijn bij het natuursteen geen duidelijke aanwijzingen voor ambachtelijke activiteiten. Wel worden ter plaatse van structuur 8 voorwerpen en materialen gevonden die bij een meer welgestelde bewoning passen met een vermoedelijk hogere sociale status: wastafel en schrijfleii, importartikelen, een mortierkogel als sierstuk, krijtkalk, knikkers en griffels. Dit lijkt meer te wijzen op activiteiten waarbij

¹⁵⁶ Deze zijn niet eerder dan de zeventiende eeuw naar Nederland aangevoerd en ze zouden daarna nog zeker 50 (tot 100) jaar op een dak hebben gelegen. Een petrografische analyse zou zekerheid over de herkomst (en daarmee datering) van deze daklei kunnen geven.

administratie en scholing een rol speelt. Een deel van deze materialen, waaronder de geïmporteerde wastafel/schrijfleij, dateren al uit de eerste helft van de zeventiende eeuw (beerton en mestkuil), wat niet alleen op een mogelijke continuïteit van de bewoning wijst (ook al stond er toen op deze plek nog geen huis), maar tevens aangeeft dat deze welstand (met bijbehorende sociale status) wellicht al een langere geschiedenis kende.

Het natuursteen van het huizenblokje geeft geen enkele informatie over de bewoners. Misschien zou uit het gebrek aan gebruiksvoorwerpen of gebruikssporen afgeleid mogen worden dat deze bewoners niet erg welgesteld waren en/of weinig (ambachtelijke) activiteiten ontplooiden.

Zijn er handelscontacten (buiten de stad) archeologisch vast te stellen?

Er is (bij het niet-hergebruikte materiaal) slechts een beperkt aantal handelsproducten aanwezig en alleen als enkele stukken; ze zijn alleen aangetroffen ter plaatse van structuur 8 en zijn vermoedelijk op een lokale markt gekocht. Het hergebruikte bouw materiaal, dat vermoedelijk van elders uit Den Haag en uit vroegere perioden stamt, kent diverse herkomstgebieden in zowel het Maas- als Rijnland, Thüringen en mogelijk ook Zuid-Engeland.

Zijn er archeologische aanwijzingen voor interactie tussen de historische stadskern en het omliggende platteland?

Hiervoor zijn bij het natuursteen geen aanwijzingen.

Kan er een uitspraak worden gedaan over sociale structuur, religieuze gebruiken, voedselpatroon, welvaart, gezondheid en leefgewoonten van de vroegere gebruikers van het onderzoeksgebied?

Er valt op basis van het natuursteen een duidelijk onderscheid te maken tussen enerzijds de meer welgestelde, geletterde bewoners van structuur 8 (en de gebruikers van het daaraan voorafgaande erf ter plaatse) en de bewoners (ter plaatse) van structuur 10. Voor religieuze aspecten zijn in het geheel geen aanwijzingen en voorwerpen gerelateerd aan voedselbereiding (maalstenen, vijzels) zijn, opvallend genoeg, niet aangetroffen.

Van structuren 1, 2 en 9 is geen natuursteen aanwezig en dat geldt ook voor de kuilen en houten beerputten in het westen van het terrein. Het natuursteen van het huizenblokje geeft in het geheel geen verdere informatie.

6.5 Hout

N. Bouma

Bij de opgraving zijn vier voorwerpen of delen van voorwerpen van hout gevonden.

Een mesheft? uit beerkelder S109 (1725-1775)

In de vulling van beerkelder S109, toebehorend aan huis 8 en gedateerd in het tweede en derde kwart van de achttiende eeuw, is een mogelijk fragment van een houten mesheft gevonden.¹⁵⁷ Deze is ca. 11 cm lang en ongeveer 1,8 cm breed en loopt aan één zijde toe in een punt. Middenin het voorwerp is aan één zijde een ca. 4 mm brede schacht aanwezig met een restant ijzer daarin. Het fragment weegt 367 gr.

Een houten stop

In waterput S60 is een licht toelopende stop gevonden. De lengte bedraagt ca. 11,4 cm. De grootste diameter is ongeveer 4,2 cm en loopt toe naar een diameter van ca. 3,3 cm. Op basis van de lengte van dit voorwerp moet wellicht gedacht worden aan een stop van een wijnton of -vat.

---

¹⁵⁷ Vondstnummer 64.

Overige voorwerpen

Van twee houten voorwerpen is de functie onduidelijk. Vondstnummer 245 betreft een doormidden gebroken, geribbeld plaatje of dekseltje. De doorsnede is ca. 7,2 cm en aan de onderzijde zijn twee smalle gleufjes aangebracht. Het fragment weegt ongeveer 7 gr en is gevonden in ophogingslaag S3000. Vondstnummer 242 is een ovaal gevormd stuk hout van ca. 16 x 10 x 2,4 cm groot.

6.6 Archeobotanisch onderzoek

C. Moolhuizen en M. Hondelink

6.6.1 Inleiding

Bij de opgraving zijn diverse sporen bemonsterd ten behoeve van onderzoek aan zaden en vruchten (macrobotanische resten). Hierbij zijn monsters genomen uit twee beertonnen en twee beerkelders. De monsters zijn afkomstig uit twee verschillende perioden, de eerste helft van de zeventiende eeuw en het tweede en derde kwart van de achttiende eeuw. De waarderingen van de vier monsters zijn uitgevoerd door C. Moolhuizen.

Na waardering zijn drie monsters geselecteerd voor verder onderzoek. Het betreft de monsters met de vondstnummers 148, 180 en 219 (tabel 6.16). Monster 148 is afkomstig uit een beerkelder en is met behulp van vondsten gedateerd in de periode 1725-1775. De vondsten uit de oudste beerkelder (vnr. 180) dateren vrijwel allemaal uit de periode 1600-1650. Deze beerput lijkt rond het midden van de zeventiende eeuw buiten gebruik te zijn geraakt. De vulling van de beerton (vnr. 219) bevat materiaal met een datering in de eerste helft van de zeventiende eeuw.

Aan de hand van deze monsters zal getracht worden vragen uit het PvE te beantwoorden omtrent de sociale structuur, religieuze gebruiken, voedselpatroon, welvaart, gezondheid en leefgewoonten van de vroegere gebruikers van het onderzoeksgebied. Tevens wordt gevraagd naar de mogelijkheid om specifieke activiteiten aan de verschillende onderzochte percelen toe te kennen, naar handelscontacten buiten de stad, en de aanwezigheid van Joodse immigranten in de omgeving van de monsterlocaties. In dit rapport zal getracht worden met de verkregen resultaten antwoord te geven op deze vragen.

Tabel 6.16 De geanalyseerde monsters.

VNR	Context	Datering
148	Beerkelder	1725-1775
180	Beerkelder	1600-1650
219	Beerton	1600-1650

6.6.2 Methoden

De monsters voor botanische macroresten, vruchten en zaden zijn in volumes verdeeld. Een volume van 0,5 liter is gezeefd over een zeef met een maaswijdte van 0,25 mm. Het overige sediment is gezeefd over twee zeven, met maaswijdtes van 5 en 0,5 mm. Hierdoor was het mogelijk de zeer grove delen te scheiden van het fijnere materiaal.

Deze fracties zijn vervolgens bekeken onder een binoculair met een vergroting van maximaal 40x. Naar aanleiding van het advies van de waardering zijn vondstnummers 148, 180 en 219 uitgezocht. Van vondstnummer 148 en 219 is van de kleinste fractie (< 1,0 mm), gezien de grote hoeveelheid vondstmateriaal, een steekproef genomen. In het geval van vnr. 148 betrof het 1/4 en bij vnr. 180 1/10 van het monster.

Voor determinatie van de vruchten en zaden is gebruik gemaakt van de “Digitale Zadenatlas van Nederland”, de “Digitale Atlas van Economische Planten” en het werk van Anderberg en Berggren.¹⁵⁸ Voor de indeling in plantengroepen is onder andere gebruik gemaakt van de “Herziening van de indeling in ecologische soortengroepen voor Nederland en Vlaanderen” en de “Heukels flora”.¹⁵⁹ De naamgeving van de plantensoorten die als macroresten gevonden worden, is op deze determinatiewerken gebaseerd. De analyse is uitgevoerd door M. Hondelink.

6.6.3 Resultaten

Van alle monsters zijn de belangrijkste bevindingen weergegeven in tabel 6.17. De monsters zijn alle drie rijk aan onverkoold botanisch materiaal. Enkele resten zijn gemineraliseerd, een manier van conservatie die vaak voorkomt in omgevingen van menselijk afval en uitwerpselen zoals beerputten. Bij mineralisering wordt het plantaardig weefsel van de zaden vervangen door calciumfosfaat. De binnenkant van de zaden vergaat en in de ontstane holte worden kalk en fosfaten afgezet. Het resultaat is een binnenkant van calciumfosfaat, waarna ook de zaadhuid vergaat.¹⁶⁰

Hieronder zullen de drie monsters in chronologische volgorde besproken worden. De cultuurgewassen en eetbare planten zullen afzonderlijk van de wilde planten behandeld worden.

Tabel 6.17 Resultaten van de macrorestenanalyse.

Algemeen		VNR	148	180	219
Latijnse namen	Nederlandse namen	Type rest			
Granen					
<i>cf. Oryza sativa</i>	Rijst	car (m)	1		
<i>Secale cereale</i>	Rogge	car (v)			1
Gebruiksplanten					
<i>Reseda luteola</i>	Wouw	z		58	
Kruiden en specerijen					
<i>Aframomum melegueta</i>	Paradijskorrel				1
<i>Foeniculum vulgare</i>	Venkel	v			1
Oliehoudende gewassen					
<i>Cornus mas</i>	Gele kornoelje	v			1
<i>Juglans regia</i>	Walnoot	v (frgm)		1	
Fruit					
<i>Ficus carica</i>	Vijg	v	15	70	>500
<i>Fragaria vesca</i>	Bosaardbei	v	>200		>100
<i>Malus sylvestris</i>	Appel	sk	2		4
<i>Morus nigra</i>	Moerbei	v	17		
<i>Prunus avium</i>	Zoete kers (kriek)	sk			29
<i>Prunus avium</i>	Zoete kers (kriek)	sk (frgm)		2	
<i>Prunus domestica</i>	Pruim	sk			7
<i>Pyrus communis</i>	Peer	sk			1
<i>Ribes rubrum</i>	Aalbes	sk	1		33
<i>Rubus caesius</i>	Dauwbraam	sk			
<i>Rubus fruticosus</i>	Gewone braam	sk	148	6	123
<i>Rubus idaeus</i>	Framboos	sk	41		13
<i>Rubus idaeus</i>	Framboos	sk (m)	4		
<i>Sambucus nigra</i>	Vlierbes	sk		8	
<i>Vitis vinifera</i>	Druif/krent/rozijn	z	137	5	206
Akkers/moestuinen					
<i>Agrostemma githago</i>	Bolderik	z			1
<i>Anagallis arvensis</i>	Guichelheil	z		2	
<i>Atriplex patula/prostrata</i>	Uitstaande-/spiesmelde	v	4	16	2

158 Beijerinck 1947; Cappers *et al.* 2006; Anderberg 1994; Berggren 1981.

159 Meijden 2005; Weeda *et al.* 1985, 1987, 1988, 1991, 1994.

160 Willerding 1991.

Algemeen		VNR	148	180	219
Latijnse namen	Nederlandse namen	Type rest			
<i>Chenopodium album</i>	Melganzenvoet	v	1	14	43
<i>Euphorbia helioscopia</i>	Kroontjeskruid	v		8	
<i>Persicaria lapathifolia</i>	Beklierde duizendknoop	v		85	
<i>Persicaria maculosa</i>	Perzikkruid	v		39	2
<i>Ranunculus sardous</i>	Behaarde boterbloem	v		2	
<i>Sinapis arvensis</i>	Herik	z	2	3	
<i>Solanum nigrum</i>	Zwarte nachtschade	z		1	
<i>Stellaria media</i>	Vogelmuur	z		145	
<i>Urtica urens</i>	Kleine brandnetel	v		17	
Ruderale en betreden plaatsen					
<i>Galium aparine</i>	Kleefkruid	v			1
<i>Montia minor</i>	Klein bronkruid	v		1	
<i>Polygonum aviculare</i>	Gewoon varkensgras	v		1	2
Grasland					
<i>Ranunculus acris/repens</i>	Scherpe/Kruipende boterbloem	v		1	
<i>Rumex crispus</i> type	Krulzuring type	v		6	
Schorren/kwelders					
<i>Carex oederi</i> type	Geelgroene zegge type	v		3	
Heide/veen					
<i>Cenococcum geophilum</i>		scl		++	
Natte struwelen					
<i>Solanum dulcamara</i>	Bitterzoet	z		2	
Oeverplanten					
<i>Carex acuta/nigra</i> type	Scherpe zegge type	v		1	
<i>Carex hirta /riparia</i> type	Ruige/Oeverzegge type	v		7	
<i>Chenopodium glaucum/rubrum</i>	Zeegroene/rode ganzevoet	v		2	
<i>Cicuta virosa</i>	Waterscheerling	v		1	
<i>Cladium mariscus</i>	Galigaan	v		13	
<i>Eleocharis palustris/uniglumis</i>	Gewone/Slanke waterbies	v		1	
<i>Juncus</i> sp.	Rus	z		7	
<i>Mentha aquatica/arvensis</i>	Watermunt/Akkermunt	v		26	
<i>Oenanthe lachenellii</i>	Zilt torkruid	v			1
<i>Ranunculus sceleratus</i>	Blaartrekkende boterbloem	v		3	
<i>Schoenoplectus mucronatus</i>	Ribbelbies	v			2
<i>Stachys palustris</i>	Moerasandoorn	v		1	
<i>Urtica dioica</i>	Grote brandnetel	v		13	
Waterplanten					
<i>Menyanthes trifoliata</i>	Waterdrieblad	z		2	
<i>Ranunculus</i> subgen. <i>Batrachium</i>	Waterranonkel	v		1	
Diversen					
<i>Persicaria maculosa</i> -type (2-kantig)	Perzikkruid	v		8	
<i>Lamium</i> sp.	Dovenetel	v		11	
Lamiaceae indet.	Lipbloemenfamilie	v		1	
Panicoideae indet.	Gierstachtige grassen	bd		1	
Hippophae rhamnoides	Duindoorn	z			2
<i>Bromus</i> sp.	Dravik	car			1

bd=bloemdek; car = caryopsis (korrel); (frgm)=fragment; (m)=gemineraliseerd; scl = sclerotia; sk = steenkern; v = vrucht; (v)=verkoold; z = zaad

Een houten beerton uit de eerste helft van de zeventiende eeuw

In het monster (vnr. 219) uit de beerton uit de eerste helft van de zeventiende eeuw zijn resten van verschillende cultuurgewassen aanwezig. Hieronder zijn de graansoort rogge, enkele specerijen en veel fruitsoorten. Tevens is een aantal wilde plantensoorten aangetroffen in het monster.

Granen

Rogge (*Secale cereale*) is een gewas dat oorspronkelijk behoorde tot de graanonkruiden. Door selectie van de mens is de plant langzaam verworpen tot een consumptiegewas.¹⁶¹ Vanaf de Middeleeuwen was het zelfs één van de belangrijkste graangewassen in Europa. Van rogge maakte men onder andere brood, pap en soppe, een soort stoofpot met graan als bindmiddel. De verkoelde graankorrel van rogge is waarschijnlijk het restproduct geweest van de bereiding van één van deze gerechten.

Kruiden en specerijen

Venkel (*Foeniculum vulgare*) is een specerij dat vaak wordt aangetroffen in beerputten. Venkel is in de eerste plaats een knolgewas (knolvenkel). Het venkelzaad, de vruchtjes van de plant, kennen naast een culinair ook een medicinaal gebruik. De zaden van venkel worden niet mee geoogst wanneer de venkel als groente wordt gegeten. Het aantreffen van venkelzaden in beerputten wordt daarom gezien als aanwijzing dat de zaden als smaakmaker of geneesmiddel werden gebruikt.¹⁶²

Een opvallender vondst in het monster is het zaad van paradijskorrel (*Aframomum melegueta*). Deze soort behoort tot de gemberfamilie en komt oorspronkelijk uit het kustgebied van westelijk tropisch Afrika. Vanuit Afrika werd het door Portugese handelaars omstreeks de vijftiende eeuw op de Europese markt gebracht.¹⁶³ Het diende als surrogaat voor het prijzige product zwarte peper. In de Late Middeleeuwen werden de korrels nog genuttigd door de rijke bovenlaag van de samenleving. Na de zestiende eeuw veranderde dit en duiden de korrels niet per definitie op grote welvaart en hoge sociaal-economische status (afb. 6.33).¹⁶⁴

Afb. 6.33 Paradijskorrel werd geïmporteerd uit Afrika. (Plaat 687 in *Artsenygewassen*, deel 7). (Sepp & Sepp 1796).

Fruit, zuidvruchten en noten

In de beerput zijn veel resten van fruitsoorten zoals vijg (*Ficus caria*), bosaardbei (*Fragaria vesca*), appel (*Malus sylvestris*), pruim (*Prunus domestica*), zoete kers (*Prunus avium*), peer (*Pyrus communis*), braam (*Rubus fruticosus*), framboos (*Rubus idaeus*), gele kornoelje (*Cornus mas*) en druif (*Vitis vinifera*) aangetroffen. In tegenstelling tot de appel, die al in de prehistorie genuttigd werd door mensen uit Noord-West Europa, is de peer een Karolingische introductie.¹⁶⁵ Braam, framboos en kers zijn inheemse soorten die in het wild voorkomen en lange tijd werden verzameld en gegeten. Bekend is dat kersen- en pruimenbomen al voor 1300 geteeld werden. In historische bronnen (Maastricht) wordt vermeld dat de fruitteelt in de Middeleeuwen niet altijd zonder problemen ging: "...waren alle die vruchten soe geïnfecteert die steenen in hadden als keersen, peerskens, abricosen, pruijmen, soe datter veele menschen van de stank geïnfecteert wierden dat sij daer van stiereven."¹⁶⁶ Er zijn verschillende rassen zoete kersen bekend, al zijn deze archeologisch gezien niet te achterhalen. Enkele pruimenrassen kunnen wel van elkaar worden onderscheiden op grond van grootte en de structuur, maar de pitten in dit monster zijn te slecht geconserveerd om dergelijke verschillen vast te kunnen stellen.

Gele kornoelje is een boom met eetbare vruchten en waarvan de bloemen sierwaarde hebben (afb. 6.34). De boom werd in de zeventiende en achttiende eeuw aangeplant in boomgaarden, waar hij goed gedijt en weinig problemen heeft om de winter te overleven.¹⁶⁷ Knoops vermeld in zijn *Pomologie* verder dat de vruchten van gele kornoelje, wanneer ze rijp zijn, "een zoete, iets ampere of rynsagtige Smaak [hebben]. De beste zijn die, welke van zelfs, of als men de Boom wat roert, van de Boom vallen. Ze worden zowel rauw als uit de hand gegeten, als geconfyt; ook kan men er conserf of vleesch van maken."¹⁶⁸

¹⁶¹ Weeda *et al.* 1994, 122-126.

¹⁶² Van Haaster 2009, 12.

¹⁶³ Van Haaster 2008, 13.

¹⁶⁴ Kalkman 2003, 151; Van Haaster 2008, 13.

¹⁶⁵ RADAR 2006; Van Haaster 1997, 65.

¹⁶⁶ Sangers 1952, 15-16.

¹⁶⁷ Sangers 1952, 104; Knoops 1740, 68.

¹⁶⁸ Knoops 1740, 68.

Afb. 6.34 De gele kornoelje werd ook voor de sier aangekweekt. (Foto: J.A.A. Bos).

Vruchten als de vijg en druif zijn oorspronkelijk ingevoerd uit het warme mediterrane gebied. Gedurende de Middeleeuwen werden de vruchten echter ook in het zuiden van het land gecultiveerd. De Kleine IJstijd, die duurde van ca. 1530 tot 1700, zorgde echter voor een slecht klimaat waardoor deze vruchten tijdelijk niet meer verbouwd konden worden. De aangetroffen resten van de vijg en druif kunnen gedroogd (in het geval van de druif als krenten of rozijnen) geconsumeerd zijn. Het is mogelijk dat de vruchten, ten tijde van het in gebruik zijn van de beerput, weer in de Nederlanden verbouwd werden.¹⁶⁹

Akkers en moestuinen

De zaden en vruchten van planten als bolderik (*Agrostemma githago*), melde (*Atriplex patula/prostrata*), melganzenvoet (*Chenopodium album*) en beklierde duizendknoop (*Persicaria lapathifolia*) zijn aangetroffen in de beerput en groeiden mogelijk op akkers en in moestuinen.

Bolderik is een akkeronkruid dat goed groeit in roggeakkers (afb. 6.35). De zaden van bolderik zullen waarschijnlijk meegevoerd zijn met de oogst van een dergelijke akker, omdat ze door hun afmeting en vorm lastig uit te zeven zijn. Het aantreffen van een fragment van rogge maakt dit nog aannemelijker. Dit is niet zonder gevaren, want dit onkruid is bijzonder giftig. Klachten die tot stand komen wanneer het zaad met graan wordt meegegeten, zijn echter niet specifiek genoeg, waardoor de schadelijkheid pas omstreeks de negentiende eeuw werd vastgesteld.¹⁷⁰

Afb. 6.35 Bolderik is een fraai, maar giftig akkeronkruid dat moeilijk uit graan te zeven was. (Foto: J.A.A. Bos).

169 Sangers 1952, 161; Knoop 1740, 38.

170 Van Haaster 2002, 3.

Ribbelbies (*Schoenoplectus mucronatus*) is een soort die groeit in natte, vrij open zandgronden als wateroevers. De vruchten van deze soort worden in archeologische contexten vaak samen gevonden met rijst. Waarschijnlijk zijn de vruchtjes van de ribbelbies ingevoerd met de rijst, aangezien de plant hier uitermate zeldzaam is. De soort is van origine afkomstig uit het Middellandse Zeegebied.¹⁷¹ Resten van rijst zijn in dit monster echter niet aangetroffen.

Ruderales en betreden plaatsen

De ruderales soorten in vondstnummer 219 zijn kleeftkruid (*Galium aparine*) en gewoon varkensgras (*Polygonum aviculare*). Ruderaal wil zeggen: dat het door de mens is verrijkt met vooral organisch afval, zoals mest- of composthoop. Betreden plaatsen zijn plekken die met een grotere bodemdichtheid tot stand gekomen zijn door regelmatige betreding, bijvoorbeeld paden en landwegen. De aangetroffen ruderales soorten gedijen goed op vochtige, voedselrijke gronden zoals wegen, paden en aan de rand van loofbossen.¹⁷² Kleeftkruid komt ook voor op akkers, omdat het zware bemesting goed verdraagt. Het is aannemelijk dat de grond rond de beerton zeer rijk aan stikstof was, en ook sterk betreden werd door eenieder die afval kwam weggooiden, en dat dergelijke planten hier daarom groeiden. Akkerplanten als melganzenvoet groeien overigens ook graag in de buurt van mesthoop en dergelijke, en kunnen hier ook gegroeid hebben.

Natte struwelen, oever- en waterplanten

Ten slotte zijn in het monster zaden van duindoorn (*Hippophae rhamnoides*) en zilt torkkruid (*Oenanthe lachenalii*) aangetroffen. Duindoorn gedijt goed op droge tot natte, kalkhoudende gronden in duinstruikgewas, terwijl zilt torkkruid beter groeit op natte gronden aan aanspoelgordels. De schijnbessen van duindoorn kunnen ook gegeten worden, zij bevatten zelfs veel vitamines, waaronder veel vitamine C. Mogelijk zijn deze in de directe omgeving van de stad, richting kust, in de duinen verzameld voor consumptie (zoals voor jam) of om te verwerken in andere producten.¹⁷³

De oudste bakstenen beerkelder (1600-1650)

Granen

Bij het analyseren van het materiaal uit beerkelder S165 (vnr. 180) uit de eerste helft van de zeventiende eeuw werd een gemineraliseerd fragment van een graankorrel aangetroffen. Het fragment vertoont kenmerken van rijst (*Oryza sativa*), maar gezien de conservering van het fragment is dit niet met zekerheid te zeggen. Gezien de datering van de beerput is het echter niet ondenkbaar dat het fragment deel uitmaakte van een rijstkorrel. In beerputcontexten vanaf de zestiende eeuw wordt regelmatig rijst aangetroffen. In de zestiende eeuw was het een graan dat voornamelijk bij de rijken op het menu stond, omdat het geïmporteerd moest worden vanuit het Middellandse Zeegebied of Azië. Gedurende latere perioden werd rijst steeds meer een product dat onder de algemene bevolking genuttigd werd.¹⁷⁴

Cultuurgewassen

Het monster uit de beerput bevat ruimschoots zaden van wouw (*Reseda luteola*). In Europa was deze plant gedurende de Middeleeuwen een belangrijke verfplant, in gebruik voor de kleur geel. De plant werd gedroogd en vervolgens gekookt om het geschikt te maken voor het uittrekken van de verfstoffen.¹⁷⁵ De aanwezigheid van de zaden van wouw kan betekenen dat er ter plekke iets gedaan is met de plant. Of dit betrekking heeft op het winnen van de verfstoffen, is niet te zeggen. In het wild kan wouw voorkomen op omgewerkte, vaak kalkhoudende gronden, die ook in duingebieden zoals bij Den Haag richting de kust te vinden zijn.¹⁷⁶ Het valt daarom niet volledig uit te sluiten dat de plant in het wild in de omgeving groeide. De vondst van de zaden in deze context en het feit dat deze zaden in zulke grote hoeveelheden gevonden zijn, lijkt echter geen toeval en wijst meer op gebruik door de mens.

---

171 Obendorfer 1970; Van der Meijden 2005.

172 Van der Meijden 2005.

173 Weeda *et al.* 1987, 188, 264.

174 Van Haaster 2002, 3.

175 Van Haaster 2010, 10.

176 Weeda *et al.* 1985, 271.

Fruit, zuidvruchten en noten

Eén fragment van een walnootschaal werd aangetroffen in vondstnummer 180. De walnoot (*Juglans regia*) is eigenlijk een vrucht waarbij de zaadlobben geconsumeerd worden. Dit eetbare deel kan ook gedroogd en geperst worden om olie uit te winnen. Daarnaast werd aan de noot een geneeskrachtige werking toegeschreven. Hildegard von Bingen (1098-1179) zag in walnoten een hoogwaardig voedingsmiddel dat de spieren doet groeien en botten en het zenuwstelsel sterkt. Ook Dodoens (1517-1585) prees de verse noten aan. Droge noten raadde hij echter af als voedsel.¹⁷⁷

Andere consumptieplanten die zijn aangetroffen, zijn vijg, zoete kers, gewone vlier (*Sambucus nigra*) en druif. Vlier is een veelzijdige struik die groeit op vochtige tot droge, stikstofrijke, vaak omgewerkte grond in heggen en lichte bossen.¹⁷⁸ De plant wordt echter ook vaak aangetroffen in de buurt van waterputten, omdat deze zou beschermen tegen kwade invloeden van bijvoorbeeld heksen.¹⁷⁹ Van de vlier kon men de bloesem, de vruchten en bast of hout gebruiken.¹⁸⁰ De resten van steenkernen die bij het botanisch onderzoek aan het licht kwamen, hebben mogelijk deels deel uitgemaakt van geconsumeerde besjes die na uitscheiding in de beerput terecht kwamen.

Vijg en druif zouden in deze periode geïmporteerd kunnen zijn uit zuidelijker streken, omdat de zeventiende eeuw in de Kleine IJstijd viel. Het was toen niet warm genoeg om de zuidvruchten in grote hoeveelheden te kweken (afb. 6.36).¹⁸¹

Afb. 6.36 Wellicht werden druiven in de zeventiende eeuw geïmporteerd uit warmere streken. (Foto: J.A.A. Bos).

Akkers en moestuinen

In tegenstelling tot de andere monsters zijn in het monster uit de oudste beerkelder veel resten aangetroffen van plantensoorten die waarschijnlijk op akkers en in moestuinen gegroeid hebben. De zaden en vruchtjes van onder andere rood guichelheil (*Anagallis arvensis*), uitstaande of spiesmelde, melganzenvoet, kroontjeskruid (*Euphorbia helioscopia*), beklieerde duizendknoop (*Persicaria lapathifolia*), perzikkruid (*Persicaria maculosa*), behaarde boterbloem (*Ranunculus sardous*), herik (*Sinapis arvensis*), zwarte nachtschade (*Solanum nigrum*), vogelmuur (*Stellaria media*) en kleine brandnetel (*Urtica urens*) zijn aanwezig in de beerput.

Al deze soorten hebben gemeen dat ze vaak voorkomen op droge maar voedselrijke gronden, bijvoorbeeld een akker of moestuin. De soorten vogelmuur, zwarte nachtschade, melganzenvoet en duizendknopen groeien samen vooral op hakvruchtakkers of in moestuinen.¹⁸² Veel van de soorten

177 Verhelst 2008, 331.

178 Van der Meijden 2005.

179 Weeda *et al.* 1988, 263.

180 Verhelst 2008, 499.

181 Sangers 1952, 161; Knoop 1740, 38.

182 Weeda *et al.* 1985, 185-186; 1991, 175.

worden ook vaak aangetroffen in de buurt van mesthopen.¹⁸³ De resten kunnen dus zowel afkomstig zijn van tuinafval, als deel hebben uitgemaakt van de lokale vegetatie rond de beerput.

Ruderales en betreden plaatsen

Twee soorten uit het monster, gewoon varkensgras en klein bronkruid (*Montia minor*), zijn plantensoorten die prima gedijen op voedselrijke plaatsen waar de grond vaak betreden wordt.¹⁸⁴ Beide soorten kunnen dan ook goed aangetroffen worden in de buurt van beerputten of andere bewoonde plaatsen.

Natte struwelen, oever- en waterplanten

Verscheidene van de aangetroffen wilde soorten komen voor op vochtige of natte grond, of in ondiep water. Soorten die gevonden zijn: bitterzoet (*Solanum dulcamara*), scherpe zegge-type (*Carex acuta/nigra*-type), geelgroene zegge-type (*Carex oederi*-type) ruige of oeverzegge-type (*Carex hirta/riparia*-type), galigaan (*Cladium mariscus*), gewone waterbies (*Eleocharis palustris*), rus (*Juncus* sp.), water/akkerpunt (*Mentha aquatica/arvensis*), blaartrekkende boterbloem (*Ranunculus scelerantus*), grote brandnetel (*Urtica dioica*), waterscheerling (*Cicuta virosa*), waterdrieblad (*Menyanthes trifoliata*) en waterranonkel (*Ranunculus* subgenus *Batrachium*). Al deze soorten hebben een voorkeur voor voedselrijke, natte gronden, terwijl de laatste twee in ondiep open water voorkomen.¹⁸⁵ Hoewel soorten als zeggen en bies nog door de mens aangevoerd kunnen zijn voor gebruik, lijkt het er verder op dat er in de omgeving van de beerput ondiep, voedselrijk maar zoet water geweest is waar aan de randen een oevervegetatie groeide. Dit kan bijvoorbeeld een gracht zijn geweest, waarvan de oevers, bijvoorbeeld door uitbaggering, aangerijkt waren met stikstof en gewone vlier en grote brandnetel zich konden vestigen.

Een beerkelder uit de periode 1725-1775

Fruit, zuidvruchten en noten

De soorten waarvan resten zijn aangetroffen in het monster (vnr. 148), zijn afkomstig van de moerbeï (*Morus nigra*), aalbes (*Ribes rubrum*), vijg, bosaardbei, appel, braam, framboos en druif. Het aantal vruchtjes van vijg en aardbei dat bij botanisch onderzoek naar beerkelders, -putten en -tonnen wordt aangetroffen, is groot. Ook in dit monster is dit het geval. Zowel de vijg als de aardbei is een schijnvrucht waarbij de vrucht, zoals wij die kennen, is opgebouwd uit veel afzonderlijke, kleine vruchtjes. In het geval van de overige (zuid-)vruchten valt het aantal zaden per vrucht mee. De totale hoeveelheid en onderlinge verhoudingen hierin tussen de aangetroffen soorten geven dus helaas geen informatie over welke vruchten veel gegeten zijn.

De vruchten van aardbei, braam, framboos en aalbes groeien in het wild en kunnen door de bewoners verzameld zijn. De aardbei groeit, net als de braam, framboos en aalbes het best in bosachtige gebieden zoals loofbossen met een niet al te voedselrijke grond.¹⁸⁶ In sommige steden waren echter zowel buiten als binnen de stadsmuren tuinen aangelegd. In de vijftiende eeuw verbouwde men nog vooral voor eigen gebruik, met de intentie te ruilen of voor het plezier (in het geval van de rijkere stadsbewoners). In de zestiende eeuw verbouwde men echter steeds meer consumptieplanten voor de handel. Er werden productiecentra opgezet om de groeiende vraag van steden naar andere vruchten te beantwoorden. Zo leverde Den Haag, net als vele andere steden in de zeventiende eeuw, vruchten aan Amsterdam. Den Haag zal op haar beurt ook consumptieplanten ingevoerd hebben uit de nabije omgeving.¹⁸⁷

Als cultuurplant is de aalbes nog relatief jong. Aalbessen zouden pas omstreeks de veertiende eeuw in kloosters gecultiveerd zijn, kruisbessen pas omstreeks de zestiende en zeventiende eeuw in Groot-Brittannië.¹⁸⁸

Appel en moerbeï waren bomen die in boomgaarden groeiden. De moerbeï, afkomstig uit Iran, werd in de zeventiende en achttiende eeuw veel aangeplant in Europa. De vruchten lijken enigszins op die van de

---

183 Weeda *et al.* 1985, 163, 166; 1988, 188.

184 Weeda *et al.* 1985, 141, 177.

185 Weeda *et al.* 1985, 248; 1987, 274; 1988, 98, 187; 1994, 272, 288.

186 Van der Meijden 2006.

187 Sangers 1952, 124.

188 Götz & Silbereisen 1989, 311.

braam (afb. 6.37).¹⁸⁹ De appel is een vrucht die sinds de komst van de Romeinen niet meer weg te denken is uit het dieet. In de vijftiende eeuw nam de teelt van fruit voor eigen gebruik en ruilverkeer toe. Van alle vruchten worden appels het meest genoemd in historische bronnen, waaronder marktrekeningen.¹⁹⁰ In de zestiende en zeventiende eeuw neemt de teelt van appels steeds meer een commerciële positie in. Er ontstaan dan gespecialiseerde centra, waar slechts bepaalde soorten vruchten worden gekweekt en geteeld.¹⁹¹

Afb. 6.37 De moerbeï komt oorspronkelijk uit Iran, maar werd vanaf de zeventiende eeuw veel in Europa geplant. (Foto: J.A.A. Bos).

Akkers en moestuinen

Er zijn weinig resten van (akker)onkruiden aangetroffen in vondstnummer 148. De vruchten van uitstaande of spiesmelde en melganzenvoet zijn samen met de zaden van herik aangetroffen. Deze soorten gedijen het best op open, vochtige, stikstofrijke grond; bijvoorbeeld op akkers of in moestuinen.¹⁹² Het is mogelijk dat de vruchtjes van deze soorten als afvalproduct van moestuinen in de beerkelder gedumpt zijn.

6.6.4 Discussie en conclusies

Aan de hand van de inhoud van een beerton uit de eerste helft van de zeventiende eeuw en twee beerkelders uit de periode 1600-1650 en 1725-1775 is getracht iets te zeggen over de voedsel economie van de inwoners van Den Haag in de zeventiende en achttiende eeuw. De drie geanalyseerde monsters hebben een aantal duidelijke overeenkomsten. In elk vondstnummer zijn consumptieplanten en/of gebruiksplanten aangetroffen en slechts een relatief kleine hoeveelheid wilde planten. Dit is te verklaren aan de hand van het type context: beerputten en dergelijke zijn bij uitstek antropogene sporen. In alle monsters zijn opvallend veel resten van fruitsoorten aangetroffen. Soorten als vijg, aardbei, aalbes, braam en druif komen onafgebroken voor. In mindere mate zijn ook resten van appel, peer, framboos, vlier, kers en pruim aangetroffen. De vondsten van wouw, venkel, paradijskorrel, rogge en rijst daarentegen komen elk slechts in één monster voor.

¹⁸⁹ Kalkman 2003, 176.

¹⁹⁰ Sangers 1952, 41-42.

¹⁹¹ Sangers 1952, 95.

¹⁹² Van der Meijden 2006; Weeda *et al.* 1985, 138, 163, 166.

In het algemeen is het vrij lastig om, met behulp van slechts archeobotanisch onderzoek, een uitspraak te doen over sociale structuur, religieuze gebruiken, gezondheid en leefgewoonten van de vroegere gebruikers van het onderzoeksgebied. Veel van deze aspecten zijn nauw aan elkaar gerelateerd en aan verschillende invloeden onderhevig. Over het voedselpatroon kan echter wel het één en ander worden opgemerkt. Dat de vroegere bewoners (graag) fruit, noten en specerijen aten, wordt zichtbaar met de talrijke vondsten van gele kornoelje, venkel, vijg, aardbei, walnoot, appel, zwarte moerbeï, zoete kers, peer, pruim, braam, framboos, vlierbes, aalbes en druif of krent/rozijn. De verschillende soorten fruit die zijn aangetroffen, tonen echter geen weerspiegeling van de hoeveelheid vruchten die ten tijde van het gebruik van de beerkelder/-put/-ton geconsumeerd zijn. Of de bewoners gezond waren, valt daarom ook niet op grond van de botanische vondsten te zeggen.

De aanwezigheid van akkeronkruiden en andere wilde planten vormt een aanwijzing voor interactie tussen de historische stadskern en het omringende platteland. De akkeronkruiden zullen met de oogst van buiten de stad mee de stad zijn ingevoerd en eventueel mee geconsumeerd zijn of met het oogstafval zijn weggegooid. De overige wilde planten zoals vogelmuur, kleefkruid en gewoon varkensgras kunnen in sommige gevallen in de stad en in de buurt van de beerput/-ton hebben gegroeid. In de buurt van de opgravingslocatie is waarschijnlijk open water geweest, bijvoorbeeld een gracht, sloot, put of poel. De planten die in deze omgeving gedijen zijn op een andere manier in de sporen terecht gekomen, bijvoorbeeld door normale zaadverspreiding of in de vorm van tuinafval. Ook kan het zijn dat na uitbaggering van de gracht, sloot etc. afval in de beerput/-ton is gegooid.

Het is niet mogelijk om specifieke activiteiten aan specifieke percelen toe te kennen. Dit is grotendeels te wijten aan de uiteenlopende datering van de monsters. Aangezien de monsters zoveel in ouderdom van elkaar verschillen, is het niet mogelijk om een ruimtelijke vergelijking uit te voeren. In dit geval is het slechts mogelijk om activiteiten aan een bepaald monster toe te kennen. Alleen de grote hoeveelheid zaden van wouw in vondstnummer 180 wijst op een activiteit. Het is mogelijk dat op het perceel dat bij deze beerput hoorde werkzaamheden plaatsvonden rond het bereiden van gele verf uit wouw.

Ook is het vaak moeilijk om handelscontacten uit het verleden vast te stellen met behulp van onderzoek naar macroresten. Veel planten die voor consumptie werden genuttigd, groeiden niet in de stad maar werden van buiten de stad aangevoerd. Handelscontacten met andere Nederlandse steden zijn goed mogelijk, maar lastig aan te tonen. In dit geval is het echter wel mogelijk. De aangetroffen fragmenten van paradijskorrel, rijst en ribbelbies vormen de enige echt exotische plantensoorten. Ribbelbies komt voornamelijk voor in het Middellandse Zeegebied en het is dan ook goed mogelijk dat de ribbelbies tezamen met de rijstooft geïmporteerd is uit deze streek. Paradijskorrel is afkomstig uit westelijk tropisch Afrika. In dit geval is het dus wel mogelijk om voor de oudste twee monsters te spreken van import. Daarnaast zijn veel van de aangetroffen zuidvruchten, zoals vijg en druif, in de ene periode beter te verbouwen geweest in Nederland, dan in de andere. Gedurende de Kleine IJstijd zal er meer geïmporteerd zijn uit zuidelijker gebieden. Het is vooral vondstnummer 180, de oudste beerkelder die uit deze periode dateert, maar de zuidvruchten lijken hier onverminderd populair te zijn gebleven. Uit de van ver geïmporteerde soorten kan voorzichtig worden afgeleid dat hier sprake is van enige welvaart. In de vroege zeventiende eeuw wijzen soorten als rijst(onkruid) en paradijskorrel op mensen die meer te besteden hadden aan hun eten dan anderen.

De uit historische bronnen bekende vestiging van joodse immigranten is ten slotte niet herkenbaar in de archeobotanische bronnen.

6.7 Archeozoologisch onderzoek: dierlijke resten uit een beerkelder van huis 8

E. Esser

6.7.1 Inleiding

Tijdens de opgraving zijn in verschillende contexten, daterend uit diverse perioden, dierlijke resten aangetroffen. De circa 750 handmatig verzamelde resten uit deze contexten zijn gewaardeerd.¹⁹³ Tevens is een monster uit een beerput gewaardeerd.¹⁹⁴ De goed geconserveerde dierlijke resten uit deze contexten leenden zich in principe allemaal voor een nadere analyse en uitwerking. Alleen de vondsten uit contexten met een looptijd van meer dan 150 jaar waren minder interessant.

Er is evenwel besloten om niet al het botmateriaal te (laten) onderzoeken. De selectie heeft zich toegespitst op een beerkelder van huis 8, omdat de dierlijke resten uit deze kelder een bijdrage kunnen leveren aan het antwoord op de vraag:

- Kan er een uitspraak worden gedaan over sociale structuur, religieuze gebruiken, voedselpatroon, welvaart, gezondheid en leefgewoonten van de vroegere (beerkelder)gebruikers (en eventuele verschuivingen daarin)?¹⁹⁵

Uit historische bronnen is bekend dat dit stadsdeel in de Nieuwe tijd een overwegend Joodse bewoning heeft gekend.

Het onderzoek betreft beerkelder (S109). Deze kelder heeft op het achterterrein van een relatief groot huis aan de Voldersgracht gelegen. Bij huis 8 heeft echter nog een andere beerkelder behoord. De dierlijke resten uit deze - tevens oudere - kelder (S113, vulling S165) zijn niet onderzocht.¹⁹⁶ Beerkelder S109 kent twee gebruiksfasen. Men heeft op een gegeven moment de zuidwestelijke hoek van de kelder met een muur dichtgezet en het erachter liggende deel met puin en zand volgestort. De destijds nog aanwezige vulling is verzameld als context S243 en dateert uit de periode 1675-1725. Het andere deel van de kelder is gewoon in gebruik gebleven. De vulling van dat deel (gedocumenteerd als context S109) dateert uit de periode 1725-1775.

Van beide beerkeldervullingen zijn alleen de handmatig verzamelde dierlijke resten onderzocht. Monsters, hoewel wel genomen (en gewaardeerd), zijn niet bij het onderzoek betrokken.

6.7.2 De dierlijke resten

In totaal zijn 485 dierlijke fragmenten geanalyseerd. Als gevolg van post-depositionele processen vertonen sommige daarvan (recente) breuken. Door de fragmenten tijdens de determinatie te passen zijn betere onderzoeksresultaten te behalen, maar wordt het aantal gedetermineerde elementen kleiner. Op deze wijze zijn 465 resten overgebleven (tabel 6.18).

De dierlijke resten zijn op de standaardmanier onderzocht.¹⁹⁷ Tabel 6.18 geeft een overzicht van de vondstcomplexen.

De oudste vulling (S243) bevat uitsluitend resten van dieren die bekend staan als consumptiesoorten. In de jongste vulling (S109) zijn daarnaast nog een menselijke kies en het schouderblad van een kat gevonden.

193 Van Dijk 2012, 33-36.

194 Esser 2013. Hoewel er meerdere monsters voor archeozoologisch onderzoek zijn genomen, heeft de waardering alleen voor dit monster (vnr. 63) plaatsgevonden.

195 Benjamins 2010b.

196 De vulling dateert uit circa 1600-1650; het aantal handverzamelde dierlijke resten uit deze kelder bedraagt 36.

197 De resten zijn zoveel mogelijk op soort gebracht waarbij tevens informatie is genoteerd omtrent skeletelement, symmetrie, fragmentatie, leeftijd, sexe en afmetingen, evenals sporen op het bot. De determinatie heeft plaatsgevonden met behulp van de vergelijkingscollectie van Archeoplan Eco te Delft en het Amsterdams Archeologisch Centrum. Het databestand is opgebouwd conform het laboratoriumprotocol Archeozoölogie (Lauwerier 1997).

Tabel 6.18 De dierlijke resten uit de beide beerkeldervullingen.

DIERKLASSE	SOORT	S243		S109		NED. NAAM
		n	g	n	g	
zoogdier	Homo sapiens	-	-	1	-	Mens
	Bos taurus	9	289,4	34	883,1	Rund
	Ovis aries/Capra hircus	8	298,9	21	216,3	Schaap/Geit
	Sus domesticus	8	136,8	6	76,1	Varken
	Felis catus	-	-	1	-	Kat
	Lepus europaeus	-	-	3	-	Haas
	large mammal (LM)	13	307,4	28	386,7	groot zoogdier
	medium mammal (MM)	13	53,5	15	76,6	middelgroot zoogdier
	small mammal (SM)	-	-	1	-	klein zoogdier
	mammal, indet.	21	16,6	19	75,3	zoogdier, niet te determineren
vogel	Gallus gallus dom.	1	-	7	-	Kip
	Anas platyrhynchos/dom.	1	-	-	-	Wilde/Tamme eend
	Anas penelope	1	-	-	-	Smient
	anatinae	1	-	-	-	eend
	aves indet.	4	-	1	-	vogel, niet te determineren
vis	Anguilla anguilla	1	-	-	-	Paling
	Cyprinus carpio	1	-	-	-	Karper
	Perca fluviatilis	2	-	-	-	Baars
	Clupea harengus	5	-	-	-	Haring
	Gadus morhua	37	-	-	-	Kabeljauw
	Melanogrammus aeglefinus	18	-	-	-	Schelvis
	Gadidae	17	-	-	-	kabeljauwachtige
	Platichthys flesus	1	-	-	-	Bot
	Pleuronectes platessa	5	-	-	-	Schol
	pleuronectidae	90	-	-	-	scholachtige
	Scophthalmus sp	1	-	-	-	tarbotachtige
	pisces, indet.	58	-	-	-	vis, niet te determineren
	kreeftachtige	Cancer pagurus	-	-	2	-
schelpdier	Mytilus edulis	2	-	-	-	Mossel
	Ostrea edulis	8	-	-	-	Oester
Eindtotaal		326	1102,6	139	1714,1	

Voedselafval

De overige resten uit de keldervullingen betreffen voedselafval. Dat is ondermeer te zien aan de slachtersporen op de botten. Ze zijn op 34% van de grote en middelgrote zoogdierbotten aangetroffen. Twee resten, een dijbeenfragment van een rund en een ribfragment van een middelgroot zoogdier, vertonen zaagsporen. Dergelijke sporen worden veelal in verband gebracht met beenbewerking, maar in de achttiende eeuw begonnen ook de slagers de botten door te zagen in plaats van (ouderwets) door te hakken. Het is daarom onduidelijk hoe deze sporen geïnterpreteerd moeten worden. Twee skeletfragmenten zijn zodanig verhit dat ze geheel zijn gecalcineerd. Drie fragmenten vertonen vraatsporen, wat aangeeft dat niet alleen de mens, maar ook honden en/of katten zich aan het voedsel tegoed hebben gedaan.

Als gevolg van het stukhakken zijn veel skeletelementen gefragmenteerd; ruim de helft (55%) van de zoogdierresten betreft hooguit nog een kwart van het oorspronkelijke skeletelement. Dat percentage is overigens bij de grote zoogdieren veel hoger (64%) dan bij de middelgrote dieren (25%). Dit komt doordat de skeletresten van de grote zoogdieren (c.q. rund) bij het slachten en het verwerken van het vlees in veel kleinere stukken zijn gehakt dan die van de middelgrote (c.q. schaap/geit en varken). Twee dijbenen van schaap/geit zijn zelfs nog compleet, waardoor de schofthoogte van de dieren is te bepalen. Die bedragen circa 62 en 66 cm.¹⁹⁸

198 De grootste lengte van het dijbeen is resp. 174,4 mm en 188,1 mm. De schofthoogteberekeningen zijn gebaseerd op Teichert 1975.

Zoogdieren

Men heeft het vlees van zowel runderen, schapen (en/of geiten?) als varkens gegeten. De consumptie betrof zowel vlees uit de romp als van de poten (bijlage 1). Dierlijke resten die afkomstig zijn uit de schedel zijn alleen in de jongste vulling aangetroffen. Ze zijn afkomstig van schaap (of geit) en wijzen mogelijk op de consumptie van de hersenen.

Door het ontbreken van gebitselementen zijn leeftijdgegevens alleen maar voorhanden uit skeletelementen. Het aantal gegevens is gering (bijlage 2). Op basis van die summiere informatie is te concluderen dat het schapen- (of geiten)vlees afkomstig is van dieren die hooguit 3,5 jaar oud zijn geworden.¹⁹⁹ De varkens hebben een leeftijd van 1-3,5 jaar bereikt. Twee runderresten zijn van dieren die ouder zijn geworden dan 3,5 jaar. Alle andere geven een jongere leeftijdindicatie. Op basis van de botstructuur is een deel van de runderresten afkomstig van kalveren.

In de jongste vulling zijn tevens drie skeletresten van haas aangetroffen. Hoewel er geen slachtsproten op de botten zijn gevonden, is waarschijnlijk ook dit dier gegeten.

Met uitzondering van een teenkoot van een rund bevat de oudste vulling (S243) uitsluitend vleesbevattende skeletresten. In de jongste vulling (S109) zijn meer vleesloze resten aanwezig. Het gaat om resten van (kalfs)voeten. Het wil echter niet zeggen dat dit geen voedselafval betreft, zoals blijkt uit dit recept van de Verstandige Kock uit 1669: "*Het hayr van de voeten schoon afgebroeyt en de klauwen afgeslagen zijnde, worden die soo murruw gekookt dat'er de schinkels en beenen uyt vallen...*".²⁰⁰ In de oudste vulling zijn overblijfselen van varkenspootjes aanwezig. Vergeleken met die van rund bevatten varkenspootjes veel meer vlees.

Vogels

De hoeveelheid vogelresten uit beide beervullingen is gering. Het soortenspectrum bestaat uit de destijds gangbare soorten kip en eend, waarbij het om twee eendesoorten gaat: de tamme of wilde eend en de smient. Het verschil tussen de tamme en wilde eend is morfologisch niet waar te nemen. Beide ondersoorten kwamen zeer algemeen voor; de ene op het erf, de ander in de eendenkooi. De smient is na de wilde eend de meest gevangen eendesoort in een eendenkooi. In en rondom Den Haag hebben diverse eendenkooien gelegen; in het Zuiderpark bevindt zich er nog steeds één.²⁰¹ De kippenbotjes zijn van vrij jonge, nog niet helemaal volgroeide, exemplaren. Eén van de botjes (een *coracoid*) uit de jongste vulling (S109) vertoont een snijspoor (op de proximale kop), wat aangeeft dat de kip in stukken is verdeeld. Bijlage 3 geeft een overzicht van de aangetroffen skeletelementen.

Voedsel uit zee

De visresten komen allemaal uit de oudste keldervulling (S243). Ze zijn voor het merendeel afkomstig van zeevis. Alleen de baars, de karper en de paling zijn in zoetwater gevangen. Alle drie behoren ze tot de beste gewaardeerde zoetwatervis. Het spectrum aan zeevis omvat minstens vijf soorten, maar mogelijk zijn dat er meer. Zo is van een kopfragment niet duidelijk of die afkomstig is van een heel kleine tarbot, griet of grote schol en kan een schouderelement afkomstig zijn van een wijting. De herkende vissoorten betreffen algemeen gangbare consumptiesoorten, zoals kabeljauw, schelvis, bot en schol en haring.

Sommige visresten zijn vrij groot, wat wijst op de consumptie van grote vissen of de moten daarvan. Dat men de vissen in stukken heeft gehakt of als moot heeft aangekocht, blijkt uit de haksporen die op diverse elementen van kabeljauw en schelvis zijn waargenomen. Bij de schelvis betreft dit haksporen door het *cleitrum*, een schouderelement; bij de kabeljauw gaat het om sporen door kopelementen en door wervels. Van de vissen zijn zowel resten uit de kop en de schouder- en bekkengordel, als de romp en staart gevonden (bijlage 4). Dit impliceert dat er complete vissen in de keuken terecht zijn gekomen of dat men alle lichaamsdelen van deze dieren heeft verwerkt. Alleen van de platvis (bot en schol) zijn naar verhouding wat weinig kopresten aanwezig. Omdat deze elementen niet kleiner zijn dan de wervels en de vindkans dus even groot is, kan dit betekenen dat men (ook) geconserveerde platvis heeft gegeten. Dit betrof dan wellicht gedroogde schol uit de zogenaamde 'droochtuynen' van Scheveningen (afb. 6.38).²⁰² Voorafgaand aan het drogen werden deze vissen van hun kop ontdaan.

199 Alle leeftijdindicaties zijn gebaseerd op Habermehl 1975.

200 Verstandige kock 1669, recept 162 'Van de voeten'.

201 <http://home.kpn.nl/eskamp/index.html>

202 Egmond 2005, 17 en 118-122.

Afb. 6.38 *Het drogen van vis in de duinen. Uit: Egmond, F., 2005: Het Visboek; de wereld volgens Adriaen Coenen 1514-1587, p. 24 (detail folio 177v).*

Naast vis zijn er in de oudste keldervulling (S243) nog enkele oesters en mosselen aangetroffen. Uit de jongste vulling (S109) komen twee fragmenten van krabbenscharen. Vermoedelijk zijn deze afkomstig van de Noordzeekrab.

Tabel 6.18 laat zien dat er uit de oudste keldervulling (S243) enkele honderden visresten zijn verzameld, terwijl er voor de jongste vulling (S109) geen vissen staan vermeld. Dit wil niet zeggen dat er in de jongere periode geen vis is gegeten. Integendeel zelfs. Tijdens de waardering van een monster uit de jongste vulling zijn namelijk wel degelijk visresten aangetroffen. Het soortenspectrum in dat monster komt deels overeen met die uit de oudere vulling, al zijn de resten van deze vissen over het algemeen wat kleiner. Tevens is daarin ook kleinere witvis (familieleden van de karper) aangetroffen dan alleen de karper. Het ontbreken van deze zoetwatervis kan met de onderzoeksmethodiek samenhangen.

6.7.3 Interpretatie en conclusie

Uit de beide beerkeldervullingen zijn vrij weinig zoogdier- en vogelresten afkomstig. Hoewel dit een vergelijking door de tijd heen bemoeilijkt, lijken er ook geen echte verschuivingen op te treden. Het vlees van zowel runderen, schapen als varkens is gegeten, waarbij rundvlees de voorkeur genoot. Gezien de slachtleeftijden en de samenstelling van de skeletresten heeft men over het algemeen kwalitatief goed vlees gegeten.

In de achttiende eeuw is tevens haas gegeten. Het ontbreken van haas in de oudste vulling wil echter niet zeggen dat dit dier destijds niet werd gegeten; hier speelt duidelijk de geringe hoeveelheid vondsten parten.

De consumptie van gevogelte had betrekking op algemeen gangbaar gevogelte (kip en eend), maar gezien de vrij jonge leeftijd van de kippen was ook dit vlees van goede kwaliteit.

Uit de oudste beerkeldervulling zijn tevens visresten onderzocht, die echter allemaal met de hand zijn verzameld. Aangezien uitsluitend handverzameld vismateriaal geenszins inzicht verschaft in de visconsumptie biedt het soortenspectrum slechts een glimp van de destijds geconsumeerde vis. Dat komt des te meer naar voren als men zich realiseert dat ook de jongste keldervulling vis bevat, maar dat dit niet in het spectrum is terug te vinden omdat de visresten zich in de monsters bevinden.

Omdat het visspectrum zeer onvolledig is, is ook moeilijk iets te zeggen over de kwaliteit van de visconsumptie. Vooralnog lijkt het ook hier om algemeen gangbare soorten te gaan. Daaronder bevinden zich vrij grote exemplaren, hetgeen is te beschouwen als een teken van goede kwaliteit. De vermoedelijke aanwezigheid van geconserveerde schol doet daar geen afbreuk aan, want niet in elk jaargetijde was vis volop aanwezig.

De consumptie van oesters en krab wordt veelal geassocieerd met luxe eten. Dat is niet alleen tegenwoordig het geval maar gold ook voor de zestiende eeuw, waardoor de Scheveningse visser Adriaen

Coenen krab betitelt als voedsel voor 'de hoge heren'.²⁰³ Er is geen reden om aan te nemen dat dit in de achttiende eeuw anders lag.

Op basis van de dierlijke resten is te concluderen dat de bewoners van huis 8 zowel vlees en gevogelte als vis en schaaldieren hebben gegeten. Daarbij was, voor zover is na te gaan, het vlees van goede kwaliteit. Dit voedselpatroon wijst op een redelijke welvaart.

Vanuit historische bronnen is bekend dat in dit stadsdeel veel joden hebben gewoond. Om aan de hand van dierlijke resten Joodse van niet-Joodse keukens te kunnen onderscheiden, heeft IJzereef enkele criteria opgesteld.²⁰⁴ Dat heeft hij gedaan op basis van informatie over de vleesvoorziening van de Portugese joden in Amsterdam.²⁰⁵

De voor dit onderzoek belangrijkste criteria zijn dat in een Joodse keuken in principe geen varkensvlees wordt bereid en dat schaaldieren en vissen zoals de paling (vissen zonder schubben) evenmin op het menu stonden.²⁰⁶ Deze voedselresten zijn wel in de keldervullingen aangetroffen.

Gezien de samenstelling van het voedsel gaat het hier dus weliswaar om een redelijk welvarend, maar geen Joods huishouden.

6.7.4 Koning David en een luizenkam – Ivoren vondsten van de opgraving Den Haag Grote Marktstraat

M. Rijkelijkhuizen

Inleiding

Twee ivoren voorwerpen van de opgraving zijn onderzocht. Eén van de voorwerpen betreft een uniek mesheft uit de zeventiende eeuw, dat gesneden is in de vorm van koning David. Het tweede is een ivoren luizenkam uit de zeventiende/achttiende eeuw. Daarnaast zijn een onbekend voorwerp van bot en een speelkoot opgegraven. De voorwerpen kunnen meer informatie verschaffen over ambachtslieden, zoals messenmakers, kammenmakers en ivoorbewerkers in deze periode. Wie maakten deze voorwerpen en op welke schaal? Waar haalden zij hun grondstof vandaan? De voorwerpen kunnen echter ook meer vertellen over de gebruiker, hun dagelijks leven en sociale status.

Ivoorhandel en ambacht in de zeventiende en achttiende eeuw

Ivoor was veel voorhanden in de Nederlandse Republiek vanaf het einde van de zestiende eeuw, als gevolg van de intensieve ivoorhandel die in deze periode ontstond in de Republiek. Er werden grote hoeveelheden olifantivoor geïmporteerd vanuit West-Afrika.²⁰⁷ Ambachtslieden hadden daardoor de beschikking tot ruime hoeveelheden van deze grondstof. De prijs van ivoren voorwerpen daalde in deze periode aanzienlijk.²⁰⁸

Door de gestage aanvoer van ivoor als grondstof, werd ivoorbewerking in de zeventiende eeuw beoefend door vele ambachtslieden. Het is bekend dat enkele beeldhouwers, afkomstig uit de zuidelijke Nederlanden die werkten in de Nederlandse Republiek, ook ivoren beeldsnijwerken van hoge kwaliteit maakten. De naam en herkomst van veel ivoorsnijders blijft echter onbekend en ivoor werd bewerkt door verschillende ambachtslieden, onder andere ivoorsnijders, maar met name ook door kammenmakers en messenmakers, die naast ivoor vaak ook andere grondstoffen gebruikten.

Ivoren mesheft in de vorm van koning David (1600-1650)

In een houten beerton (S269/S270), waarvan de vulling is gedateerd in de eerste helft van de zeventiende eeuw, is een versierd mesheft gevonden. Het lemmet ontbreekt, maar was oorspronkelijk

203 Egmond 2005, 115.

204 IJzereef 1989.

205 Koen 1970.

206 Omdat alleen handverzameld materiaal is geanalyseerd, zijn palingresten in het soortenspectrum sterk ondervertegenwoordigd. In het gewaardeerde monster uit de jongste vulling komt paling veelvuldig voor.

207 Den Heijer 1997.

208 Rijkelijkhuizen 2009.

bevestigd door middel van een versmalde angel (een verlengd stuk van het metalen lemmet) die in een artificiële holte in het heft was gestoken. Aan de zijde waar het lemmet bevestigd zat, is een versmalling van het heft aanwezig; hier zat oorspronkelijk de heftbeschermer. Dit was meestal een metalen band om de overgang van lemmet naar heft te verstevigen.²⁰⁹

Het heft is gemaakt van olifantivoer en gesneden in de vorm van een man met een kroon en een harp. De figuur stelt koning David voor die met zijn lier (op veel schilderijen en ook hier is de lier afgebeeld als harp) voor koning Saul speelde en hem zou opvolgen als koning van Juda en later Israël. David is een belangrijk figuur in zowel de Joodse als in de Christelijke godsdienst. De lengte van het heft is 82,5 mm, de grootste breedte 23,2 mm en de grootste dikte 16,9 mm.

Ivoren mesheften en hun makers in de zeventiende eeuw

In de vorm van figuren gesneden ivoren mesheften waren in de Nederlandse Republiek vooral in de zeventiende eeuw in de mode en dergelijke heften werden vanuit de Republiek ook naar Engeland geëxporteerd. Deze export had invloed op de vervaardiging van mesheften in Engeland en daarom waren deze heften hier waarschijnlijk wat later in de mode, met name in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Gesneden ivoren mesheften in de vorm van mensfiguren werden echter al eerder gemaakt in Engeland. Een voorbeeld hiervan is een set mesheften uit 1607, die opeenvolgende Engelse vorsten weergeven.²¹⁰ In het Rijksmuseum bevindt zich een set van twee ivoren heften die Willem III en Maria II Stuart voorstellen (inv.nr. NG-NM-569 en 570).

Afb. 6.39 Een versierd ivoren mesheft in de vorm van koning David.

209 Baart *et al.* 1977.

210 Moore 1999, 107, 112, 144-154.

Het is niet met zekerheid vast te stellen of een mesheft, zoals dat gevonden is in de beerton aan de Grote Marktstraat, gemaakt is door een ivoorsnijder, een messenmaker of een samenwerking tussen beiden. Er is nog onvoldoende onderzoek gedaan naar dergelijke mesheften en de mogelijke makers. Doordat het lemmet ontbreekt, zijn er ook geen merktekens die aanwijzingen kunnen geven over een eventuele maker.

Gebruikers van het mesheft

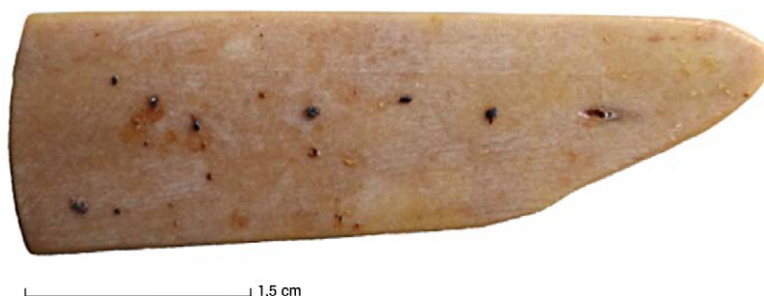
Ivoren mesheften zijn in deze periode geen zeldzame vondsten, en de grondstof ivoor was ruim voorhanden. De prijs van een mesheft was echter niet alleen afhankelijk van de grondstof, maar ook van de hoeveelheid tijd die het de bewerker kostte om het heft te vervaardigen.²¹¹ Het mesheft uit de beerton is gemaakt door een professioneel ambachtsman en het vervaardigen van het heft was arbeidsintensiever dan de eenvoudige ivoren heften. Het mesheft moet daardoor een hogere prijs hebben gehad en toebehoord hebben aan een welgesteld persoon. Het is mogelijk dat dit heft niet voor dagelijks gebruik bestemd was, maar om te tonen aan bezoekers. Waarschijnlijk was ook dit heft één van een set of serie heften.

Ivoren luizenkam (1675-1725)

De zogenaamde luizenkammen zijn dunne, meestal rechthoekige, kammen waar aan twee zijden tanden zijn ingezaagd. De kammen hebben een grove en een fijne zijde met tanden, of twee fijne zijden. De fijne zijde(n) werd(en) gebruikt om luizen en neten te verwijderen uit het haar. De kammen werden in de Late Middeleeuwen van hout gemaakt, maar werden met de opkomst van de ivoorhandel vanaf het einde van de zestiende eeuw in toenemende mate van ivoor vervaardigd. Ivoren luizenkammen komen algemeen voor en worden regelmatig aangetroffen in zeventiende en achttiende-eeuwse contexten.²¹² Een fragment van een ivoren luizenkam is gevonden in de vulling van de beerkelder van huis 8. Deze vulling (S243) is gedateerd in de periode 1675-1725. De kam is rechthoekig en heeft twee fijne zijden. De breedte is circa 45 mm en de dikte 2,9 mm.

Voorwerpen van bot (1725-1775)

Daarnaast komt uit de jongste vulling (S109; 1725-1775) van dezelfde beerkelder waar de luizenkam uit afkomstig is, een bewerkt stukje bot. Het is waarschijnlijk gemaakt van een middenhands- of middenvoetsbeen van een rund. Uit de achterzijde van het bot heeft men een plat plaatje vervaardigd, dat zorgvuldig vlak gemaakt is. Aan één zijde zijn de bewerkingssporen zichtbaar op het oppervlak. Eén uiteinde is schuin gemaakt, in de vorm van een mesje. De andere zijde verloopt recht en is iets dunner. De functie van het bewerkt stukje bot is echter onduidelijk. Mogelijk is het gebruikt als een klein stukje gereedschap, of is het een halffabricaat of een gebroken voorwerp dat hergebruikt is voor een ander doeleinde. Een andere mogelijkheid is het gebruik als beslagstukje. Op het oppervlak zijn kleine spikkels ijzer aanwezig; het is vooralsnog onduidelijk hoe deze hierop terecht zijn gekomen. De lengte van het object is 49,6 mm, de grootste breedte 15,6 mm en de grootste dikte 2,1 mm.

Afb. 6.40 Onbekend object van bot, 1725-1775. Foto: M. Rijkelijkhuizen

211 Rijkelijkhuizen 2009.

212 Rijkelijkhuizen 2009.

Uit dezelfde vulling komt tevens een teenkoot van een rund waarvan de hoeken zijn afgesleten en daardoor afgerond. Waarschijnlijk is deze koot als werpkoot gebruikt bij het kootspel. Koten werden vervaardigd als huisvlijt en zijn te interpreteren als kinderspeelgoed.

Conclusies

Twee ivoren voorwerpen uit de zeventiende/achttiende eeuw zijn vervaardigd door ambachtslieden die (onder andere) ivoor bewerkten. Olifantivoor was in deze periode ruim voorhanden door de handel met West-Afrika en een veel gebruikte grondstof. Hoewel beide voorwerpen gemaakt zijn door gespecialiseerde ambachtslieden en van dezelfde grondstof, is er een groot verschil aanwezig in de mate van bewerking en arbeidstijd die het kostte om de voorwerpen te maken.

Het mesheft is gesneden in de figuur van koning David. Dergelijke mesheften waren in de mode in de Nederlandse Republiek in de zeventiende eeuw, maar worden niet vaak opgegraven. Eenvoudige, goedkopere mesheften werden vaker vervaardigd en teruggevonden dan rijk versierde heften. De gebruiker van het mesheft had een zekere mate van sociale status en mogelijk toonde hij dat door middel van objecten als dit mesheft. Het Bijbelse thema toont aan dat de gebruiker mogelijk waarde hechtte aan (het tonen van) zijn godsdienst. Koning David was een belangrijk figuur zowel in de Joodse als Christelijke godsdienst. Uit historische bronnen is bekend dat in deze wijk een grote Joodse gemeenschap woonde.

De opgegraven ivoren luizenkam daarentegen is een veel voorkomende vondst en een veelgebruikt object. Er bestonden gespecialiseerde kammenmakers die voornamelijk ivoor bewerkten of verschillende materialen, zoals hout, hoorn en ivoor. De kammenmakers hadden ook leerlingen in dienst en eenvoudige kammen konden ook het product zijn van een leerling. De luizenkammen werden in grote getale gemaakt en hadden een relatief lage prijs en werden door verschillende lagen van de bevolking gebruikt.

In dezelfde beerput waarin ook de luizenkam gevonden is, is eveneens een onbekend voorwerp van bot gevonden en een speelkoot. De speelkoot is gebruikt door kinderen bij het kootspel. Speelkoten werden vervaardigd in de huisvlijt en niet door professionele ambachtslieden.

7 Synthese

N. Bouma

7.1 Algemeen

Landschap en vroegste ingebruikname van het terrein

Het plangebied is gelegen in het veengebied van de strandwalvlakte direct ten zuiden van de strandwal waarop het centrum van Den Haag ligt. Wonen in het veen bracht problemen met zich mee. Het bouwen van huizen in een laaggelegen en nat gebied vereiste extra aandacht voor ontwatering en maakte ophoging van de grond noodzakelijk. Uit opgravingen is bekend dat op het veen ophogingspakketten liggen van 80 cm of meer, bestaande uit zand, veenbagger en stadsafval.²¹² Het veen wordt in het plangebied afgedekt door een dik pakket antropogene ophogingslagen. Deze bestaan voornamelijk uit bruin tot donkergrijs matig siltig zand met daarin aardewerk, metalen objecten, dierlijk bot, natuursteen, bouwpuin en baksteenresten. De oudste vondsten die in de top van het veen en in de vroegste ophogingslagen zijn aangetroffen, dateren uit de Late Middeleeuwen. Het betreft fragmenten van ongeglazuurde steengoed kannen uit de periode 1350-1450 en roodbakend aardewerk uit de veertiende en vijftiende eeuw. Deze vondsten vormen de vroegste getuigen van menselijke activiteiten in het huidige plangebied. Om dit veengebied geschikt te maken voor bewoning was ontwatering van het veen, door middel van het graven van afwateringsgreppels en sloten, en ophoging van het terrein noodzakelijk. Getuige het vondstmateriaal vonden deze activiteiten op zijn vroegst in de tweede helft van de veertiende of eerste helft van de vijftiende eeuw plaats.

Omstreeks het midden van de veertiende eeuw werd het terrein mogelijk reeds voor bewoning geschikt gemaakt. Toch lijkt de bewoning op basis van het aantal vondsten pas goed in de tweede helft van de vijftiende eeuw op gang te zijn gekomen. De oudste sporen in het plangebied zijn twee evenwijdig aan elkaar lopende greppels die in het noordoostelijke deel werden aangetroffen. De greppels zijn ingegraven in de top van het veen en haaks op de Voldersgracht georiënteerd. Het vondstmateriaal uit de greppels en de oversnijdingen wijzen erop dat deze uiterlijk voor 1550 buiten gebruik moeten zijn geraakt. Waarschijnlijk hebben deze greppels een functie gehad in de afwatering van dit veengebied. Mogelijk hebben één of beide greppels ook als perceels- of erfgrans gediend. De oriëntatie van de beide greppels komt overeen met de parcelering van de gebouwen/erven langs de Voldersgracht op de kaart van Elandts uit 1570.

Vijftiende- en zestiende-eeuwse beerputten, afval- en mestkuilen op het achterterrein

In het centrale en noordoostelijke deel van het plangebied zijn op vlak 2 verschillende sporen aangetroffen die erop wijzen dat dit deel van het onderzoeksterrein in de vijftiende, zestiende en vroege zeventiende eeuw in gebruik was als achterterrein of achtererf. Hierop wijzen zes houten tonnen die als beerput hebben gefunctioneerd, afvalkuilen, een mestkuil en een houten mestbak. Uit de vijftiende en zestiende eeuw zijn geen sporen van bebouwing gevonden in het plangebied, maar de beertonnen en afvalkuilen wijzen wel op bewoning in de directe omgeving. Er zijn enkele zestiende-eeuwse vondsten afkomstig uit de oudste beerkelder van huis 8, die mogelijk op een oudere gebruiksfase en dus ook oudere bewoningsfase van huis 8 wijzen. Op de kaart van Elandts uit 1570 en de kaart van Bos en Van Harn uit 1616 is goed te zien dat er in deze periode huizen gesitueerd waren langs de Voldersgracht en de 1^e Haagpoort. In de locatie van de houten beertonnen is deze tweedeling ook terug te zien. Vier houten beertonnen bevinden zich in het noordoostelijke deel van de opgravingsput, op het achterterrein van huizen gelegen aan de Voldersgracht. De andere twee tonnen zijn op het westelijke deel van het terrein aangetroffen en zullen hebben toebehoord aan bebouwing langs de 1^e Haagpoort. De oudste beerput dateert mogelijk al uit de eerste helft van de vijftiende eeuw. De meeste beervullingen konden gedateerd worden in de tweede helft van de vijftiende en eerste helft van de zestiende eeuw. In sommige gevallen meer specifiek zelfs in de periode 1475-1525. De jongste beervulling uit een houten ton dateert uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. Deze beerput kan mogelijk aan een vroeg zeventiende-eeuws bakstenen huis gekoppeld worden. Deze beerput leverde enkele bijzondere

²¹² Smit 2004, 53.

vondsten op. Zo werd een uniek ivoren mesheft gevonden, gesneden in de vorm van koning David. David staat bekend als de koning der joden en als directe voorouder van Christus. Hij is daarom zowel in de Christelijke als in de Joodse gemeenschap een belangrijke figuur. In de beervulling bleken resten van verschillende cultuurgewassen aanwezig te zijn. Hieronder zijn de graansoort rogge, enkele specerijen, veel fruitsoorten en een aantal wilde plantensoorten. Onder de specerijen bevindt zich een opvallende vondst, namelijk het zaad van paradijskorrel. Deze soort behoort tot de gemberfamilie en komt oorspronkelijk uit het kustgebied van westelijk tropisch Afrika. Vanuit Afrika werd het door Portugese handelaars omstreeks de vijftiende eeuw op de Europese markt gebracht en diende als surrogaat voor het prijzige product zwarte peper. Vooral de vondst van paradijskorrel en het versierde mesheft wijzen op een zekere welstand van de gebruikers van deze beerput, maar niet op een hoge sociale status.

Onder de zestiende-eeuwse keramiek- en glasvondsten bevinden zich enkele exemplaren die wijzen op enige mate van welstand voor de bewoners van de onderzoekslocatie. Zo is er de bodem van een grote druppelvormige fles met een naar binnen gevouwen voet. Ook een geheel intacte, beschilderde schenkan van vroege Nederlandse majolica is te dateren rond het midden van de zestiende eeuw. Deze vondst is afkomstig uit een context met een vroeg zeventiende-eeuwse datering en betreft mogelijk een overleveringsstuk. De overige vondsten uit de zestiende eeuw geven het gebruikelijke beeld van vooral roodbakkerd aardewerk en geglazuurd steengoed. Opvallend is het relatief grote aantal fragmenten van vetvangers, dat wijst op een regelmatige consumptie van vlees in deze periode. Ook dit lijkt te wijzen op enige mate van welstand. Het roodbakkerd aardewerk is in Den Haag zelf of in een naburige stad als Delft, Rotterdam of Gouda vervaardigd.

Sporen van de Haagse lakenindustrie

In de vijftiende eeuw beleefde de lakennijverheid in Den Haag haar hoogtepunt en dit gebied was het centrum van de lakenproductie. De namen Voldersgracht, Verwerssloot en Vellewasserssloot wijzen nog op dit verleden en tonen aan dat met name volders en verwers hier gevestigd waren. Archeologisch zijn er nauwelijks aanwijzingen gevonden die wijzen op lakennijverheid in het plangebied. Er is één Haags lakenloodje gevonden en fragmenten van waarschijnlijk twee knijpscharen. Dat er nauwelijks lakenloodjes gevonden zijn, is overigens misschien niet zo vreemd. Lakenloodjes werden aan het laken bevestigd in de werkplaatsen zelf en in de keuringshallen. Wanneer het laken voltooid was, ging het naar de beurs of markt, met een complete set aan loodjes. Lakenloodjes bleven dus doorgaans waarschijnlijk niet in een werkplaats achter. Uit de stort van het tramtunneltracé onder de Grote Marktstraat, direct ten zuiden van het plangebied, is door amateurarcheologen een grote hoeveelheid lakenloodjes gevonden. Vanaf het eind van de zestiende eeuw was de bloeiperiode van de Haagse lakennijverheid voorbij.

Turfwinning

In het plangebied zijn twee kuilen aangetroffen die mogelijk als veenwinningskuil geïnterpreteerd kunnen worden. Eén van de kuilen was opgevuld met een gevlekte, brokkige vulling die wijst op het dichtgooien van de kuil. Deze vulling bevatte geen vondsten of insluitsels. De andere kuil was opgevuld met schoon zand, ook zonder enige vondst of insluitsel. Door het ontbreken van vondstmateriaal kunnen beide kuilen niet gedateerd worden. De twee veenwinningskuilen lijken te wijzen op beperkte of kleinschalige turfwinning.

Sporen van veenwinning worden vaker in het Haagse veengebied aangetroffen, bijvoorbeeld bij opgravingen in de Boekhorststraat, in de Bierstraat, tussen de Grote Marktstraat en de Gedempte Gracht en bij de Kalvermarkt. De putten werden tot aan het grondwater uitgegraven, waarna men ze opvulde met zand of veen. De turf werd gebruikt als brandstof.²¹³

De vroegste sporen van bebouwing in de zeventiende eeuw

De vroegste sporen van baksteenbouw die in het plangebied werden aangetroffen, dateren mogelijk al uit de late zestiende eeuw, maar zeker uit de vroege zeventiende eeuw. Uit deze periode zijn overblijfselen van vier bakstenen huizen gevonden. Drie hiervan lagen in het noordoostelijke deel van het plangebied en waren gesitueerd langs de Voldersgracht. Eén huis werd aangetroffen in het westelijke deel van het

---

213 Kersing 1994, 31; Smit 2004, 53.

onderzoeksgedebied en lag langs de 1e Haagpoort, huis 1. Een groot deel van dit huis was verstoord door de bouw van het warenhuis Grand Bazar de la Paix aan het begin van de twintigste eeuw. Wel werd tegen de zuidgevel nog een bakstenen haard of oven aangetroffen. Aan de buitenzijde van de zuidgevel bevond zich een afvoerput met goot. Bij huis 1 zijn geen afval- of beerputten aangetroffen die aan deze woning gekoppeld kunnen worden. Op basis van het weinige vondstmateriaal dat rondom werd gevonden, dateert huis 1 uit de vroege zeventiende eeuw.

Op de kaart van Elandts uit 1570 staat in de zuidwest hoek van het plangebied een gebouw afgebeeld dat noordwest-zuidoost georiënteerd is. Ook op de kaart van Bos en Van Harn uit 1616 staat op ongeveer dezelfde locatie (bij benadering) een gebouw afgebeeld met eenzelfde oriëntatie. Blijkens het kaartmateriaal was er in ieder geval al vanaf ca. 1570 bebouwing langs de 1^e Haagpoort. Op de kadastrale minuut van omstreeks 1832 staat op deze locatie geen bebouwing afgebeeld. Huis 1 moet dus reeds voor 1832 zijn afgebroken, hetgeen wordt onderbouwd door het hier verzamelde vondstmateriaal.

Er zijn twee restanten van gebouwen aangetroffen die enkel gedurende de zeventiende eeuw bewoond werden, huis 9 en 10. Huis 9 is gedeeltelijk verstoord door de bouw van een huizenblok op dezelfde locatie in de late zeventiende of vroege achttiende eeuw. Delen van huis 9 zijn echter ook gebruikt als fundering voor of versterking van de hofwoningen van het latere huizenblok en zijn daardoor bewaard gebleven. Huis 10 is gedeeltelijk uitgebroken door de aanleg van funderingen en poeren van het twintigste-eeuwse warenhuis. Bij huis 10 hoort ook een waterkelder. Zowel huis 9 als huis 10 zijn door latere bouw- en sloopactiviteiten fragmentarisch bewaard gebleven. Wel kon worden opgemaakt dat deze huizen relatief groot waren, zeker ten opzichte van de later gebouwde hofwoningen, en noordoost-zuidwest georiënteerd waren. Op de kaart van Elandts uit 1570 is langs de Voldersgracht één rij huizen zichtbaar, maar op de kaart van Bos en Van Harn uit 1616 zijn achter deze rij huizen verschillende gebouwen herkenbaar met dezelfde oriëntatie als de gebouwen die hier zijn opgegraven. Het aangetroffen vondstmateriaal bevestigt deze vroeg zeventiende-eeuwse datering. De jongste houten beerput kan waarschijnlijk aan één van deze twee gebouwen worden toegeschreven. De huizen worden aan het eind van de zeventiende eeuw gesloopt om plaats te maken voor een huizenblok van vijf kleine hofwoningen.

Huis 8 met twee beerkelders

Ten oosten van de huizen 9 en 10 zijn resten gevonden van een relatief groot gebouw langs de Voldersgracht, huis 8. Dit gebouw kan op basis van het verzamelde vondstmateriaal mogelijk al in de late zestiende eeuw gedateerd worden. Bij huis 8 horen twee beerkelders, waaruit het grootste deel van het vondstmateriaal van de opgraving vandaan komt. De vulling van de beerkelders beslaat een vrijwel continue gebruikperiode van bijna twee eeuwen. De oudste beerkelder is gedateerd tussen 1600 en 1650. Enkele vondsten wijzen mogelijk zelfs op een oudere gebruiksfase van deze beerput in de zestiende eeuw. Eén majolica voorwerp is bijzonder en betreft een geheel intacte kan. Dit uit het midden van de zestiende eeuw daterende stuk gebruiksaardewerk behoorde tot het duurere serviesgoed van die dagen. Mogelijk betreft het een restant van een oudere beervulling. Anderzijds kan het een door overlevering bewaard gebleven stuk zijn dat pas zo'n 75 jaar na zijn productie werd afgedankt. De meest opvallende vondst onder de botanische resten zijn zaden van wouw. In Europa was deze plant gedurende de Middeleeuwen een belangrijke verplant, in gebruik voor de kleur geel. De plant werd gedroogd en vervolgens gekookt om het geschikt te maken voor het uittrekken van de verfstoffen. De zaden van wouw vormen mogelijk een aanwijzing voor ambachtelijke activiteiten in de eerste helft van de zeventiende eeuw in of rond huis 8. Na het buiten gebruik raken van de beerkelder werd deze dichtgestort en werd de volledige ruimte opgehoogd en voorzien van een tegelvloer. De ruimte werd zo bij het woongedeelte van het huis getrokken.

Direct ten zuiden hiervan werd een nieuwe beerkelder aangelegd. Deze kende twee bouw- en gebruiksfasen. De oudste fase was in gebruik tussen 1675 en 1725. Naast een relatief grote hoeveelheid aardewerk, glas, kleipijpen, dierlijk bot en visresten zijn er ook enkele bijzondere en interessante vondsten in deze beerput gedaan zoals spelden, een ring, een ivoren luizenkam en een krijtkalksteen. Onder het witbakkende aardewerk bevindt zich een smeltkroes. Dit voorwerp zou kunnen wijzen op de door één van de vroegere bewoners verrichte werkzaamheden. Hierbij kunnen we denken aan een apotheker, een alchemist of een (zilver)smid. Helaas ontbreken hiervoor verdere aanwijzingen. Het gehele vondstassemblage wijst zeker niet op de allerarmste lieden uit de toenmalige samenleving. Echter, ook vondsten die wijzen op een hoge mate van welstand ontbreken volledig. Het ligt dan ook voor de hand dat de vondsten afkomstig zijn van lieden die behoorden tot de brede middenlaag van die dagen.

Na het buiten gebruik raken van de beerkelder werd het westelijke deel hiervan dichtgezet met een muur en volgestort met puin en zand. Na het dichtzetten van het westelijke deel werd het oostelijke deel van de beerkelder uitgebreid en verdiept. De beervulling uit deze kelder dateert uit de periode 1725-1775. Deze beerkelder was bijzonder rijk aan vondstmateriaal met meer dan 3.600 vondsten, onder andere aardewerk, kleipijpen, glas, metaal, dierlijk bot en enkele bijzondere vondsten zoals twee griffels, een waszegel, glazen kraaltjes, een mes met heft van been of gewei, een houten heft en spelden. Bijna de helft van de vondsten uit deze gebruiksfase van de beerkelder bestaat uit Chinees porselein, maar ook faïence en glas vormen belangrijke groepen. Bijzonder is de enorme hoeveelheid porselein in deze beerkelder. Dit is het gevolg van de enorme import van Chinees porselein in de Republiek, eerst georganiseerd door de VOC en later door particuliere handelaren. De 132 stuks porselein behoren hoofdzakelijk tot het theegoed en bestaan vrijwel geheel uit kop en schotels. Na de opkomst van het drinken van thee in onze streken vanaf de latere zeventiende eeuw, is deze drank vanaf de achttiende eeuw niet meer weg te denken.

Een opvallend stuk betreft een kom, een zogenaamde kraakporseleinen klapmuts, die stamt uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. Het gaat hier dus duidelijk om een overleveringsstuk. Het in de standing geboorde gat toont aan dat dit stuk een sierfunctie moet hebben gehad. De beerkelder bevat een variatie aan voorwerpen. Zo zijn er enkele stukken miniatuurgoed (zoals een grape en een voorraadpot) dat waarschijnlijk als kinderspeelgoed diende. Beeldjes van porselein en pijpaaarde en vazen van Delfts aardewerk (faïence) waarmee men het huis aankleedde. Een enkel vogeldrinkbakje wijst op de aanwezigheid van een vogelkooi met permanente bewoning. En van enkele zalfpotten en medicijnflesjes diende de inhoud om de ongemakken van het leven te lijf te gaan. Mogelijk uit Frankrijk afkomstig is een in blauwgevekt opaak wit glas uitgevoerd zoutvaatje, waarvan directe parallellen vooralsnog ontbreken. Het gehele vondstassemblage uit deze beerkelder geeft aan dat de toenmalige gebruikers van de beerput gezocht moeten worden in de middenlaag van de toenmalige bevolking.

De beerkelders hebben geen objecten opgeleverd die eenduidig in relatie kunnen worden gebracht met joodse aanwezigheid.

Huis 8 blijft bewoond en in gebruik tot aan de bouw van het warenhuis Grand Bazar de la Paix rond 1906.

Een huizenblok van vijf hofwoningen of cameran uit de achttiende en negentiende eeuw

Aan het eind van de zeventiende of het begin van de achttiende eeuw wordt op het achterterrein van het grote pand langs de Voldersgracht een huizenblok van vijf kleine hofwoningen of cameran gerealiseerd. Het meest oostelijke pand van dit huizenblok grensde direct aan de achtergevel van huis 8 ten westen van de twee beerkelders. Deze huizen waren zogenaamde *cameran*, kleine lage huizen met één woonlaag. De vijf hofwoningen of cameran zijn noordwest-zuidoost georiënteerd en zijn goed bewaard gebleven ondanks latere sloop- en bouwactiviteiten op het terrein. Het huizenblok is niet in één keer in zijn geheel gerealiseerd. De meest westelijke camer, huis 3, is later aangebouwd. De huizen 4, 5, 6 en 7 zijn als één huizenblok gebouwd. De huisjes zijn niet groter dan ca. 5,25 bij 3,3 m. Elke camer kende een onderverdeling in twee verschillende ruimten met een woongedeelte in het zuiden en een kleine bijkamer of mogelijke opslagruimte aan de noordkant. In het woongedeelte van bijna elk huisje is een aspot aangetroffen. Een enkele keer werd een oude voorraadpot ingegraven, vaker betreft het echter geheel ongeglazuurde potten die speciaal voor dit doel zijn vervaardigd. Van verschillende aspotten bleef alleen de bodem bewaard, de bovenzijde ging vaak bij latere verbouwingsactiviteiten verloren. Vaak vinden we in de vulling van de potten enkele fragmenten van voorwerpen die men destijds rond de haard gebruikte. Dit soort vondsten dragen dan bij aan een scherpere datering van de gebruiksfase waartoe de aspot behoort. Bij dit onderzoek stammen de potten vooral uit de late zestiende en/of vroege zeventiende eeuw. Later in de zeventiende eeuw worden kachels in woningen steeds algemener. Aspotten verdwijnen dan en maken plaats voor doofpotten die vrij naast de kachel staan. Dat de opkomst van de kachel, en daarmee samenhangend ook die van de doofpot, niet direct leidt tot het verdwijnen van aspotten bewijst een doofpot die in één van de huisjes als aspot werd ingegraven. Mogelijk betreft het een reeds elders eerder gebruikte doofpot die op deze wijze een tweede leven kreeg. In cameran zoals de hier onderzochte huizen 3 tot en met 7 woonden vaak de minder welgestelde lieden van de stad. Juist in hun woningen bleef een open haardvuur nog lang de enige bron van verwarming en de centrale plek waar gekookt werd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat juist hier haardplaatsen en aspotten zijn aangetroffen. In dezelfde periode waren deze in de rijkere milieus ondertussen reeds vervangen door kachels en doofpotten. Tegen de noordgevel van de huisjes aan zijn in een latere fase kleine kelders aangebouwd. Mogelijk vormde dit de reden om de ruimte van de bijkamer bij het woongedeelte te betrekken. We zien in de jongere bewonings- en gebruiksfase(n) van de cameran namelijk dat er een vloerniveau over

de voormalige tussenmuur heen wordt aangelegd, de tussenmuur die daarvoor de camer nog in twee gescheiden ruimtes verdeelde.

De voordeur van de cameren bevond zich waarschijnlijk bij alle huisjes in de zuidwest hoek. Bij huis 5 en 6 werd nog een deel van de drempel van de toegang tot de woning teruggevonden. De regelmatig opgehoogde tegelvloeren wijzen erop dat de ophogingslagen en de veengrond eronder onderhevig waren aan klink. Bij opgravingen die tussen 1986 en 1992 hebben plaatsgevonden in het Spuikwartier is dit bij de opgegraven huizen ook aangetoond.

De cameren zijn terug te vinden op de kadastrale minuut van 1832 en bleven bewoond en in gebruik tot aan de bouw van het warenhuis rond 1906. De opgravingsresultaten lijken erop te wijzen dat vóór de bouw van warenhuis Grand Bazar de la Paix rond 1906 de toenmalige bebouwing tot op maaiveldhoogte is gesloopt. Daardoor zijn van de huizen die tot aan de twintigste eeuw bewoond bleven vaak de drempel en jongste vloerniveaus nog bewaard gebleven.

Aanwijzingen voor welstand in de materiële cultuur van de vroegere bewoners

Verschillen in welstand kunnen archeologisch worden aangetoond aan de hand van de woonlocatie, het type en/of grootte van het huis, het huisraad van de bewoners (anorganische vondsten van gebruiksgoed zoals keramiek, glas etc.) en de resten van hun maaltijden (organische vondsten in de vorm van zaden, pitten, dierlijk bot en schelp- en schaaldieren). In Den Haag bestaat er een duidelijk verschil in welstand en sociale status tussen bewoners op het zand (bovenop de strandwal) en de bewoners van het veen. Op het zand, bijvoorbeeld aan het Lange Voorhout, woonden de zeer welgestelden, terwijl in het veen overwegend tamelijk armoedige mensen woonden.

Toch kunnen er ook in het huidige plangebied, gelegen in het veen, verschillen in welstand worden aangetoond. Wat mogelijk begon als een wat rijkere bewoning in de zestiende eeuw lijkt al vrij snel te zijn overgegaan tot een woonplaats van sociale middengroepen en de minder bedeelden van weleer. De laatste woonden in eenvoudige huisjes aan een steeg. Ze leefden rond een centrale haardplaats waarop een open haardvuur brandde. Als ze gingen slapen, schoven ze de nog gloeiende kooltjes in een aspot. Hun huisraad bevatte onder meer het nodige rood- en witbakkende aardewerk, terwijl hun pronkgoed bestond uit met slib versierd aardewerk en majolica. Verder liet hun leven relatief weinig sporen na. Probleem is dat de juist op dit soort locaties woonachtige lieden zich archeologisch vaak maar moeilijk laten vatten. Meestal ontbreekt het bij camers bijvoorbeeld aan beerputten en ook afvalkuilen zijn door de dichte en kleinschalige bebouwing betrekkelijk zeldzaam. De kleine camers zelf zijn echter ook al een aanwijzing voor een tamelijk armoedig bestaan.

De lieden uit de middenlaag woonden in een groter huis. Van hun levens getuigen vooral laat zeventiende en achttiende-eeuwse vondsten. Hun afval is onze voornaamste bron van informatie. Zowel het organische als anorganische vondstmateriaal wijzen op enige welstand van de bewoners van het grotere pand aan de Voldersgracht, maar zeker geen hoge sociale status.

Vestiging van joden vanaf de zeventiende eeuw

Uit historische bronnen weten we dat in de tweede helft van de zeventiende eeuw zich de eerste Oost-Europese joden in Den Haag vestigden. Zij vestigden zich, uitgesloten als zij waren van ambachten en daardoor aangewezen op de handel, in het handelsbuurtje rond de Voldersgracht. De meesten woonden in de sloppen van de St. Jacobstraat, de Lange Gracht (later de Gedempte Gracht) en de Voldersgracht. Daar verrees in 1722 ook de eerste synagoge van Den Haag. Joodse en niet-joodse Hagenaars woonden in deze buurt naast elkaar in de sloppen of hofjeswoningen, rijen eenkamerwoningen op de achtererven van de huizen. Vanwege het gezamenlijk gebruik van beerputten en beertonnetjes (die werden opgehaald waardoor het afval archeologisch gezien is verdwenen), is het hier niet mogelijk de joodse bewoners op grond van specifiek afval te onderscheiden van hun christelijke burens. Ook het huidige archeologische en specialistische onderzoek heeft geen aanwijzingen opgeleverd die eenduidig wijzen op joodse bewoning in het plangebied.

Een gebouw uit de late negentiende eeuw

In de tweede helft van de negentiende eeuw wordt in het westelijke deel van het plangebied een gebouw gerealiseerd, dat geheel is opgetrokken uit machinale baksteen. Deze techniek van baksteenproductie werd in de late negentiende eeuw geïntroduceerd en het gebouw staat dan ook niet afgebeeld op de kadastrale minuut van 1832. In deze periode was het hele gebied ten westen van het huizenblok met hofwoningen nog onbebouwd. Reeds voor 1906 moet dit gebouw alweer zijn gesloopt.

Warenhuis Grand Bazar de la Paix

Voor de bouw van dit warenhuis, dat rond 1906 werd gerealiseerd, moest alle bestaande bebouwing wijken. Het grote pand aan de Voldersgracht, het huizenblok met hofwoningen en het pas in de late negentiende eeuw gebouwde huis 2 werden aan het begin van de twintigste eeuw gesloopt om plaats te maken voor het warenhuis. Als in de jaren twintig van de vorige eeuw de Grote Marktstraat wordt aangelegd, vormt dit de aanleiding voor de bouw van een nieuwe gevel van het warenhuis rond 1930. Van beide bouwfasen van de Grand Bazar zijn funderingen aangetroffen.

7.2 Beantwoording van de onderzoeksvragen

De onderzoeksvragen die in het Programma van Eisen zijn gesteld zullen hier worden beantwoord op basis van de bevindingen van het onderzoek.

Horizontale en verticale stratigrafie:

1. Zijn er voorafgaand aan de ingebruikname van het plangebied grondverbeteringen aangebracht, en zo ja, welke?

Het plangebied is gelegen in het veengebied van de strandwalvlakte direct ten zuiden van de strandwal waarop het centrum van Den Haag ligt. Wonen in het veen bracht problemen met zich mee. Het bouwen van huizen in een laaggelegen en nat gebied vereiste extra aandacht voor ontwatering en maakte ophoging van de grond noodzakelijk. Er zijn twee greppels aangetroffen die waren ingegraven in de top van het veen en die een functie zullen hebben gehad in de afwatering van dit veengebied. Deze waren haaks op de Voldersgracht georiënteerd. Het veen wordt in het plangebied afgedekt door een dik pakket antropogene ophogingslagen. Deze bestaan voornamelijk uit bruin tot donkergrijs matig siltig zand met daarin aardewerk, metalen objecten, dierlijk bot, natuursteen, bouwpuin en baksteenresten. De oudste vondsten die in de top van het veen en in de vroegste ophogingslagen zijn aangetroffen, dateren uit de Late Middeleeuwen.

2. Welke stratigrafische niveaus zijn vastgesteld en wat is de datering?

De natuurlijke ondergrond bestaat uit veen op strandwalzand. De strandwalafzettingen bestaan uit iets siltig, grijs tot licht geel fijn zand en behoren tot de Laag van Voorburg. Het strandwalzand wordt afgedekt door lagen bruin, donkerbruin tot bijna zwart, uiterst humeus zand Zs1 H3. In sommige van deze lagen waren hout- en rietresten aanwezig. Deze afzettingen worden gerekend tot het Hollandveen. In de top van de veenlaag was sprake van vermenging met zand en klei en hierin werden ook vondsten aangetroffen. Het veen wordt afgedekt door een dik pakket antropogene ophogingslagen. Deze bestaan voornamelijk uit bruin tot donkergrijs matig siltig zand met daarin aardewerk, metalen objecten, dierlijk bot, natuursteen, bouwpuin en baksteenresten. De oudste vondsten die in de top van het veen zijn aangetroffen, dateren uit de Late Middeleeuwen. De jongste ophogingslagen bevatten relatief veel bouw- en afbraakpuin in de vorm van baksteenfragmenten en mortelresten. Dit is voor een belangrijk deel veroorzaakt door de bouw van de Grand Bazar de la Paix aan het begin van de twintigste eeuw. Het vondstmateriaal uit de verschillende ophogingslagen wijst erop dat vanaf de late veertiende of vroege vijftiende eeuw tot aan het begin van de twintigste eeuw sprake is geweest van een continue gebruik van dit gebied. Door dit eeuwenlange gebruik en door verschillende bouw- en afbraakfasen van bebouwing in het gebied is er geen duidelijke fasering (meer) in de ophogingslagen herkenbaar. De meeste lagen bevatten vondstmateriaal uit verschillende perioden door elkaar heen.

De bovengrond, direct gelegen onder het voormalige vloerniveau van het warenhuis, bestaat uit een pakket beige tot lichtgrijs zand met veel puin en kan geïnterpreteerd worden als het funderingsbed van zand van het voormalige warenhuis. Ter plaatse van de funderingen van het voormalige warenhuis is de bodem tot grote diepte geroerd.

3. Hoe was de waterhuishouding geregeld? Heeft de Vellewasserssloot door het plangebied gelopen?

Er zijn twee greppels aangetroffen die waren ingegraven in de top van het veen en die een functie zullen hebben gehad in de afwatering van dit veengebied. Deze waren haaks op de Voldersgracht georiënteerd. De Vellewasserssloot is bij de opgraving niet aangetroffen.

4. Kan de aanwezige infrastructuur worden gekoppeld aan die van het omringende stadsgebied?

Er zijn twee greppels aangetroffen met een oriëntatie haaks op de Voldersgracht. De oriëntatie van de beide greppels komt overeen met de percelering van de gebouwen/erven op de kaart van Elandts uit 1570 haaks op de Voldersgracht.

Bewoning en ontwikkeling:

5. Is er op basis van de materiële cultuur een uitspraak te doen over verschillen of overeenkomsten tussen de verschillende huizen/erven?

Langs de Voldersgracht is een relatief groot gebouw aangetroffen waartoe ook twee beerkelders behoren. Dit huis werd vanaf de late zestiende of vroege zeventiende bewoond en bleef in gebruik tot aan het begin van de twintigste eeuw. De vulling van de beerkelders beslaat een vrijwel continue gebruikperiode van bijna twee eeuwen, tussen ca. 1600 en 1775. Het gehele vondstassemblage uit de beerkelders wijst zeker niet op de allerarmste lieden uit de toenmalige samenleving. Echter, ook vondsten die wijzen op een hoge mate van welstand ontbreken volledig. Het ligt dan ook voor de hand dat de vondsten afkomstig zijn van lieden die behoorden tot de brede middenlaag van die dagen.

Uit de achttiende en negentiende eeuw dateert een vijftal kleine hofwoningen of camerens, kleine lage huizen met één woonlaag. In dergelijke camers woonden vaak de minder welgestelde lieden van de stad. Helaas heeft het leven van deze lieden relatief weinig sporen en vondsten nagelaten, maar de kleine camers zelf wijzen ook al op een lage welstand van deze bewoners.

6. Hoe ontwikkelen de activiteiten op de percelen en kavels zich in de loop der tijd (diachroon)?

Het grootste deel van het plangebied was in de vijftiende en zestiende eeuw, en mogelijk ook nog in de vroege zeventiende eeuw, in gebruik als achterterrein of achtererf. Hierop wijzen zes houten tonnen die als beerput hebben gefunctioneerd, afvalkuilen, een mestkuil en een houten mestbak. Uit de vijftiende en zestiende eeuw zijn geen sporen van bebouwing gevonden in het plangebied, maar de beertonnen en afvalkuilen wijzen wel op bewoning in de directe omgeving. Reeds aan het eind van de zestiende eeuw was bebouwing aanwezig langs de 1^e Haagpoort en Voldersgracht. De vroegste sporen van baksteenbouw dateren uit de late zestiende en vroege zeventiende eeuw en waren langs beide straten gesitueerd. Een groot pand langs de Voldersgracht blijft bewoond en in gebruik tot aan het begin van de twintigste eeuw. Twee zeventiende-eeuwse gebouwen worden aan het eind van deze eeuw weer gesloopt om plaats te maken voor een huizenblokje van vijf hofwoningen of camerens. Deze blijven ook bewoond tot aan de bouw van het warenhuis rond 1906. Een zeventiende-eeuws huis langs de 1^e Haagpoort lijkt in de vroege negentiende eeuw buiten gebruik te raken. Nog in de tweede helft van de negentiende eeuw verrijst er een nieuw gebouw in het plangebied, huis 2, dat reeds binnen een halve eeuw alweer moest wijken voor de Grand Bazar.

7. Hoe hebben de achtererven van de Voldersgracht zich ontwikkeld?

In de vijftiende en zestiende eeuw waren de achtererven van de Voldersgracht nog onbebouwd. In deze periode bevonden zich meerdere houten tonnen op het achtererf die gebruikt werden als beerput en verschillende afvalkuilen, een mestkuil en een houten mestbak. In de zeventiende eeuw worden twee gebouwen gerealiseerd op het achtererf, die reeds aan het einde van deze eeuw alweer werden gesloopt. In de late zeventiende of vroege achttiende eeuw verrees namelijk op deze locatie een huizenblokje van vijf hofwoningen, direct grenzend aan de achtergevel van het grote huis aan de Voldersgracht. Deze bleven bewoond tot aan de bouw van het warenhuis rond 1906 toen alle bestaande bebouwing werd gesloopt.

8. Zijn er sporen van Joodse hofjes aantoonbaar?

In het plangebied is een huizenblokje van vijf kleine hofwoningen of camerens aangetroffen. Deze werden in de late zeventiende of vroege achttiende eeuw gebouwd en bleven bewoond en in gebruik tot aan de bouw van warenhuis Grand Bazar de la Paix rond 1906. Uit historische bronnen weten we dat in de tweede helft van de zeventiende eeuw zich de eerste Oost-Europese joden in Den Haag

vestigden. Zij vestigden zich, uitgesloten als zij waren van ambachten en daardoor aangewezen op de handel, in het handelsbuurtje rond de Voldersgracht. De meesten woonden in de sloppen van de St. Jacobstraat, de Lange Gracht (later de Gedempte Gracht) en de Voldersgracht. Joodse en niet-joodse Hagenaars woonden in deze buurt naast elkaar in de sloppen of hofjeswoningen, rijen eenkamerwoningen op de achtererven van de huizen. Vanwege het gezamenlijk gebruik van beerputten en beertonnetjes (die werden opgehaald waardoor het afval archeologisch gezien is verdwenen), is het hier niet mogelijk de joodse bewoners op grond van specifiek afval te onderscheiden van hun christelijke burens. Ook het huidige archeologische onderzoek heeft geen aanwijzingen opgeleverd die eenduidig wijzen op joodse bewoning in het plangebied.

9. Is bebouwing aan de Verwersslot (1^e Haagpoort) archeologisch aantoonbaar?

Op de kaart van Elandts uit 1570 staat in de zuidwest hoek van het plangebied een gebouw afgebeeld dat noordwest-zuidoost georiënteerd is. Ook op de kaart van Bos en Van Harn uit 1616 staat op ongeveer dezelfde locatie (bij benadering) een gebouw afgebeeld met eenzelfde oriëntatie. Het in het westelijke deel van het onderzoeksgebied aangetroffen huis 1 lag ten oosten van de 1^e Haagpoort. De bebouwing is op beide kaarten echter ten westen van de Verwersslot gesitueerd en kan daarom niet gekoppeld worden aan het in werkput 1 aangetroffen gebouw. Blijkens het kaartmateriaal was er in ieder geval al vanaf ca. 1570 bebouwing langs de 1^e Haagpoort.

10. Is de tuin van Gerrit van Rennooy archeologisch zichtbaar (wel op historische kaarten vanaf de vroege 17^e eeuw tot aan het begin van de 20^e eeuw)? Hebben er specifieke activiteiten in deze tuin plaatsgevonden, en zo ja, welke?

Het grootste deel van het plangebied was in de vijftiende en zestiende eeuw nog onbebouwd. Vanaf de late zestiende of vroege zeventiende eeuw werden de eerste bakstenen huizen gebouwd langs de Voldersgracht en 1^e Haagpoort. Het centrale deel van het plangebied was ook in de zeventiende eeuw nog onbebouwd. De afwezigheid van bebouwing in deze periode is indirect een aanwijzing voor de aanwezigheid van een tuin. Het botanisch onderzoek naar de inhoud van zeventiende en achttiende-eeuwse beerputten heeft de aanwezigheid van veel fruitsoorten en soorten die afkomstig kunnen zijn van moestuinen aangetoond. Dat wijst erop dat in de (directe) omgeving van het plangebied in de zeventiende eeuw een (moes)tuin aanwezig was, maar het kan niet hardgemaakt worden dat deze specifiek afkomstig zijn uit de tuin van Gerrit van Rennooy.

Er zijn geen sporen aangetroffen van specifieke activiteiten in de tuin van Gerrit van Rennooy.

Economie en uitwisseling:

11. Zijn er op basis van de sporen en het vondstmateriaal specifieke activiteiten aan specifieke percelen toe te kennen?

Het aantal sporen en vondsten dat wijst op specifieke activiteiten in het plangebied is gering. In het centrale deel van het plangebied zijn sporen van turfwinning gevonden in de vorm van veenwinningskuilen. Deze activiteit was kleinschalig van opzet. Er zijn slechts twee mogelijke veenwinningskuilen aangetroffen. Door het ontbreken van vondsten of insluitsels kunnen de kuilen niet gedateerd worden. Ook zijn ze niet te koppelen aan een specifiek perceel.

In de oudste beerkelder van het grote huis aan de Voldersgracht, gedateerd in de eerste helft van de zeventiende eeuw, zijn zaden van wouw gevonden. In Europa was deze plant gedurende de Middeleeuwen een belangrijke verplant, in gebruik voor de kleur geel. De plant werd gedroogd en vervolgens gekookt om het geschikt te maken voor het uittrekken van de verfstoffen. De zaden van wouw vormen mogelijk een aanwijzing voor ambachtelijke activiteiten in de eerste helft van de zeventiende eeuw in of rond huis 8.

In een jongere beerkelder van hetzelfde pand, gedateerd in de periode 1675-1725, is een smeltkroes van witbakkend aardewerk gevonden. Dit voorwerp zou kunnen wijzen op de door één van de vroegere bewoners verrichte werkzaamheden. Hierbij kunnen we denken aan een apotheker, een alchemist of een (zilver)smid. Helaas ontbreken hiervoor verdere aanwijzingen.

12. Zijn er handelscontacten (buiten de stad) archeologisch vast te stellen?

Het roodbakkende aardewerk uit de vijftiende en zestiende eeuw is in Den Haag zelf of in een naburige stad als Delft, Rotterdam of Gouda vervaardigd. Dat onderscheid kan hier niet gemaakt worden. Uit de late zestiende en vroege zeventiende eeuw is aardewerk afkomstig uit het Duitse Werra- en Wesergebied (steengoed) en uit steden als Gouda en Leiden (roodbakkend met slib versierd aardewerk). De meeste zeventiende-eeuwse vondsten bestaan uit rood- en witbakkend aardewerk dat lokaal of in de regio is vervaardigd. Mogelijk is een deel van dit materiaal, zoals de grappen en de kannen, afkomstig uit Gouda. Producten van majolica werden vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw tot in het midden van de zeventiende eeuw gemaakt in tal van steden in Holland. We kunnen daarbij denken aan Delft, Leiden, Gouda en Rotterdam en mogelijk ook Den Haag. Anders dan in de voorgaande periode is het vondstmateriaal uit de achttiende eeuw niet lokaal of in de regio vervaardigd. Het roodbakkende aardewerk uit deze periode is vooral afkomstig uit West-Brabant (Oosterhout of Bergen op Zoom), het Nederrijnse gebied, Friesland en Gouda. Uit de twee laatste plaatsen is ook het witbakkende aardewerk afkomstig. Omstreeks het midden van de zeventiende eeuw verdwijnen de meeste lokale pottenbakkers, die tot dan de steden en het daar omheen gelegen platteland waar ze werkzaam waren van aardewerk voorzagen. De bovengenoemde regio's en steden gaan vanaf dat moment voor een bovenregionale markt produceren en een fijnmazig netwerk van handelaars verspreidt hun producten over de gehele Republiek. In deze periode groeien ook Delft en Gouda uit tot gespecialiseerde productiecentra, respectievelijk in faience en kleipijpen. De enorme hoeveelheid porselein in de achttiende-eeuwse beerkelder is het gevolg van de enorme import van Chinees porselein in de Republiek, eerst georganiseerd door de VOC en later door particuliere handelaren. Een in rood steengoed uitgevoerd theepotje is eveneens uit China (Yxing) afkomstig.

Van de achttiende-eeuwse kleipijpen bestaat verreweg het grootste deel uit fijne pijpen die afkomstig zijn uit Gouda.

Zo goed als al het natuursteen van deze opgraving is gewonnen in groeven en via handel naar (de omgeving van) Den Haag aangevoerd. De voorwerpen die vermoedelijk rechtstreeks geïmporteerd zijn, komen enerzijds uit een houten beerton, een mestkuil en zestiende-eeuwse ophogingslagen (wetsteen van Eidsborgfylliet, wetsteen van kwartsiet, fragment van een zwart leistenen wastafeltje) en anderzijds uit de jongste, achttiende-eeuwse beerkelder die bij structuur 8 hoort (leistenen griffels, krijtkalksteen, knickers van kalksteen).

Onder de botanische macroresten uit de beerputten bevinden zich fragmenten van paradijskorrel, rijst en ribbelbies, de enige echt exotische plantensoorten. Ribbelbies komt voornamelijk voor in het Middellandse Zeegebied en het is dan ook goed mogelijk dat de ribbelbies tezamen met de rijstogst geïmporteerd is uit deze streek. Paradijskorrel is afkomstig uit westelijk tropisch Afrika. In dit geval is het dus wel mogelijk om voor de oudste twee beerputmonsters te spreken van import.

13. Zijn er archeologische aanwijzingen voor interactie tussen de historische stadskern en het omringende platteland?

Verschillende vondstcategorieën, zowel organisch als anorganisch, kunnen lokaal of in de regio vervaardigd of geproduceerd zijn, maar een eenduidige relatie tussen de opgravingslocatie in de binnenstad en het omringende platteland is moeilijk te maken. De aanwezigheid van akkeronkruiden en andere wilde planten lijkt een aanwijzing te vormen voor interactie tussen de historische stadskern en het omringende platteland. De akkeronkruiden zullen met de oogst van buiten de stad mee de stad zijn ingevoerd en eventueel mee geconsumeerd zijn of met het oogstafval zijn weggegooid. De overige wilde planten zoals vogelmuur, kleefkruid en gewoon varkensgras kunnen in sommige gevallen in de stad en in de buurt van de beerput/-ton hebben gegroeid.

14. Zijn er lakenloodjes aanwezig in het plangebied, en zo ja, welke productieonderdelen vertegenwoordigen zij en wat is hun herkomst? Kunnen specifieke Haagse kenmerken van de Haagsche lakenloodjes aangeduid worden?

In het plangebied is één lakenloodje gevonden. Het is een klein exemplaar met een diameter van 18 mm. Op de voorzijde staat het oude wapen van Den Haag: een kasteel met drie torens. Het gemeentewapen is in deze vorm vanaf de Late Middeleeuwen tot in de negentiende eeuw in gebruik.

Pas in de Napoleontische tijd ging Den Haag het bekende wapen met de ooievaar voeren. De achterzijde van het loodje bevat mogelijk enkele letters, maar die zijn niet meer te lezen.

15. Is in de bebouwing en inrichting van de kavels het verdwijnen van de lakenindustrie en de ontwikkeling tot handelsplaats zichtbaar? Zo ja, welke kenmerkende elementen zijn aangetoond en beschrijf die.

De Haagse lakenindustrie vond in de directe omgeving van het plangebied plaats in de vijftiende en zestiende eeuw en floreerde hier vooral in de vijftiende eeuw. Uit deze periode zijn geen sporen van bebouwing aangetroffen en ook de archeologische aanwijzingen voor de lakenindustrie zijn schaars. De ontwikkeling tot handelsplaats kan niet eenduidig uit de opgravingsresultaten worden afgeleid.

Maatschappij en religie:

16. Kan er een uitspraak worden gedaan over sociale structuur, religieuze gebruiken, voedselpatroon, welvaart, gezondheid en leefgewoonten van de vroegere gebruikers van het onderzoeksgebied?

Verschillen in welstand kunnen archeologisch worden aangetoond aan de hand van de woonlocatie, het type en/of grootte van het huis, het huisraad van de bewoners (anorganische vondsten van gebruiksgoed zoals keramiek, glas etc.) en de resten van hun maaltijden (organische vondsten in de vorm van zaden, pitten, dierlijk bot en schelp- en schaaldieren). In Den Haag bestaat er een duidelijk verschil in welstand en sociale status tussen bewoners op het zand (bovenop de strandwal) en de bewoners van het veen. Op het zand, bijvoorbeeld aan het Lange Voorhout, woonden de zeer welgestelden, terwijl in het veen overwegend tamelijk armoedige mensen woonden.

Toch kunnen er ook in het huidige plangebied, gelegen in het veen, verschillen in welstand worden aangetoond. Wat mogelijk begon als een wat rijkere bewoning in de zestiende eeuw lijkt al vrij snel te zijn verworden tot een woonplaats van sociale middengroepen en de minder bedeelde van weleer. De laatste woonden in eenvoudige huisjes aan een steeg. Ze leefden rond een centrale haardplaats waarop een open haardvuur brandde. Als ze gingen slapen, schoven ze de nog gloeiende kooltjes in een aspot. Hun huisraad bevatte onder meer het nodige rood- en witbakkende aardewerk, terwijl hun pronkgoed bestond uit met slib versierd aardewerk en majolica. Verder liet hun leven relatief weinig sporen na. Probleem is dat de juist op dit soort locaties woonachtige lieden zich archeologisch vaak maar moeilijk laten vatten. Meestal ontbreekt het bij camers bijvoorbeeld aan beerputten en ook afvalkuilen zijn door de dichte en kleinschalige bebouwing betrekkelijk zeldzaam. De kleine camers zelf zijn echter ook al een aanwijzing voor een tamelijk armoedig bestaan.

De lieden uit de middenlaag woonden in een groter huis. Van hun levens getuigen vooral laat zeventiende en achttiende-eeuwse vondsten. Hun afval is onze voornaamste bron van informatie. Zowel het organische als anorganische vondstmateriaal wijzen op enige welstand van de bewoners van het grotere pand aan de Voldersgracht, maar zeker geen hoge sociale status.

Dat de vroegere bewoners van huis 8 (graag) fruit, noten en specerijen aten, wordt zichtbaar met de talrijke vondsten van gele kornoelje, venkel, vijg, aardbei, walnoot, appel, zwarte moerbeï, zoete kers, peer, pruim, braam, framboos, vlierbes, aalbes en druif of krent/rozijn. De verschillende soorten fruit die zijn aangetroffen, tonen echter geen weerspiegeling van de hoeveelheid vruchten die ten tijde van het gebruik van de beerkelder/-put/-ton geconsumeerd zijn. Of de bewoners gezond waren, valt daarom ook niet op grond van de botanische vondsten te zeggen.

Op basis van de dierlijke resten is te concluderen dat de bewoners van huis 8 zowel vlees en gevogelte als vis en schaaldieren hebben gegeten. Daarbij was, voor zover is na te gaan, het vlees van goede kwaliteit. Dit voedselpatroon wijst op een redelijke welvaart.

17. Is de uit historische bronnen bekende vestiging van joodse immigranten herkenbaar in de materiële cultuur?

Uit historische bronnen weten we dat in de tweede helft van de zeventiende eeuw zich de eerste Oost-Europese joden in Den Haag vestigden. Zij vestigden zich, uitgesloten als zij waren van ambachten en daardoor aangewezen op de handel, in het handelsbuurtje rond de Voldersgracht. De meesten woonden in de sloppen van de St. Jacobstraat, de Lange Gracht (later de Gedempte Gracht) en de Voldersgracht. Joodse en niet-joodse Hagenaars woonden in deze buurt naast elkaar in de sloppen of hofjeswoningen, rijen eenkamerwoningen op de achtererven van de huizen. Vanwege

---

het gezamenlijk gebruik van beerputten en beertonnetjes (die werden opgehaald waardoor het afval archeologisch gezien is verdwenen), is het hier niet mogelijk de joodse bewoners op grond van specifiek afval te onderscheiden van hun christelijke burens. Ook het huidige archeologische en specialistische onderzoek heeft geen aanwijzingen opgeleverd die eenduidig wijzen op joodse bewoning in het plangebied.

18. Zijn er sporen van een synagoge of andere religieuze bouwwerken/structuren aanwezig?

Er zijn in het plangebied geen sporen aangetroffen die eenduidig wijzen op een synagoge of ander religieus bouwwerk. Deze bevonden zich wel in de omgeving van het plangebied. Zo werd in 1722 aan de Voldersgracht de eerste synagoge gesticht.

Literatuur

- Alkemade, M.M.M., 2011: *Toelichting op de Archeologische Waarden- en Verwachtingenkaart Den Haag (AWVK)*, Den Haag (Haagse Archeologische Rapporten 1106).
- Ambachtsheer, H.F., 2005: *Een simpele verkeersverbetering. De geschiedenis van de Grote Marktstraat en omgeving*. Den Haag (VOM-reeks 2005 nummer 1).
- Anderberg, A.L., 1994: *Atlas of Seeds*. Stockholm.
- Baart J. *et al.*, 1972: *Opgravingen in Amsterdam. 20 jaar stadskernonderzoek*. Amsterdam.
- Baart, J., W. Krook, A. Lagerweij *et al.*, 1977: *Opgravingen in Amsterdam, 20 jaar stadskernonderzoek*, Haarlem.
- Bartels, M., 1999: *Steden in scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*, Zwolle/Amersfoort.
- Beijerinck, W., 1947: *Zadenatlas der Nederlandsche Flora*. Wageningen.
- Benjamins, M., 2010a, 1e Haagpoort, Gemeente Den Haag. Bureauonderzoek Archeologische Waarden. Rapport 1010. Afdeling Archeologie. Den Haag.
- Benjamins, M., 2010b: *Programma van Eisen Grote Marktstraat 44-46, Den Haag* (datum goedkeuring 06-07-2010).
- Berggren, G., 1981: *Atlas of Seeds*. Stockholm.
- Boer, P.C. de, 2005: Het 'leeuwenheft' als boegbeeld van De Republiek?, in: P.C. de Boer, J. Vanden Borre & D.A. Gerrets (red.), *Zevenhonderd jaar wonen, werken en begraven langs de Achterhaven, Een Archeologische Opgraving aan de Spuistraat in Vlissingen*, Amersfoort, 124-136.
- Bulten, E.E.B. & Y.M. Boonstra, 2013: *Bronovo, een Hilversumvindplaats aan zee Gemeente Den Haag. Bronstijd- en ijzertijdbewoning in de Haagse duinen*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 16).
- Bulten, E.E.B., A. Pavlovic, E.C. Rieffe, H.A.R. Siemons, M.M.A. van Veen & J.A. Waasdorp, 2009: *Gemeentelijke Onderzoeksagenda Archeologie (GOaA) Gemeente Den Haag*. Rapport 0908. Afdeling Archeologie. Den Haag.
- Calisch, A., 1993: Bestek, in: J.J. Lenting e.a. (red.), *Schans op de grens: Bourtangere bodenvondsten 1580-1850*, Sellingen, 537-556.
- Cappers, R.T.J., R.M. Bekker & J.E.A. Jans, 2006: *Digitale Zadenatlas van Nederland*. Eelde (Groningen Archaeological Studies 4).
- Clercq, W. de, P. Pype & S. Mortier, 2004: *Archeologisch onderzoek in Middelburg-in-Vlaanderen. De verstandige kock of sorghvuldige huishoudster, 1669* (transcriptie eerste druk uit 1669 op www.kookhistorie.nl).
- Dubelaar, W., F. Kipp, T.G. Nijland, G. Overeem, H.J. Tolboom & D.J. de Vries, 2007: *Utrecht in steen - Historische bouwstenen in de binnenstad*. Utrecht.
- Dijk, J. van, 2012: De dierlijke resten, in: N. Bouma, *Evaluatierapport Den Haag - Grote Marktstraat 44-46 (Nieuwe Haagse passage)*, versie 4, Amersfoort, 33-36.
- Egan, G., 2005: *Material culture in London in an age of transition, Tudor and Stuart finds c 1450-1700 from excavations at riverside sites in Southwark*, (MoLAS Monograph 19) London.
- Egmond, F., 2005: *Het Visboek; de wereld volgens Adriaen Coenen 1514-1587*, Zutphen.
- Esser, E., 2013: *Den Haag, Nieuwe Haagse Passage, Grote Markt 44-46. Waardering archeozoologisch monster*, intern verslag Archeoplan Eco, Delft.
- Geerts, R.C.A. & M.J.A. Melkert, in voorbereiding: *Tesserea*. In: H.A.P. Veldman (red), *Graven op een monument. Parkinrichting op Keizershoeve I, Ewijk (gemeente Beuningen). Een archeologische begeleiding met beperkingen*. (ADC Rapport).
- Genabeek, R. van, 2002: Schoonhoven - Bartholomeustoren, *Archeologische kroniek Zuid-Holland 2001*, 107-108.
- Genabeek, R.J.M. van, 2005: *Gorinchem Krijtstraat. Definitief Archeologisch Onderzoek*. 's-Hertogenbosch (BAAC-Rapport 02.060).
- Gestel, P.H. van, 1905: *Loopend Schrift op de lagere school*. Amsterdam.
- Götz, G. & R. Silbereisen, 1989: *Obstsorten Atlas*. Stuttgart.
- Goubitz, O., Driel Murray, C. & Groenman van Waateringe, W., 2001. *Stepping through time. Archaeological footwear from Prehistoric times until 1800*. Zwolle.
- Groeneveld, I., 2010: Steinböden im Amsterdamer Wohnhaus 1620-1770, *Jahrbuch für Hausforschung* 61, 341-362, (Hausbau in Holland, Baugeschichte und Stadtentwicklung).

- Haaster, H. van, 2002: *Botanisch onderzoek naar de voedingsgewoonten in de herberg 'De Kleine Karthuizer' te Amsterdam (1600-1750)*. Zaandam.
- Haaster, H. van, 2008: *Archeobotanica uit 's-Hertogenbosch. Milieuomstandigheden, bewoningsgeschiedenis en economische ontwikkelingen in en rond een (post) middeleeuwse stad*. Groningen.
- Haaster, H. van, 2009: *Vlissingen-Dokkershaven, resultaten van het archeobotanisch onderzoek*. Zaandam.
- Haaster, H. van, 2010: *Archeobotanisch onderzoek aan enkele 18^e-eeuwse beerputmonsters uit Amsterdam*. Zaandam.
- Habermehl, K.-H., 1975: *Die Altersbestimmung bei Haus- und Labortieren*, Berlin.
- Hasselt, H., J.J. Lenting & H. van Westing 1993: Metalen gebruiksvoorwerpen, in J.J. Lenting, H. van Gangelen & H. van Westing (red.), *Schans op de Grens, Bourtanger bodemvondsten 1580-1850*, Sellingeren, 403-62.
- Heijer, den H., 1997: *Goud, ivoor en slaven. Scheepvaart en handel van de Tweede Westindische Compagnie op Afrika, 1674-1740*. Zutphen.
- Hendrikse, H., 1994: Kledingaccessoires en sieraden (fase 4), in: R.M. van Heeringen, H. Hendrikse & J.J.B. Kuipers (red.), *Geld uit de belt*, Vlissingen, 43-9.
- Hendrikse, H., 2003: *Zegelstempels en zegelringen uit Zeeuwse bodem*, Zaltbommel.
- Hingh, A. de & E. van Ginkel, 2009: *De archeologie van Den Haag*.
- Huisman, H. & G. Kortekaas, 2007: Uit de lucht komen vallen, *Hervonden stad* 12, 81-86.
- Janse, H., 1965: *Bouwers en bouwen in het verleden*. Zaltbommel.
- Janse, H., 1983: *De structuur van het bouwbedrijf in het verleden*, Zeist.
- Janse, H. (red.), 1986: *Leien op monumenten*. Zeist.
- Janson, B., 2012: *De gouden eeuw van Arnhem. Detector- en oogvondsten werkgroep Arnhem, Arnhem*.
- Jong, M.A.G., de, 2003: Militaire hervormingen in het Staatse leger en de opbouw van het wapenbedrijf, 1585-1621, in: *BMGN 118*, 467-493.
- Kalkman, C., 2003: *Planten voor dagelijks gebruik: botanische achtergronden en toepassingen*. Utrecht.
- Kars, E.A.K., 2001: Natuursteen, In: Verhoeven A.A.A. & O. Brinkkemper (red.), *Twaalf eeuwen bewoning langs de Linge bij de Stenen Kamer in Kerk-Avezaath*. Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 85), 341-361.
- Kars, H., 1983: Early Medieval Dorestad, An Archaeo-Petrological study. Part VI: Miscellaneous. The unworked stones, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 33, 39-59.
- Kars, H., 1983-a: Early Medieval Dorestad, An Archaeo-Petrological study. Part V: the whetstones and the Touchstones, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 33, 1-37.
- Kars, H. & J.A. Broekman, 1981: Early Medieval Dorestad, an Archaeo-Petrological Study. Part IV: The Mortars, the Sarcophagi, and other Limestone Objects – Petrography and Provenance of the Limestone Material, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 31, 415-452.
- Kars, H., & E.A.K. Kars, 2006: Natuursteen, in: J. Dijkstra, S. Ostkamp & G. Williams, *Archeologisch onderzoek op de voormalige Berghuiskazerne te Middelburg*. Amersfoort (ADC Rapport 595), 129-136.
- Kersing, V.L.C. (red.), 1993: *De archeologie van Den Haag. Deel 3: de middeleeuwen*. VOM reeks 1993-1.
- Kersing, V.L.C. (red.), 1994: *Wonen op het zand en in het veen. Opgravingen in de Annastraat en Boekhorststraat*. VOM reeks 1994-1.
- Klomp, M., 2006: *Metaalvondsten Werkeren*, Zwolle (Archeologische Rapporten Zwolle 42).
- Knoops, J.H., 1740: *Pomologie of Kennisse der Vrugten en bezonder van de Appels en Peeren daar wy hier van handelen*. Leeuwarden.
- Koen, B.W., 1970: De vleesvoorziening van de Portugese joden te Amsterdam sinds het begin van de zeventiende eeuw, *Jaarboek Amstelodamum* 62, 37-48.
- Koldewij, E., 2008: 'Wat er op de vloer omme-gaet': poppenhuisvloeren en de realiteit. In: E. Koldewij (red.), *Over de vloer - met voeten getreden erfgoed*, Zwolle, 133-153.
- Lauwerier, R.C.G.M., 1997: *Laboratorium protocol Archeozoölogie (R.O.B.)*, Amersfoort.
- Magendans, J.R. & J.A. Waasdorp, 1985: *Landarbeiders en leerbewerkers in de late middeleeuwen. Opgravingen in 's-Gravenhage*. VOM-reeks 1985 nummer 1.
- Meijden, R. van der, 2005: *Heukels' Flora van Nederland*. Groningen/Houten).
- Melkert, M.J.A., 2008: Natuursteen. In: I.N. Kaptein & H. Koopmanschap, *Archeologische begeleiding van de bodemsanering en gedeeltelijke opgraving rondom het Hofplein te Vianen*. Heerenveen (Archeologische Rapporten Oranjewoud 2007/128), 65-68.

- Melkert, M.J.A., 2009: Natuursteen. In: J. Vandevelde (red), *Het Slot 's Heeraartsberg: van burcht tot boerderij*. Amersfoort (ADC rapport 1250), 77-78.
- Melkert, M.J.A., 2011: Grote wetstenen, vijzels en een kanonskogel – de natuurstenen voorwerpen. In: Kamp, J. S. van der: *Boeren langs de Hogeweide. Een (post)middeleeuws boerderijlint op kapittelgrondgebied in Leidsche Rijn*. Utrecht (Basis Rapportage Archeologie 20), 281-297.
- Melkert, M.J.A., 2012a: Natuursteen en keramisch bouw materiaal. In: N. Bouma (red.), *De porseleinfabriek en kosterswoning van dominee Joannes de Mol aan de Oud-Loosdrechtsedijk in Oud-Loosdrecht, gemeente Wijdemeren. Een archeologische opgraving*. Amersfoort (ADC rapport 2974).
- Melkert, M.J.A., 2012b: Natuursteen. In: J. Dijkstra (red.), *Het domein van de boer en de ambachtsman. Een opgraving op het terrein van de voormalige fruitveiling te Wijk bij Duurstede: een deel van Dorestad en de villa Wijk archeologisch onderzocht*. Amersfoort (ADC Monografie 12), 355-394.
- Moore, S., 1999: *Cutlery for the table. A history of British table and pocket cutlery*. Sheffield.
- Nederlands Bijbelgenootschap, 2004: *Bijbel; Het Oude Testament in de Nieuwe Bijbelvertaling*. Amsterdam.
- Nijs, T. de & J. Sillevius (red.), 2005: *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Deel 3. Negentiende en twintigste eeuw*. Zwolle.
- Oberdorfer, E., 1970: *Pflanzensoziologische Exkursionsflora für Süddeutschland*, Ulmer, Stuttgart.
- Ooyevaar, R.J., 1987: Van wastafel tot lei, *Westerheem* 36, 165-173.
- Ostkamp, S., 2009: De vondsten uit laatmiddeleeuwse en vroegmoderne beer- en waterputten. In: H.M. van der Velde, et.al. (red.): *Venlo aan de Maas: van vicus tot stad. Sporen van een Romeinse nederzetting en stadsontwikkeling uit de Middeleeuwen en Nieuwe tijd in het plangebied Maasboulevard*. Amersfoort (ADC Monografie 7.1), 381-484.
- Panhuysen, T.A.S.M., 1996: *Romeins Maastricht en zijn beelden. Roman Maastricht reflected in stones, Maastricht/Assen (Corpus Signorum Imperii Romani/ Corpus van de Romeinse Beeldhouwkunst; Dissertatie)*.
- Rijkelijkhuizen, M., 2009: Whales, walruses and elephants - Artisans in ivory, baleen and other skeletal materials in 17th and 18th century Amsterdam. *International Journal of Historical Archaeology* 13 (4), 409-430.
- Roller, G.J. de, B. Peters & W. Beex, 2003: *Een Inventariserend Veldonderzoek (IVO) door middel van proefsleuven en een archeologische bouwbegeleiding aan de Kerkbrink te Hilversum (N.-H.)*. Groningen (ARC-Publicaties 86).
- Ruempol, A.P.E. & A.G.A. van Dongen, 1991: *Pre- industriële gebruiksvoorwerpen, 1150-1800*, Rotterdam.
- Sangers, W.J., 1952: *De ontwikkeling van de Nederlandse tuinbouw tot het jaar 1930*. Zwolle.
- Sepp, J.C. & Sepp, 1796: *Afbeeldingen der artseny-gewassen met derzelver Nederduitsche en Latynsche beschrijvingen 1796-1813 in zeven delen*. Amsterdam.
- Slinger, A., H. Janse & G. Berends, 1980: *Natuursteen in monumenten*, Zeist.
- Smit, J.G. (red.), 2004: *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Deel 1. Vroegste tijd tot 1574*. Zwolle.
- Stokkel, P.J.A., 2012: *Strijden met en tegen de elementen. Wijndealerplantsoen in Den Haag. Boerennederzettingen uit de midden Bronstijd en de ijzertijd in het duingebied*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 15).
- Teichert, M., 1975: Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei Schafen, in: A.T. Clason (ed.) *Archaeozoological studies*, Amsterdam, 51-69.
- Veen, M., 2011: Schrijfstiften uit Gorinchem, *Westerheem* 60, 298-300.
- Veen, M.M.A. van (red.), 2012: *Opgravingen in de Bierstraat Gemeente Den Haag. Wonen aan de rand van Die Haghe vanaf het midden van de 16de eeuw*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 14).
- Veen, M.M.A. van & C.J.J. Stal, 2005: Een druk en bedrijvig stadsdeel: de voorgeschiedenis, in: H.F. Ambachtsheer (red.), *Een simpele verkeersverbetering. De geschiedenis van de Grote Marktstraat en omgeving*, Den Haag (VOM-reeks 2005 nummer 1), p. 9-46.
- Veldhuis, J.R., 2008: Natuur- en vuursteen. In: A. Ufkes, *Een middeleeuws leerbewerkerkwartier in Sneek. Een archeologische opgraving aan het Martiniplein te Sneek, gemeente Sneek (Fr.)*. Groningen (ARC-Publicaties 17), 143-154.
- Veldhuis, J.R., 2008a: Natuursteen en vuursteen, In: M.J.M. de Wit & A. Wieringa, *Op zoek naar het Boteringegebouw en de stadsmuur*, 53-7. Groningen (ARC-Publicaties 173).
- Verhelst, G., 2003: *Groot Handboek Geneeskrachtige Planten*. Wevelgem.
- Vermeiren, J., 2005: Het leven tussen de twee wereldoorlogen. <http://users.skynet.be/jef.vermeiren/18-40.html>

- Vermeulen, B., 2006. *Razende mannen, onrustige vrouwen. Archeologisch en historisch onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse nederzetting, een adellijke hofstede en het St. Elisabethsgasthuis*. Deventer (Rapportages Archeologie Deventer 17).
- Vos, P.C., E.C. Rieffe & E.E.B. Bulten, 2007: *Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk*. Den Haag.
- Walle, A.L.J. van de, 1959: *Het bouwbedrijf in de Lage Landen tijdens de Middeleeuwen*, Antwerpen.
- Walle-van der Woude, T. Y. van de, 2001: Ingekraste voorstellingen op Hoornse leisteenfragmenten, *Westerheem* 50, 152-163.
- Weeda, E.J., R. Westra, Ch. Westra & T. Westra, 1985: *Nederlandse oecologische flora. Wilde planten en hun relaties I*. Deventer.
- Weeda, E.J., R. Westra, Ch. Westra & T. Westra, 1987: *Nederlandse oecologische flora. Wilde planten en hun relaties II*. Deventer.
- Weeda, E.J., R. Westra, Ch. Westra & T. Westra, 1985: *Nederlandse oecologische flora. Wilde planten en hun relaties III*. Deventer.
- Weeda, E.J., R. Westra, Ch. Westra & T. Westra, 1988: *Nederlandse oecologische flora. Wilde planten en hun relaties V*. Deventer.
- Weeda, E.J., R. Westra, Ch. Westra & T. Westra, 1994: *Nederlandse oecologische flora. Wilde planten en hun relaties V*. Deventer.
- Wijsenbeek, Th. (red.), 2005: *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Deel 2. De tijd van de Republiek*. Zwolle.
- Willerding, U., 1991. *Präsenz, Erhaltung und Repräsentanz von Pflanzenresten in archäologischem Fundgut*. In: Van Zeist W., Wasylkova K. & Behre K.-E. (eds) *Progress in Old World Palaeoethnobotany*, Rotterdam, pp. 25-51.
- IJzereef, G.F., 1989: *Social differentiation from animal bone studies*, BAR British Series 199, 41-54.

Lijst van afbeeldingen

- Afb. 1.1 Locatie van het onderzoeksgebied.
- Afb. 1.2 Impressie van de Nieuwe Haagse Passage.
- Afb. 2.1 Ligging van het plangebied op de Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk.
- Afb. 2.2 Uitsnede uit de kaart van Elandts, 1570, met daarop een globale aanduiding van het plangebied.
- Afb. 2.3 Uitsnede uit de kaart van Bos en Van Harn, 1616, met daarop bij benadering aangegeven de locatie van het plangebied.
- Afb. 2.4 Archeologisch onderzoek in de omgeving van het plangebied.
- Afb. 2.5 Plattegrond uitbreiding Grand Bazar de La Paix 1930, met daarop met een oranje lijn aangegeven het niet onderkelderde gedeelte.
- Afb. 3.1 Het proefsleuvenonderzoek werd inpandig uitgevoerd met een elektrisch aangedreven minikraantje.
- Afb. 3.2 Impressie van het veldwerk tijdens het proefsleuvenonderzoek.
- Afb. 3.3 Overzicht van de aangelegde werkputten met in oranje de proefsleuven, in groen werkput 3 vlak 1 en in rood het tweede vlak van opgravingsput 3.
- Afb. 3.4 Bij het aantreffen van muren en vloeren werd het graafwerk met de schep voortgezet.
- Afb. 4.1 Locatie van de aangelegde profielen geprojecteerd op sporenvlak 1.
- Afb. 4.2 Profiel 2. Hollandveen met houtresten op strandwalzand. Rechts is de insteek van een houten ton zichtbaar die een greppel oversnijdt waarvan de vulling als een grijze laag boven het veen herkenbaar is.
- Afb. 4.3 Westelijke profielwand van werkput 3, profiel 1, gezien richting het zuidwesten.
- Afb. 4.4 Detail van profiel 1 met onderin nog een dun bandje veen.
- Afb. 5.1 Overzicht van de belangrijkste sporen op vlak 2 van werkput 3.
- Afb. 5.2 Greppel S249 ingegraven in de top van het veen.
- Afb. 5.3 Beerput S254.
- Afb. 5.4 Beerput S256.
- Afb. 5.5 Beerput S235, volledig opgevuld met schoon zand.
- Afb. 5.6 Overzicht van de belangrijkste in het plangebied aangetroffen sporen en structuren. De structuren 1 tot en met 8 en 10 werden aangetroffen tussen de funderingen van het voormalige warenhuis. Structuur 9 kwam tevoorschijn onder structuur 4, 5 en 6.
- Afb. 5.7 Overzicht van de sporen van baksteenbouw uit de zeventiende eeuw.
- Afb. 5.8 Sporenoverzicht van huis 1.
- Afb. 5.9 Vlakfoto van huis 1 met afvoerput en goot.
- Afb. 5.10 Sporenoverzicht van huis 9. In lichtgrijs op de achtergrond staan de sporen van het eerste vlak weergegeven.
- Afb. 5.11 Mogelijk restant van een haard of oven van huis 9 (S232).
- Afb. 5.12 Sporen van huis 9 komen onder het achttiende-eeuwse huizenblok tevoorschijn.
- Afb. 5.13 Eén van de funderingen van het huizenblok is over een vloer van huis 9 aangelegd.
- Afb. 5.14 Overblijfselen van huis 9 met op de voorgrond de noordgevel van het achttiende-eeuwse huizenblok.
- Afb. 5.15 Ligging van de houten beerputten ten opzichte van de zeventiende-eeuwse huizen.
- Afb. 5.16 Sporenoverzicht van huis 10.
- Afb. 5.17 Funderingen van huis 10 met op de achtergrond de aangebouwde kelders van het huizenblok.
- Afb. 5.18 Waterkelder van huis 10. In de zuidwest hoek gedeeltelijk uitgebroken door de aanleg van een fundering van het warenhuis.
- Afb. 5.19 Sporenoverzicht van huis 8 vlak 1.
- Afb. 5.20 Tweede bewoningsniveau van huis 8.
- Afb. 5.21 Overblijfselen van huis 8 aangetroffen bij het proefsleuvenonderzoek in werkput 2.
- Afb. 5.22 Onder de hardstenen tegelvloer S2.27 van de binnenplaats bevindt zich een vierkante put met goot.
- Afb. 5.23 Een intacte grape uit ophogingslaag S225, datering: 1500-1550.
- Afb. 5.24 Zicht op de twee beerkelders van huis 8.
- Afb. 5.25 De jongste beerkelder kent twee bouwfases, waarbij de westkant rond 1725 wordt dichtgezet.
- Afb. 5.26 Bovenkant van waterput S60 met insteek van schoon zand.
- Afb. 5.27 Onder de bakstenen put komt een houten ton tevoorschijn met bovenin een laag schelpen.

- Afb. 5.28 Aanzicht van de houten waterput.
- Afb. 5.29 Sporenoverzicht van het eerste vlak met centraal de vijf cameran van het huizenblok.
- Afb. 5.30 Sporenoverzicht van het tweede bewoningsniveau van de vijf cameran van het huizenblok.
- Afb. 5.31 Huis 3 is in een later stadium tegen huis 4 aangebouwd.
- Afb. 5.32 Tweede vloerniveau van de bijkamer van camer 3.
- Afb. 5.33 Jongste bewoningsniveau van huis 5.
- Afb. 5.34 Zijaanzicht van de bakstenen haard van huis 5.
- Afb. 5.35 Deel van de bijkamer van huis 5.
- Afb. 5.36 Restant van een bakstenen haard van huis 6.
- Afb. 5.37 Kelder ten noorden van camer 3 en 4 met rechts bovenin de keldertrap.
- Afb. 5.38 Zicht op de noordgevel van het huizenblok na afbraak van de kelders.
- Afb. 5.39 Opgravingsvlak gezien vanuit de lucht met centraal de vijf cameran en op de voorgrond de twee beerkelders van huis 8.
- Afb. 5.40 Luchtfoto in meer detail met sporen van camer 3 tot en met 7 met aangebouwde kelders in het midden, huis 8 met beerkelders op de voorgrond en rechtsboven huis 10.
- Afb. 5.41 Detail van de kadastrale minuut uit 1832 met in rood omlijnd het opgravingsgebied.
- Afb. 5.42 Allesporenkaart geplot op de kadastrale minuut van 1832.
- Afb. 5.43 Zuidwest hoek van huis 2.
- Afb. 6.1 De aardewerk- en glasvondsten (uitgezonderd tabakspijpen) uit de niet gesloten contexten van het onderzoek, uitgesplitst naar percentage (N 1646).
- Afb. 6.2 Beschilderde schenkan van vroege Nederlandse majolica, ca. 1550.
- Afb. 6.3 Vroeg zestiende-eeuwse grape van roodbakkend aardewerk.
- Afb. 6.4 Kandelaar van roodbakkend aardewerk.
- Afb. 6.5 Roodbakkende pot die als aspot is gebruikt.
- Afb. 6.6 Doofpot ingegraven als aspot in camer 7.
- Afb. 6.7 Deel van een bord met een voorstelling van een hert.
- Afb. 6.8 Beddenpan van witbakkend aardewerk uit de bodem van Rotterdam (linksboven) en het fragment uit de opgraving. Zeventiende eeuw, collectie Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam (inv.nr. F 9177).
- Afb. 6.9 Porseleinen beeldje van een hond.
- Afb. 6.10 Roodbakkende pispot.
- Afb. 6.11 Pispot van witbakkend aardewerk.
- Afb. 6.12 Deel van een majolica kom.
- Afb. 6.13 Faience plooischotels.
- Afb. 6.14 De bakselverhoudingen van beerput vnr. 64 op basis van het MAE.
- Afb. 6.15 Faience kan met deksel in een floraal motief, 1725-1775.
- Afb. 6.16 Vaasje met deksel (miniatuur kaststel) van faience, 1725-1775.
- Afb. 6.17 Zoutschaaltje, blauw wit gemarmerd melkglas (1725-1775).
- Afb. 6.18 Blauw flesje met ribbelpatroon, 1725-1775.
- Afb. 6.19 Fragmenten van kelkgelazen, 1725-1775.
- Afb. 6.20 Knorrenkoppen van elleboogpijpen, waarvan één zwart (1725-1775).
- Afb. 6.21 Lakenloodje met het oude wapen van Den Haag.
- Afb. 6.22 Fragment van een grote ijzeren knijpschaar.
- Afb. 6.23 Ijzeren staaf met gepunte haak.
- Afb. 6.24 Zegelstempel met klassiek profiel van bebaarde man in parellijst.
- Afb. 6.25 Groot fragment van een hardstenen bouwelement (vnr. 33).
- Afb. 6.26 Mogelijk hoekfragment van een wastafeltje (vnr 240).
- Afb. 6.27 Microfoto van fijne polijstkrassen met verschillende oriëntaties op een leifragment (vnr. 55; opname met stereomicroscoop in opvallend licht; vergroting 16x, lengte foto ca. 4 mm).
- Afb. 6.28 Leifragmenten met ingekrast patroon (vnrs. 55 en 218-2).
- Afb. 6.29 Twee leistenen griffels uit de jongste beerkelder (vnr. 64-4).
- Afb. 6.30 Zeven kleine kalkstenen en drie keramische knikkers uit de jongste beerkelder (vnr. 64).
- Afb. 6.31 Mortierkogel van graniet met wrijfglans bovenop (vnr. 170).
- Afb. 6.32 Veldfoto van een mogelijk fragment van een hardstenen goot, aangetroffen in de hoek van één van de aangebouwde keldertjes van het huizenblok (vnr. 33).
- Afb. 6.33 Paradijskorrel werd geïmporteerd uit Afrika. (Plaat 687 in Artsenygewassen, deel 7). (Sepp & Sepp 1796).

- Afb. 6.34 De gele kornoelje werd ook voor de sier aangekweekt. (Foto: J.A.A. Bos).
- Afb. 6.35 Bolderik is een fraai, maar giftig akkeronkruid dat moeilijk uit graan te zeven was. (Foto: J.A.A. Bos).
- Afb. 6.36 Wellicht werden druiven in de zeventiende eeuw geïmporteerd uit warmere streken. (Foto: J.A.A. Bos).
- Afb. 6.37 De moerbeï komt oorspronkelijk uit Iran, maar werd vanaf de zeventiende eeuw veel in Europa geplant. (Foto: J.A.A. Bos).
- Afb. 6.38 Het drogen van vis in de duinen. Uit: Egmond, F., 2005: Het Visboek; de wereld volgens Adriaen Coenen 1514-1587, p. 24 (detail folio 177v).
- Afb. 6.39 Een versierd ivoren mesheft in de vorm van koning David.
- Afb. 6.40 Onbekend object van bot, 1725-1775. Foto: M. Rijkelijkhuizen

Lijst van tabellen

- Tabel 1.1 Overzicht van de verschillende (pre)historische perioden.
- Tabel 6.1 Overzicht van de verzamelde vondstcategorieën in aantal en gewicht.
- Tabel 6.2 Het aantal scherven uit de niet gesloten contexten uitgesplitst naar baksel en materiaalsoort.
- Tabel 6.3 Aantal vondsten uitgesplitst naar hun begindatering.
- Tabel 6.4 Het MAE uit context vnr. 218.
- Tabel 6.5 Het MAE uit context vnr. 171.
- Tabel 6.6 Het MAE uit beerput vnr. 139.
- Tabel 6.7 Het MAE uit beerput vnr. 139 uitgesplitst naar Deventer-systeem typen.
- Tabel 6.8 De functiegroepen uit beerput vnr. 139 op basis van het MAE.
- Tabel 6.9 Het MAE uit beerput vnr. 64.
- Tabel 6.10 Het MAE uit beerput vnr. 64 uitgesplitst naar Deventer-systeem typen.
- Tabel 6.11 De functiegroepen uit beerput vnr. 64 op basis van het MAE.
- Tabel 6.12 Determinatietabel van de leervondsten.
- Tabel 6.13 Geschatte schoenmaat op basis van zoollengte.
- Tabel 6.14 Natuursteen in aantal en gewicht, met aantal bewerkt, geïmporteerd en groot tot zeer groot.
- Tabel 6.15 Artefactgroepen met sporen van het eerste, tweede en derde gebruik en met de steensoorten waarvan ze gemaakt zijn (Nb. Eerste gebruik als daklei met vraagteken: gespleten op dakleidikte, maar geen andere sporen van gebruik als daklei).
- Tabel 6.16 De geanalyseerde monsters.
- Tabel 6.17 Resultaten van de macrorestenanalyse.
- Tabel 6.18 De dierlijke resten uit de beide beerkeldervullingen.

Bijlage 1 Overzicht van zoogdierresten

Spoor	ELEMENT	Mens	Rund	Schaap / Varken	Haas	Kat	LM	MM	SM	indet.	Eindtotaal
				Geit							
S243	vert. cervicales	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
	vert. thoracales	-	1	-	-	-	4	1	-	-	6
	vert. lumbales	-	-	1	-	-	1	3	-	-	5
	vert. caudales	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
	vertebrae indet.	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
	sternum	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
	costa	-	-	-	-	-	6	5	-	-	11
	humerus	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
	carpalia	-	-	1	1	-	-	-	-	-	2
	metacarpus	-	-	-	2	-	-	-	-	-	2
	pelvis	-	1	2	-	-	-	-	-	-	3
	femur	-	3	3	1	-	-	1	-	-	8
	tibia	-	-	1	1	-	-	-	-	-	2
	calcaneum	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
	sesamoidea	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
	phalanx 1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	2
	phalanx 2	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
	metapodium	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
	pijpbeen indet.	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
	indet.	-	-	-	-	-	-	-	-	21	21
Eindtotaal		0	9	8	8	0	13	13	0	21	72

Spoor	ELEMENT	Mens	Rund	Schaap / Varken	Haas	Kat	LM	MM	SM	indet.	Eindtotaal
				Geit							
S109	cranium	-	-	3	-	-	-	-	-	-	3
	mandibula	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
	dentes inferior	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
	axis	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
	vert. cervicales	-	-	2	-	-	3	-	-	-	5
	vert. thoracales	-	4	1	-	-	-	-	-	-	5
	vert. lumbales	-	-	-	-	-	-	1	1	-	2
	vertebrae indet.	-	-	-	-	-	2	1	-	-	3
	costa	-	-	-	-	-	15	11	-	-	26
	costal cartilage	-	-	-	-	-	1	-	-	2	3
	scapula	-	5	2	-	1	-	-	-	3	11
	humerus	-	1	3	-	-	-	-	-	-	4
	radius	-	-	4	1	1	-	-	-	-	6
	ulna	-	1	2	2	-	-	-	-	-	5
	metacarpus	-	3	-	1	-	-	-	-	-	4
	pelvis	-	2	1	-	-	-	-	-	-	3
	femur	-	2	2	1	-	-	-	-	-	5
	fibula	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
	tibia	-	1	-	-	1	-	-	-	-	2
	astragalus	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
	calcaneum	-	2	-	-	-	-	-	-	-	2
	metatarsus	-	4	-	-	-	-	-	-	-	4
	sesamoidea	-	2	-	-	-	-	-	-	-	2
	phalanx 1	-	5	-	-	-	-	-	-	-	5
	phalanx 2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
	pijpbeen indet.	-	-	-	-	-	7	2	-	1	10
	indet.	-	-	-	-	-	-	-	-	13	13
Eindtotaal		1	34	21	6	3	28	15	1	19	129

Bijlage 2 Leeftijdgegevens op basis van het postcraniale skelet

Indicaties volgens Habermehl 1975; n = aantal

soort	context	tijdstip		onvergroeid	vergroeiend	vergroeid
		in maanden	element			
Rund	S243	20-24	phalanx 1 prox	1	-	-
		42	femur prox	2	-	1
	S109	7-10	scapula dist.	-	-	1
		15-18	phalanx 2 prox	1	-	-
		20-24	phalanx 1 prox	2	-	3
		24-30	metacarpus dist	2	-	1
		24-30	metatarsus dist	1	-	-
		36	calcaneum prox	-	-	1
		42	femur prox	-	-	1
		42-48	humerus prox	1	-	-
Schaap/Geit	S243	5	pelvis, acetabulum	-	-	2
		42	femur dist	1	1	1
		42	tibia prox	1	-	-
	S109	3-4	humerus dist	-	-	1
		3-4	radius prox	-	-	3
		5	pelvis, acetabulum	1	-	-
		36-42	ulna prox	1	-	-
36-42	femur prox	2	-	-		
Varken	S243	12	phalanx 2 prox	-	-	1
		24	tibia dist	-	1	-
		24	metacarpus dist	2	-	-
		24	metatarsus dist	-	-	-
		24	metapodia dist	1	-	-
		24	phalanx 1 prox	1	-	-
	S109	42	femur prox en dist	1	-	-
		12	radius prox	1	-	-
		24	metacarpus dist	1	-	-
		42	ulna dist	2	-	-
42	femur prox en dist	1	-	-		
42	fibula prox	1	-	-		
Haas	S109	9-10	tibia dist	-	-	1
			radius prox	-	-	1

Bijlage 3 Overzicht van de vogelresten

Spoor	ELEMENT	Wilde / Tamme eend	Smient	eend	Kip	indet.	Eindtotaal
S243	scapula	-	-	1	1	-	2
	humerus	-	-	-	-	1	1
	radius	1	-	-	-	-	1
	phalange	-	-	-	-	2	2
	pedis						
	tibiotarsus	-	1	-	-	-	1
	indet.	-	-	-	-	1	1
Eindtotaal		1	1	1	1	4	8

Spoor	ELEMENT	Kip	indet.	Eindtotaal
S109	scapula	2	-	2
	coracoid	1	-	1
	femur	1	-	1
	furcula	2	-	2
	tarsometatarsus	1	-	1
	indet.	-	1	1
Eindtotaal		7	1	8

Bijlage 4 Overzicht van de visresten uit S243

Lichaams- deel	ELEMENT	Paling	Baars	Karper	Haring	Kabeljauw	Schelvis	kabeljauw achtige	Bot	Schol achtige	schol achtige	tarbot	indet.	Eind- totaal
kop	articulare	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
	branchiostegale	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	3
	ceratohyale	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	2
	cranium	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	2
	dentale	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	2
	hyomandibulare	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2
	interoperculum	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
	kieuwboog element	-	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	4
	maxillare	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	2
	operculum	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	2
	parasphenoid	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
	posttemporale	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	2
	praeoperculum	-	1	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	3
	quadratum	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
	suboperculum	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
urohyale	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	
schouder	cleithrum	1	-	-	-	7	11	-	-	1	2	-	-	22
	supracleithrum	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	2
	postcleithrum	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	2
bekken	basipterygium (pelvis)	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	2
romp / staart	vert. praecaudales	-	-	-	-	7	-	-	-	-	36	-	-	43
	vert. caudales	-	-	1	-	11	2	-	-	-	45	-	-	59
	vertebrae indet.	-	-	-	3	-	-	5	-	-	-	-	1	9
	costa, rib	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
	os anale	-	-	-	-	-	-	-	-	1	5	-	-	6
indet.	indet.	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	57	60	
Eindtotaal		1	2	1	5	37	18	17	1	5	90	1	58	236

Bijlage 5 Enkele aardewerk- en glasvondsten uit het onderzoek Den Haag Grote Marktstraat

S. Ostkamp en J.F.P. Kottman

Opbouw van de catalogusblokjes

1a	vondstnummer
1b	vondstcontext (complexdatering)
2	code van het type
3	objectdatering
4a	maten in centimeters (grootste diameter / hoogte)
4b	beschrijving van het type
5a	baksel
5b	kleur / glazuur
5c	beschrijving van de decoratie
5d	diversen
6a	bodem
6b	oor / steel
6c	completeitheid
7	functie
8	productiecentrum
9	literatuur

(alle afbeeldingen in deze catalogus zijn schaal 1:4)

Cat. 1

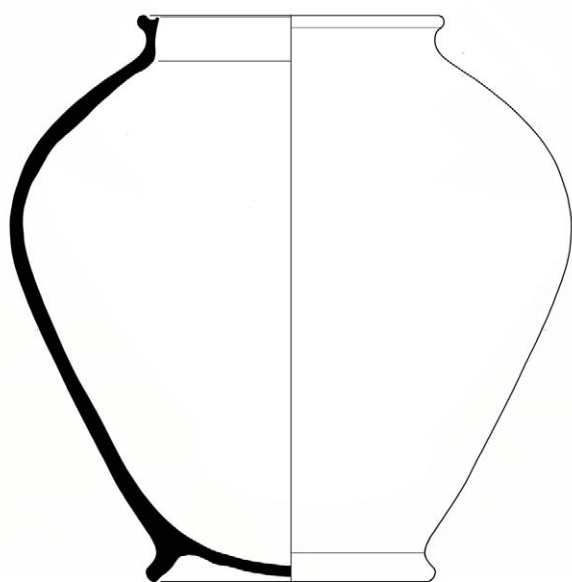
1a	DENG-11V31.1
1b	puinlaag onder vloer camer 3 (1800-1900)
2	r-fru-5
3	1800-1900
4a	8/8
4b	bekervormige fruittest met hoge massieve standvoet, lekgat
5a	roodbakkend aardewerk
5b	inwendig loodglazuur
5c	
5d	lekgat
6a	hoge massieve standvoet
6b	samengeknepen lintoor
6c	fragment, compleet profiel
7	fruittest, aardbeienkop
8	Gouda?
9	

Cat. 2

1a	DENG-11V105.1
1b	ophogingslaag (1500-1550)
2	r-gra-157
3	1500-1550
4a	18/15
4b	driedigige grape met ribbels op scherpe buikknik en schouder, uitstaande, aan de zijkant afgeplatte rand met lip aan binnenzijde
5a	roodbakkend aardewerk
5b	inwendig loodglazuur
5c	
5d	
6a	drie poten
6b	twee worstoren
6c	compleet
7	grape
8	lokaal of regionaal product
9	

Cat. 3

1a	DENG-11V56.1
1b	vlijlaag onder straat (1600-1700)
2	r-kdl-3
3	1600-1700
4a	9/7
4b	kandelaar met lekschaal op stam met standvoet
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur
5c	
5d	model als w-kdl-2
6a	standvoet
6b	
6c	fragment, gereconstrueerd profiel
7	kandelaar
8	Gouda?
9	

Cat. 4

- 1a DENG-11V173.2
- 1b ophogingslaag (1600-1650)
- 2 r-pot-3
- 3 1600-1650
- 4a 30/30
- 4b bolle pot met hoge schouder en opstaande, aan bovenzijde afgeplatte rand, standring
- 5a roodbakkend aardewerk
- 5b lekglaazuur van andere potten in de oven
- 5c
- 5d
- 6a standring
- 6b
- 6c fragment, compleet profiel
- 7 pot, aspot
- 8 lokaal of regionaal product
- 9

Cat. 5

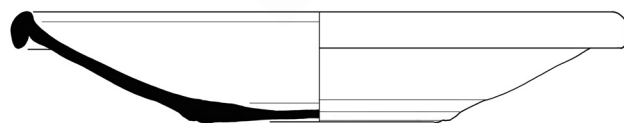
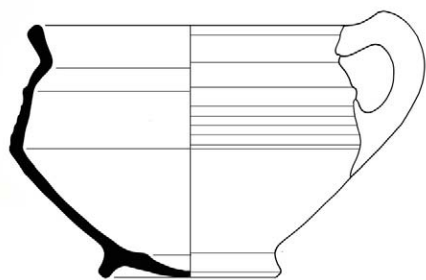
- 1a DENG-11V113.2
- 1b vloer (1600-1650)
- 2 r-pot-3
- 3 1600-1650
- 4a 29/31
- 4b bolle pot met hoge schouder en opstaande, aan bovenzijde afgeplatte rand, standring
- 5a roodbakkend aardewerk
- 5b uitwendig loodglazuur
- 5c
- 5d
- 6a standring
- 6b twee opstaande worstoren (ontbreken)
- 6c fragment, compleet profiel
- 7 pot, doofpot (secundair gebruikt als aspot)
- 8 lokaal of regionaal product
- 9

Cat. 6

- 1a DENG-11V76.2
- 1b ophogingslaag (1600-1650)
- 2 r-pot-88
- 3 1600-1650
- 4a 27/28
- 4b bolle pot met hoge schouder en
horizontaal geknikte aan bovenzijde platte
rand, standring
- 5a roodbakkend aardewerk
- 5b
- 5c
- 5d
- 6a standring
- 6b
- 6c fragment, compleet profiel
- 7 pot, aspot
- 8 lokaal of regionaal product
- 9

Cat. 7

- 1a DENG-11V218.14
- 1b beerput (1600-1650)
- 2 r-pis-15
- 3 1600-1650
- 4a 19,5/11
- 4b bolle pispot met drieledige buik (knikken bodem-wand en wand-schouder) en uitstaande rechte rand, standring
- 5a roodbakend aardewerk
- 5b loodglazuur
- 5c
- 5d
- 6a standring
- 6b worstoor
- 6c fragment, compleet profiel
- 7 pispot
- 8 lokaal of regionaal product
- 9

Cat. 8

- 1a DENG-11V245.1
- 1b ophogingslaag (1600-1700)
- 2 wa-bor-1
- 3 1612
- 4a 32,5/6
- 4b conisch bord met smalle afgeronde kraagrand, standvlak
- 5a Werra-aardewerk
- 5b loodglazuur inwendig en rand
- 5c decoratie slijblijnen, koperoxide, spiegel: hert
- 6a
- 6b
- 6c fragment, compleet profiel
- 7 bord
- 8 Duitsland, Werra-gebied
- 9

Cat. 9

- 1a DENG-11V152.3
- 1b ophogingslaag (1600-1700)
- 2 w-bed-1
- 3 1600-1700
- 4a 18 cm lang
- 4b beddenpan met rond, afgeplat reservoir voor kooltjes met luchtgaatjes in bovenzijde en massieve ronde steel
- 5a witbakkend aardewerk
- 5b loodglazuur
- 5c
- 5d compleet voorbeeld uit de collectie van Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam, bodemvondst Rotterdam
- 6a bolle bodem
- 6b massieve ronde steel
- 6c fragment
- 7 beddenpan
- 8 Gouda?
- 9

Cat. 10

- 1a DENG-11V218.15
- 1b beerput (1600-1650)
- 2 w-pis-1
- 3 1600-1650
- 4a 19,5/12
- 4b pispot met drieledige buik (knikken bodem-wand en wandschouder), ribbels op buikknik en schouder, naar buiten geknikte rand met platte bovenzijde en opstaand lipje, standring
- 5a witbakkend aardewerk
- 5b loodglazuur met koperoxide
- 5c
- 5d standring
- 6a worstoor
- 6c fragment, compleet profiel
- 7 pispot
- 8 lokaal of regionaal product
- 9

Cat. 11

- 1a DENG-11V171.14
- 1b beerkelder (1600-1650)
- 2 m-kan-3
- 3 1525-1575
- 4a 9/12
- 4b kan met afgeronde buikknik en vrijwel cilindrische hals met ribbel op hals aanzet en groef onderlangs rand, standvoet
- 5a majolica
- 5b uitwendig tinglazuur, inwendig loodglazuur
- 5c eenvoudig ornamentaal decor in blauw en oker op een wit fond
- 5d standvoet
- 6a bandoor met daarop de afdruk van een scharnier van een klep (tin)
- 6c compleet
- 7 kan
- 8 Nederlanden
- 9

Cat. 12

- 1a DENG-11V218.5
- 1b beerput (1600-1650)
- 2 m-kom-2
- 3 1600-1650
- 4a 20/5,5
- 4b bolle kom met naar buiten geknikte platte rand, standring
- 5a majolica
- 5b tinglazuur inwendig, loodglazuur uitwendig
- 5c decoratie in kobaltoxide (blauw): Chinese tuin binnen vakkenrand (Wanli-motief)
- 5d imitatie van een kraakporseleinen klapmuts (p-kom-6)
- 6a standring
- 6b
- 6c fragment, compleet profiel
- 7 kom
- 8 West-Nederland
- 9

Cat. 13

- 1a DENG-11V139.15
- 1b beerkelder (1675-1725)
- 2 f-bor-15
- 3 1675-1725
- 4a 15/2,5
- 4b diep afgerond bord zonder vlag, met platte lip, standring
- 5a faience
- 5b tinglazuur
- 5c decoratie in kobaltoxide (blauw): vogel op rots binnen vakkenrand (Wanli-motief)
- 5d imitatie van een kraakporseleinen bord (p-bor-7)
- 6a standring
- 6b
- 6c vrijwel compleet
- 7 bord
- 8 Delft
- 9

Cat. 14

- 1a DENG-11V139.16
- 1b beerkelder (1675-1725)
- 2 f-bor-15
- 3 1675-1725
- 4a 15/2,5
- 4b diep afgerond bord zonder vlag, met platte lip, standring
- 5a faience
- 5b tinglazuur
- 5c decoratie in kobaltoxide (blauw): Chinees in landschap binnen vakkenrand (Wanli-motief)
- 5d imitatie van een kraakporseleinen bord (p-bor-7)
- 6a standring
- 6b
- 6c vrijwel compleet
- 7 bord
- 8 Delft
- 9

Cat. 15

- 1a DENG-11V139.14
- 1b beerkelder (1675-1725)
- 2 f-bor-15
- 3 1650-1700
- 4a 13,5/3
- 4b
- 5a faience
- 5b tinglazuur
- 5c decoratie in kobaltoxide (blauw):
vogel op rots binnen vakkenrand
(Wanli-motief), merk op bodem
- 5d imitatie van een
kraakporseleinen bord (p-bor-7)
- 6a standing
- 6b fragment, compleet profiel
- 7 bord
- 8 Delft
- 9

Cat. 16/17

- 1a DENG-11V64.136 en 137
- 1b beerkelder (1725-1775)
- 2 f-dek-9/f-kan-7
- 3 1700-1800
- 4a 5/2,5 en 8/13
- 4b f-dek-9: hol cilindrisch deksel met
bolle bovenzijde, zonder knop of
greep, sluitnokken
- 4b f-kan-7: bolle kan met cilindrische
hals met naar binnen geknikte
bovenrand, standvoet
- 5a faience
- 5b tinglazuur
- 5c decoratie in kobaltoxide (blauw):
floraal motief
- 5d bij elkaar passende kan en deksel
- 6a kan: standvoet
- 6b kan: lintoor (ontbreekt)
- 6c beide (vrijwel) compleet
- 7 deksel / kan
- 8 Delft
- 9

Cat. 18/19

- 1a DENG-11V64.138 en 139
- 1b beerkelder (1725-1775)
- 2 f-dek-10 /f-vaa-1
- 3 1700-1800
- 4a 3,5/2 en 5,5/6,5
- 4b f-dek-10: hol cilindrisch deksel met
bolle bovenzijde met knop
- 4b f-vaa-1: bolle vaas met hoge schouder
en korte opstaande rand, standvlak
- 5a faience
- 5b tinglazuur
- 5c decoratie in kobaltoxide (blauw):
floraal motief
- 5d bij elkaar passende vaas en deksel
(onderdeel van kaststel)
- 6a vaas: standvlak
- 6b deksel: massieve knop
- 6c beide (vrijwel) compleet
- 7 deksel / vaas
- 8 Delft
- 9

Cat. 20

- 1a DENG-11V139.18
- 1b beerkelder (1675-1725)
- 2 f-ver-5
- 3 1675-1725
- 4a 24,5/11,5
- 4b bol vergiet met kraagrand, poten
- 5a faience
- 5b tinglazuur
- 5c
- 5d model als w-ver-3
- 6a poten
- 6b twee worstoren
- 6c fragment, compleet profiel
- 7 vergiet
- 8 Delft
- 9

Cat. 21

- 1a DENG-11V64.129
- 1b beerkelder (1725-1775)
- 2 fr-pot-1
- 3 1600-1700
- 4a 13/9
- 4b bolle pot met korte opstaande rand, standvoet
- 5a Franse faience
- 5b tinglazuur
- 5c
- 5d
- 6a standvoet
- 6b twee worstoren
- 6c fragment, compleet profiel
- 7 pot
- 8 Frankrijk of Engeland
- 9

Cat. 22 (schaal 1:2)

- 1a DENG-11V98.2
- 1b puinlaag vloer (1800-1900)
- 2 ep-bee-
- 3 1800-1900
- 4a 7/3,25
- 4b staande hond met halsband
- 5a Europees porselein
- 5b veldspaatglazuur
- 5c zwarte details
- 5d
- 6a
- 6b
- 6c vrijwel compleet beeldje
- 7 Europa, Engeland?
- 8
- 9

Cat. 23

- 1a DENG-11V218.2
- 1b beerput (1600-1650)
- 2 gl-fle-16
- 3 1500-1650
- 4a 3/4,7
- 4b kleine halfbolvormige fles met lange hals, opgestoken bodem met pontilmerk
- 5a glas
- 5b groen
- 5c
- 5d
- 6a opgestoken
- 6b
- 6c compleet
- 7 fles, medicijnfles
- 8 Duitsland
- 9

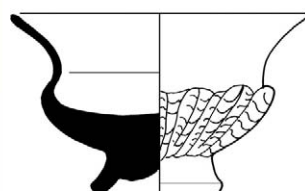
Cat. 24

- 1a DENG-11V30.1
- 1b puinlaag vloer (1875-1925)
- 2 gl-fle-193
- 3 1875-1925
- 4a 6,4/21
- 4b cilindrische fles met halfhoge hals en een verdikte cilindrische lip met inwendig schroefdraad, contactvorm met naden, standring of hol standvlak
- 5a glas
- 5b kleurloos
- 5c tekst in reliëf: NFBKD
- 5d
- 6a hol standvlak
- 6b
- 6c compleet
- 7 bir- of sodafles
- 8 Nederland
- 9

Cat. 25

- 1a DENG-11V64.195
- 1b beerkelder (1725-1775)
- 2 gl-fle-57
- 3 1700-1800
- 4a 10/13,5
- 4b buidelvormige tweezijdig afgeplatte fles met korte cilindrisch of conische hals, diagonaal ribbelpatroon, opgestoken bodem met pontilmerk
- 5a glas
- 5b blauw
- 5c diagonaal ribbelpatroon
- 5d
- 6a opgestoken, pontilmerk
- 6b
- 6c vrijwel compleet
- 7 fles
- 8 Duitsland
- 9

Cat. 26

- 1a DENG-11V64.194
- 1b beerkelder (1725-1775)
- 2 gl-zou-14
- 3 1700-1800
- 4a 15/9
- 4b komvormige zoutschaal met op de buik een verticaal ribbenpatroon met een hoge uitstaande lip op een standvoet met pontilmerk glas
- 5a wit met blauwe spikkels
- 5c verticaal ribbenpatroon met blauwe spikkels
- 5d
- 6a standvoet, pontilmerk
- 6b
- 6c vrijwel compleet
- 7 Frankrijk?
- 8 zoutschaal (of theekop?)
- 9

Cat. 27

- 1a DENG-11V64.192
- 1b beerkelder (1725-1775)
- 2 gl-kel-5
- 3 1700-1750
- 4a -/-
- 4b klok- of trechtersvormig kelkglas met dikwandige bodem, massieve stam met drie of vier geledingen met baluster met luchtbel, schijfvormige voet (ook met gewelfde voet) met pontilmerk
- 5a glas
- 5b kleurloos
- 5c
- 5d diversen
- 6a schijfvormige voet, pontilmerk
- 6b
- 6c fragment
- 7 kelkglas
- 8
- 9

Cat. 28

- 1a DENG-11V64.193
- 1b beerkelder (1725-1775)
- 2 gl-kel-91
- 3 1700-1750
- 4a 4,5/3
- 4b klok- of trechtersvormig kelkglas met dikwandige bodem, massieve dubbele nodus boven balusterstam met luchtbel, schijfvormige voet met pontilmerk
- 5a glas
- 5b kleurloos
- 5c
- 5d
- 6a schijfvormige voet, pontilmerk
- 6b
- 6c fragment
- 7 kelkglas
- 8
- 9

Verklarende woordenlijst

Antropogene sporen Alle immobiele sporen van menselijke oorsprong, variërend van paalgaten of fosfaatvlekken tot muurresten.

AMK Archeologische Monumentenkaart geeft een overzicht van gewaardeerde archeologische terreinen in vier categorieën: 1) Archeologische waarde, 2) Hoge archeologische waarde, 3) Zeer hoge archeologische waarde en 4) Zeer hoge archeologische waarde beschermd. De AMK is de gezamenlijke verantwoordelijkheid van de RCE en de provincies en wordt beheerd door de RCE.

Archeologische indicatoren Indicatief archeologisch materiaal dat bij (boor)onderzoek een aanwijzing kan zijn voor de aanwezigheid, ter plaatse of in de nabijheid, van een archeologische vindplaats.

Archis Archeologisch Informatie Systeem. Dit door de RCE beheerde systeem bevat informatie over o.a. onderzoeksmeldingen, vondstmeldingen, waarnemingen, complexen en monumenten.

¹⁴C Koolstof (radioactieve isotoop), gebruikt voor datering.

CIS Het landelijke registratienummer ten behoeve van archeologisch onderzoek, uitgegeven door het Centraal Informatiesysteem.

CMA Centraal Monumenten Archief.

Ex situ Niet ter plaatse. Aanduiding die wordt gebruikt om aan te geven of grondsporen en / of artefacten zich niet meer op de oorspronkelijke plaats in de bodem bevinden. Behoud ex situ is het bewaren van de archeologische informatie door definitief onderzoek (opgraven, documenteren en registreren).

IKAW Indicatieve kaart van archeologische waarden, een door de RCE geproduceerde kaart op landelijk niveau met de verwachte relatieve of absolute dichtheid van (bepaalde) archeologische verschijnselen in de bodem.

IVO Inventariserend Veld Onderzoek. Het verwerven van (extra) informatie over bekende of verwachte archeologische waarden binnen een onderzoeksgebied, als aanvulling op en toetsing van de archeologische verwachting, gebaseerd op het bureauonderzoek middels waarnemingen in het veld.

In situ Achtergebleven op exact de plaats waar de laatste gebruiker het heeft gedeponneerd, weggegooid of verloren. Behoud in situ is het behouden van archeologische waarden in de bodem.

KNA Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie.

PVA Plan van Aanpak. Een door de opdrachtnemer op te stellen plan voor de uit te voeren werken waarmee beoogd wordt aan de vereisten zoals geformuleerd in het Programma van Eisen en/of het ontwerp te voldoen. Ook wordt hierin een voorstel gedaan voor de werkwijze waarmee de in het Programma van Eisen en/of ontwerp geformuleerde resultaatsverwachtingen bereikt kunnen worden.

PVE Programma van Eisen. Het PvE is een door een bevoegde overheid opgesteld of bekrachtigd document dat de probleem- en doelstelling van de te verrichten werkzaamheden van de vindplaats geeft en de daaruit af te leiden eisen formuleert met betrekking tot het uit te voeren werk.

RCE Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

RTS Robotic Total Station. Hiermee worden vlakken direct digitaal ingemeten.

Selectieadvies Archeologisch inhoudelijk advies over de behoudenswaardigheid van een vindplaats. Dit wordt opgesteld aan de hand van de waarderingscriteria.

Afkortingen in de database

REFERENTIELIJSTEN Versie 1.6

AARD SPOOR Aard van het spoor

<u>Code</u>	<u>Omschrijving</u>
AKR	(oude) akkerlaag
AWC	aardewerkconcentratie
BA	balk
BES	beschoeiing
BG	boorgat
BKS	bekisting
BOC	botconcentratie
BPA	beschoeiing, palen
BPL	beschoeiing, planken
BPT	beerput/beerelder
BRL	brandlaag
BU	bustum
BUN	visbun
BV	bouwvoor
CR	crematiegraf
DIG	dierbegraving
DK	drenkkuil
DLT	doorlaat (door een muur)
DP	depressie
DR	drain
EG	erfgreppel
ES	esdek
FU	fuijk
GA	gracht
GE	geul
GHE	grafheuvel
GR	greppel
GRK	grafkuil
GT	goot
HA	haard
HAK	haardkuil
HG	huisgreppel
HKC	houtschoolconcentratie
HI	hoefindruk
HO	hout
HU	hutkom
IN	inhumatiegraf
KEL	kelder
KGO	ovale kringgreppel
KGR	ronde kringgreppel
KGV	vierkante kringgreppel
KL	kuil
KS	karrenspoor
LAK	laklaag
LAT	latrine
LG	laag
LO	ophogingslaag
LS	stortlaag
MI	muurinsteek
MR	muur
MSK	mestkuil
MST	muursteen
MU	muuruitbraak
NV	natuurlijke verstoring
NVD	dierlijke verstoring
NVP	plantaardige verstoring
OV	oven
PA	houten paal
PAK	paal met paalkuil
PG	paalgat
PGK	paalgat met paalkuil
PK	paalkuil
PL	plank
PLW	plaggenwand
PO	poel
POE	poer
POT	potstal
PS	ploegspoor
PSE	ploegspoor, eergetouw
PSK	ploegspoor, keerploeg
REC	recent

RPA	palenrij
RPG	rij paalgaten
RPK	rij paalkuilen
RPL	rij planken
SG	standgreppel
SI	silo
SL	sloot
SPB	spaarboog
SPG	spitsgracht
SS	spitspoor
ST	steen
STC	steenconcentratie
VL	vlek
VR	vloer
VSC	vuursteenconcentratie
VW	vlechtwerk
WA	waterput
WG	weg
WK	waterkuil
WL	wal
WOO	woonlaag
XXX	onbekend

COUPEVORM

Vorm van de onderkant van het spoor in de coupe

<u>Code</u>	<u>Omschrijving</u>
ONR	onregelmatig
PNT	punt
RND	rond
VLK	vlak
KOM	komvormig
REV	revolvertas
VRK	vierkant
RHK	rechthoekig
NG	niet gecoupeerd

VLAKVORM

Vorm van het spoor op het horizontale vlak

<u>Code</u>	<u>Omschrijving</u>
LIN	lineair
ONR	onregelmatig
OVL	ovaal
RHK	rechthoekig
RND	rond
SIK	sikkelvormig
VRK	vierkant

KLEUR

Duiding van de kleur

<u>Code</u>	<u>Referentie</u>
BE	beige
BL	blauw
BR	bruin
GL	geel
GN	groen
GR	grijs
OR	oranje
PA	paars
RO	rood
RZ	roze
WI	wit
ZW	zwart

Daarnaast:

D	donker
L	licht
SCH	schoon
VL	vuil
ZR	zeer

DBRGR = donkerbruingrijs (hoofdkleur is dan grijs)

INSLUITSEL

Aard van een insluitel van een vulling

<u>Code</u>	<u>Referentie</u>
AS	as
AW	aardewerk vaatwerk
BOT	bot (geen schelp)
BS	baksteen
BW	bouwaardewerk (baksteen, dakpan, tegel)
FE	ijzeroer
FF	fosfaat
GL	glas
HK	houtschool
HL	huttenleem
HT	hout
KI	kiezels
LR	leer
MET	metaal
MN	mangaan
NS	natuursteen
OKR	oker
SCH	schelp
SL	slak
VKL	verbrande klei
VST	vuursteen

TEXTUUR

Textuur van een vulling met NEN-classificatie

<u>Code</u>	<u>NEN</u>	<u>Referentie</u>
K	K	klei
ZK	Ks1	zware klei
MK	Ks2	matig zware klei
LK	Ks3	lichte klei
Z-K		zandige klei
ZI		zavel
ZZI	Kz1	zware zavel
MZI	Kz2	matig lichte zavel
LZI	Kz3	lichte zavel
L	L	leem
SL	Lz1	siltige leem
Z-L	Lz3	zandige leem
V	V	veen
V1	Vk3	venige klei
V2	Vk1	kleiig veen
V3	VKM	mineraalarm veen
Z-V	Vz1	zandig veen
Z	Z	zand
FZ	Zs1	fijn zand
MZ	Zs1	middelgrof zand
GZ	Zs1	grof zand
ILZ	Zs2	iets lemig zand
LZ	Zs3	lemig zand
IGHZ	g1	iets grindhoudend zand
MGHZ	g2	matig grindhoudend zand
SGHZ	g3	sterk grindhoudend zand
V-Z	Vz3	venig zand
G	G	grind
FG		fijn grind
GG		grof grind
IZHG	Gz1	iets zandhoudend grind
MZHG	Gz2	matig zandhoudend grind
SZHG	Gz3	sterk zandhoudend grind
ST		steen
HT		hout
H0	h1	humushoudend
H1	h2	matig humeus
H2	h3	humusrijk

INHOUD

Aard van het materiaal van een vondst

<u>Code</u>	<u>Referentie</u>
AW	aardewerk vaatwerk
AWG	gedraaid aardewerk
AWH	handgevormd Aardewerk
BAKSTN	baksteen
DAKPAN	dakpan
AXB	bot (geen schelp)
OMB	bot menselijk
ODB	bot dierlijk
CREM	crematieresten
BOUWMAT	bouwaardewerk (keramisch, geen steen)
COP	coproliet
GLS	glas (geen slak)
HK	houtschool
HT	hout (geen houtschool, geen plantaardige resten)
KER	keramische objecten (weefgewichten e.d.)
ODL	leer
MXX	metaal (geen slak)
MCU	koper/brons
MFE	ijzer
MPB	lood
MIX	gemengd
SXX	natuursteen (geen vuursteen)
PJP	pijpenkoppen en -stelen
SCH	schelp
SLAK	slakken
TEGEL	tegel
OTE	textiel, touw
HUTTELM	verbrande klei (geen lemen gewichten)
SVU	vuursteen
XXX	overig

MONSTER

Aard van een monster

<u>Code</u>	<u>Referentie</u>
MA	monster algemeen
MAR	monster artropoden
MBOT	monster bot
MC14	monster voor ¹⁴ C-datering
MCH	chemisch monster
MCR	crematiemonster
MD	monster voor dendrochronologisch onderzoek
MDIA	diatomeeënmonster
MDNA	DNA-monster
MFF	fosfaatmonster
MHK	houtschoolmonster
MHT	houtmonster
MP	pollenmonster
MSC	schelpenmonster
MSL	monster slijplaat
MZ	zadenmonster voor botanisch onderzoek

VERZAMELWIJZE

Manier waarop een vondst of monster is verzameld.

<u>Code</u>	<u>Referentie</u>
AAC	aanleg coupe (handmatig schaven)
AANV	aanleg vlak of profiel (handmatig)
BIGB	bigbag
COUP	couperen (handmatig)
DETC	detectorvondst
LICH	lichten (vondst met omringende grond integraal verwijderd)
MAA	machinale aanleg
MAF	machinale afwerking (of machinaal couperen)
MSCH	machinaal schaven
PUNT	puntvondst (ingemeten)
SCHA	uitschaven (handmatig)
SPIT	uitspitten (handmatig)
TROF	troffelen

